THE BOOK WAS DRENCHED

मधुमक्षिका

अथवा

अनेक उपयुक्त व मनोरंजक विषयांचा संग्रह.

हें पुस्तक,

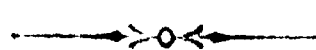
अनेक इंग्लिश ग्रंथांच्या आधारानें

कै० विनायक कोंडदेव ओक

ह्यांनीं रचिलें.

आवृत्ति सातवी–१,००० प्रती.

सुधारून तयार केली.

मुंबईत

तुकाराम जावजी यांनीं आपल्या "निर्णयसागर"

छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केलें.

सन १९१५.

किंमत आठ आणे.

Published by Tukaram Javaji and Printed by Ramchandra Yesu Shedge,

at the Nirnaya-sagar Press, 23, Kolbhat Lane,

BOMBAY.

Madhumakshika or the **Bee.**—It may be here added that the Committee were unanimous in pronouncing a very favourable opinion on the language and the matter, and especially the former, shown in the book by Mr. V. K. Oke, and that the Committee have adopted a resolution that the book should be recommended to the Director of Public Instruction for publication as being very well suited to be introduced in schools.—

Director of Public Instruction's report for 1867–68.

प्रस्तावना.

लोकांस वाचण्याची गोडी लागून अनेक चमत्कारिक विषयांची माहिती व्हावी, अशा पुस्तकांची आवश्यकता सांप्रत काळीं ह्या देशामध्यें फार आहे. हें समजून हें लहानसें पुस्तक रचून जनांस नजर केलें आहे. इष्ट हेतु, अंशतः तरी, ह्या ग्रंथाच्या द्वारानें सिद्धीस गेल्याचें जर सुदैवेंकरून माझे कानीं पडेल तर माझे सर्व श्रम सफल झाले, असें मी मानीन.

ह्या पुस्तकांत 'मोहनलालाचें प्रवासवर्णन' ह्मणून दोन तीन धडे आहेत मोहनलाल हा पुरुष मोठ्या कुळांतला होता. त्याच्या आजाचें नांव मणिराम तो दिल्लीच्या दरबारीं बऱ्याच प्रतिष्ठेनें असे. त्याचा पुत्र बुधसिंग. हा मौंतस्टुअर्त एल्‌फिन्स्तन साहेबांबरोबर पर्शियन शिरस्तेदारीच्या हुद्यावर असून पेशावरास गेला होता. ह्याचा मुलगा मोहनलाल. अगदीं प्रथमारंभीं दिल्लीमध्यें ६ विद्यार्थी इंग्लिश शिकूं लागले, त्यांतला हा एक होता. ह्याची बुद्धि चांगली असल्यामुळें हा थोड्या काळांत बराच विद्वान् झाला; व त्याला लवकरच काम मिळालें. त्यावर असतां तो पंजाब, अफगणिस्तान, तुर्कस्तान, वल्क, बुखारा, हिरात, इंग्लंड, इत्यादि ठिकाणीं साहेबलोकांबरोबर फिरला. तेव्हां त्यानें आपले प्रवासाचें वर्णन लिहिलें. त्यांतील कांहीं वेंचे माहितीकरितां व नमुन्याकरितां, येथें घेतले आहेत.

ह्या पुस्तकांतले दोन तीन लहान लहान धडे खेरीज करून बाकी सर्व इंग्रजीवरून लिहिले आहेत.

माहे जुलै, १८६७. मुक्काम नेवासें. **वि० कों० ओक.**

तिसऱ्या आवृत्तीविषयीं सूचना.

दुसऱ्या आवृत्तींत जीं अशुद्धें पडलीं होतीं तीं काढून टाकिलीं आहेत, मोहनलालाचें प्रवासवर्णन ह्यास कांहीं थोडी भर घातली आहे, आणि तरुण मनुष्यास वाचायास अप्रशस्त अशीं कितीएक वर्णनें कोठें कोठें होतीं तीं बदलून यथायोग्य केलीं आहेत.

जानेवारी, १८८७. **मुंबई.** **वि० कों० ओक.**

सातव्या आवृत्तीविषयीं सूचना.

साहाव्या आवृत्तींत अवश्य तेवढे फेरफार करून ही सातवी आवृत्ति काढिली आहे.

सप्टेंबर, १९१५. }
मुंबई. }

गो० वि० ओक.

अनुक्रमणिका.

विषय.	पृष्ठ.

मधुमक्षिका.

विद्याभ्यास.

अंतःकरणास आल्हाद होणें, हा विद्याभ्यासापासून एक उत्कृष्ट लाभ होय. ह्याचा अनुभव विद्वज्जनांच्या मात्र मनास येतो. इतर मनुष्यांस त्याची रुचि समजणें कठीण. ठीकच आहे. अंधळयास सुरेख तजबिरीपासून अथवा बहिऱ्यास मंजुल गायनापासून काय आनंद होणार आहे? जेव्हां कामेंकाजें आटपून मन थकून जातें, तेव्हां एकांतामध्यें सुखानें कालक्रमण होण्यास विद्या फार उपयोगीं पडते. दुसरा लाभ कीर्ति आणि प्रतिष्ठा होय. सर्वदा सर्व लोक विद्वानांस पुष्कळ मान देतात व वाखाणितात, सभादिकांचे ठायीं त्यांपुढें सगळे निरुत्तर होतात, आणि त्यांचे ह्मणण्यास माना डोलवितात: ह्यावरून ह्या दुसऱ्या लाभाविषयीं कोणास संशय घेण्याचें कारण राहिलें नाहीं. आतां शहाणपण ह्मणजे अक्कल, हा विद्याभ्यासाचा तिसरा लाभ होय. ह्याचा उपयोग कामकाजांत फार पडतो. सामान्य मनुष्यही एकाच कामांत बहुत दिवस वागत असला, तर नित्याच्या अभ्यासानें त्याला तें चांगलें करितां येतें. परंतु, त्याची बुद्धि तितक्यापुरतीच असते: ती दुसऱ्या कामांत तशी चालत नाहीं. आतां विद्वानांचें पाहा. त्यांस तुह्मी कोणत्याही कामांत घाला, फार थोड्या वेळांत ते त्यामध्यें प्रवीण होतात, आणि तें उत्कृष्ट रीतीनें बजावितात. कारण, पुष्कळ ग्रंथावलोकनानें व विचारानें, प्रत्येक गोष्टीचीं कारणें, उपयोग, ती सिद्धीस नेण्यासाठीं तिचे भाग कसे कल्पावे, आरंभ कोठें करावा, साधनें कोणतीं योजावीं व मधलीं विघ्नें कशीं निवारावीं, हें सर्व त्यांस स्पष्टपणें कळतें. तेणेंकरून कोणत्याही कामीं त्यांची मति फार लवकर शिरते, व तें त्यांचे हातून उत्तम प्रकारें सिद्ध होतें. तेव्हां अर्थात्, इतर सर्व लोकांस ते उपयोगी व चांगले वाटतात: व त्यांस द्रव्यादि सुखप्रद पदार्थही यथेच्छ मिळतात. मनुष्याचें दुःख निवारणें, आणि त्याच्या सुखाची वृद्धि करणें, हा विद्याभ्यासाचा उत्कृष्ट परिणाम होय. हें न समजतां केवळ शिकण्यामध्यें अतिशयित काळ घालविणें, हें चांगलें नव्हे. विद्या हें एक यंत्र आहे. तें केवळ जवळ असल्यानें मनुष्य मोठा होत नाहीं. तर त्याचा उपयोग कसा करावा, हें समजून घेऊन, त्याप्रमाणें त्याचा उपयोग जो कोणी करितो, तोच थोर आणि सुखी

असा निपजतो. विद्या हें एक अत्युत्तम भूषण आहे खरें; तथापि तेवढ्यावरच फुशारून डौल मिरविणें, हें मूर्खपण आहे. ह्यापासून लाभ कांहींएक न होतां, उलटा उपहास होतो. ह्यास्तव सुज्ञ पुरुष त्या दुर्गुणाची छाया सुद्धां आपणांवर पडूं देत नाहींत. इतर सारासारविचार न पाहतां, केवळ पुस्तकी ज्ञानावरून कोणत्याही गोष्टीचा निर्णय करणें, हें बालिश कर्म होय.

अनुभवानें विद्या परिपक्व होते. ह्मणजे असें कीं, जी गोष्ट विद्याभ्यास करीत असतां ग्रंथांवरून समजते, तिची साक्षात् प्रतीति आली ह्मणजे तिजविषयीं शंका राहत नाहीं; हीच विद्येची परिपक्वता होय. आणखी असें आहे कीं, विद्येच्या परिपक्वतेनें मनुष्याचा स्वभाव पूर्णता पावतो. ह्याचें तात्पर्य असें कीं, ज्याचा जो मूल स्वभाव बरा किंवा वाईट असतो, त्यास त्याप्रमाणें बिनधोक वागतां येतें; ही स्वभावाची पूर्णता जाणावी. ह्यास्तव, विद्या ही खरोखर उत्तम वस्तु असतां, ती ज्यास लाभते, त्याचे हातून कधीं कधीं अत्यंत घोर कर्मे घडतात. ह्याचें कारण ती अमोल विद्या नव्हे, तर त्याचा अंगस्वभाव आहे, असें खचीत समजावें. अग्नि हा एक ह्या पृथ्वीवर अत्युपयोगी पदार्थ आहे; त्यापासून पाकनिष्पत्त्यादि फार सुखावह कामें होतात. तीं करून घ्यावयाचीं टाकून, कोणी दुष्ट मनुष्य, लोकांचीं घरें दग्ध करण्याचे कामीं जर त्यास लावील, तर तेथें अग्नीनें काय करावें? तो त्याचा दोष आहे काय? ज्याचे सन्निध जावें, त्यास जाळावें, इतकें मात्र तो जाणतो. त्याप्रमाणें, जो आपला स्वीकार करील, त्याचे मनोरथ, कसेही युक्तायुक्त असले तरी, यथाशक्ति पूर्ण करावे, एवढें विद्येला ठाऊक आहे; ती ज्यास्ती कांहीं जाणत नाहीं. आपण बाग करतों. त्यामध्यें अनेक झाडें आपोआप उगवतात. त्यांमध्यें कितीएक चांगलीं व उपयुक्त असतात; आणि कितीएक वाईट, विषारी असतात. त्यांतलीं आपण चांगलीं तेवढीं ठेवून त्यांची आणखी मरामत राखितों; आणि वाईट असतात तीं सगळीं समूळ खणून टाकितों. त्याप्रमाणें, मनामध्यें ज्या अनंत वासना उत्पन्न होतात, त्यांपैकीं चांगल्या असतील त्या सफल होण्याविषयीं झटणें, आणि वाईट असतील त्या सोडणें, हें मनुष्याचें मोठें कर्तव्य आहे. हें साधण्यास विचार पाहिजे, आणि विद्येवांचून विचार प्राप्त होत नाहीं. तेव्हां, ह्या लोकीं, विद्येपासून मनुष्यास अनिर्वचनीय लाभ होतात, हें उघड आहे.

पुस्तकांतही कितीएक गोष्टी अशा सांगितलेल्या असतात कीं, त्यांप्रमाणें प्रसंगविशेषीं मात्र वागलें असतां हित होतें; सर्वदा होत नाहीं. तर त्यांविषयीं फार जपलें पाहिजे. त्यांवर विश्वास ठेवून उपयोगी नाहीं. ह्मणजे, त्या असल्या

मानाव्या, असें आह्मी सांगत नाहीं. परंतु, आपले स्थितीशीं त्यांची अनुकूलता नसल्यास त्या वर्जाव्या. दुग्ध हा पदार्थ निरोग्यानें सेविला असतां बलप्रद होतो खरा; तथापि तोच पदार्थ संनिपात किंवा कफदोष झालेल्या माणसानें सेविल्यास प्राणहारक होतो. ही गोष्ट सर्वत्र लागू करावी.

मूर्ख जन विद्येचा तिरस्कार करितात. ठीकच आहे. कुतऱ्यानें कस्तुरीस कर्दम मानिलें, तर त्यांत कांहीं नवल नाहीं. कां कीं, तिच्या गुणाचा अनुभव त्याला स्वतः घेतां येत नसतो; व इतरांनीं घेतलेला समजण्याची त्याला शक्तिही नसते. तेव्हां त्याजकडे काय बोल? कितीएक मूढ लोक, "कोल्हा आणि द्राक्षे," ह्या न्यायानें विद्येस वाईट ह्मणतात. परंतु विद्येस मनापासून वाईट ह्मणणारा असा मनुष्य फार विरळा. कां कीं, ती पाहिजे त्या कामास साह्य देण्यास सिद्ध असते. पाहा, भिल्ल, कोळी वगैरे लोक ह्मणजे ज्यांच्या वंशांत कधीं कोणींच पांढऱ्यावर काळें केलें नाहीं, व जे स्वतः तसेच अक्षरशून्य राहण्याचा निश्चय धरून चालतात, ते देखील, ज्यांस सामान्य लिहिणें, वाचणें व अल्पस्वल्प गणित येतें, त्यांस मोठे दैववान् मानितात. खरोखर चांगल्या गोष्टीस वाखाणणें, ह्यास फार सुज्ञपणा लागतो असें नाहीं; तर जें चांगलें व उपयुक्त आहे, त्याचें, हरप्रयत्नानें संपादन करून, त्याचा यथायोग्य उपयोग करणें, हेंच शहाण्याचें लक्षण होय.

विद्येचा उपयोग केवळ पुस्तकी ज्ञानानें होत नाहीं. ह्यास पुस्तकांबाहेरचें व्यवहारज्ञान पाहिजे. तें ज्ञान विचारपूर्वक अवलोकनानें आणि अनुभवानें प्राप्त होत असतें. पुस्तकांवरून शिकलेल्या अनेक विषयांवर वाक्‌पांडित्य करणारे असे विद्यार्थी शाळांत पुष्कळ तयार होतात. पण सगळें साहित्य पुढें ठेऊन, जें बोलतां तें करून दाखवा, असें सांगितलें असतां, पुढें सरणारा असा शतांमध्यें एकादाच निघतो. संकटांतून पार पडण्याच्या, व उद्योगानें स्वहित करून घेण्याच्या पुष्कळ युक्ति, विद्यार्थी जनांनीं पुस्तकांत वाचिलेल्या असतात; व त्या त्यांस आठवतही असतात. परंतु, त्यांचा उपयोग कोठें कोणत्या प्रकारें करावा, हें व्यवहारज्ञान त्यांस नसल्यामुळें, ते विद्वान् असूनही त्यांस अविद्वानांपेक्षां कधी कधीं अधिक विपत्ति भोगाव्या लागतात. ह्याचें कारण असें कीं, त्यांचें बहुतेक आयुष्य केवळ पुस्तकी ज्ञान संपादण्यांत गेलेलें असतें; आणि, त्याचा उपयोग करण्यास आवश्यक जें व्यवहारज्ञान, तें संपादण्यास त्यांस मुळीच अवकाश सांपडलेला नसतो. तर असें करूं नये. कोणतीही उत्तम वस्तु महाप्रयासानें मिळविली, पण तिचा उपभोग जर आपणास घेतां येत नाहीं, तर ती मिळविली आणि न मिळविली सारखीच. एकादा मनुष्य चांगला वैद्यक

पढलेला असतो; त्याला रोगांचीं लक्षणें आणि निदानें मुखोद्गत असतात; व जवळ रसायनें सिद्ध असतात; तरी व्यवहारज्ञान कमी असल्यामुळें त्याच्यानें रोगी बरा करवत नाहीं. हें सर्वांस ठाऊक आहे. ह्यावरून विद्येपासून होणारा लाभ केवळ पुस्तकज्ञानानें प्राप्त होत नाहीं, हें स्पष्ट आहे.

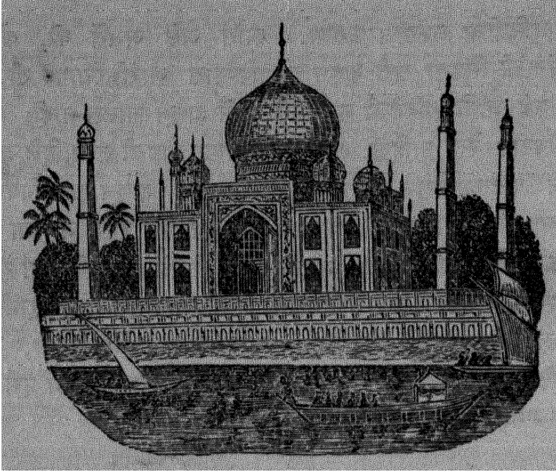
दुसऱ्यास कुंठित करण्यासाठीं, अथवा घोंटाळ्यांत पाडण्यासाठीं, अथवा बोलावयाला कांहीं तरी विषय असावा एवढ्यासाठींच वाचूं नये. पुस्तकांत जें आढळतें, तें निर्विवाद खरें आहे, असें मानूं नये. ज्या गोष्टी अवलोकनांत येतात, त्यांची सत्यता, कार्यकारणभाव, परिणाम, आणि त्यांपासून ग्राह्य तात्पर्य कोणतें निघतें, ह्यांविषयीं विचार करावा. सगळीं पुस्तकें एकाच योग्यतेचीं असतात असें नाहीं. कितीएक कारणपरत्वें पाहायाचीं असतात; ह्यांत कोशादिकांचा समावेश होतो. कितीएक साद्यंत वाचण्याजोगीं असतात, पण तीं अगदीं पूर्ण लक्ष देऊन वाचिलीं पाहिजेत अशीं नसतात; मनोरंजक गोष्टी, नाटकें, हीं ह्या वर्गांतलीं होत. आणि कितीएक अशीं असतात कीं, तीं मूळापासून शेवटापर्यंत एकाग्र चित्तानें वाचून, त्यांतील विषय पूर्णपणें मनांत बिंबवून घेऊन, त्यांवर पुष्कळ विचार आणि शोध करून, त्यांतील मतलब ह्मटल्यावेळेस आठवे असा त्यांचा अभ्यास करावा लागतो; न्यायशास्त्र, पदार्थविज्ञानशास्त्र, इत्यादिकांचा हा वर्ग जाणावा. ज्या भाषेंत जे ग्रंथ आरंभीं निर्माण होतात, तींत ते वाचिले असतां जसे गोड आणि सुरस लागतात, तशीं त्यांचीं भाषांतरें, कितीही चातुर्य खर्चून केलेलीं असलीं तरी, मधुर लागत नाहींत.

पुष्कळ ग्रंथावलोकनानें मनुष्य बहुश्रुत होतो. वारंवार वादप्रतिवाद करीत गेल्यानें अंगीं समयसूचकता येते. आणि कोणताही विषय अनेक वेळां लिहिला ह्मणजे त्यांतली भ्रांति नाहींशी होऊन तो मनांत बरोबर ठसतो आणि ध्यानांत चांगला राहतो. इतिहासाच्या अभ्यासानें मनुष्य शाहाणा आणि दूरदृष्टि होतो; काव्याच्या अभ्यासानें रसिकता प्राप्त होते; गणिताच्या अभ्यासानें काविबाजपणा वाढतो; पदार्थविज्ञानानें सूक्ष्मदृष्टि येते व पाताळयंत्रीपणा वृद्धि पावतो; धर्मशास्त्र व नीतिशास्त्र ह्यांच्या अध्ययनानें बुद्धिगांभीर्य आणि नेमस्तपणा हीं येतात; आणि तर्कशास्त्र व पांडित्यकला यांहींकरून वादविवाद करण्याचें सामर्थ्य मनुष्यास प्राप्त होतें. असे निरनिराळ्या विषयांचे निरनिराळे उपयोग आहेत. शारीररोगांस जसे कांहीं नियमित उपाय आहेत, तसे मानसिक रोगांसही विद्वानांनीं कांहीं उपाय शोधून काढिले आहेत. मन स्थिरता पावून कोणत्याही एका गोष्टीकडे ला-

गेना, तर भूमितीचा अभ्यास करावा. त्यांत असें असतें कीं, कोणत्याही एका सिद्धांताची सिद्धता खरी करून दाखविण्यास आरंभिल्यावर ती, आतां अर्धीमुर्धी करूं आणि राहिलेली मग करूं, असें ह्मणून चालत नाहीं; ती एका बैठकीस शेवटास नेली पाहिजे, आणि ती अर्धवट सोडली तर पहिले श्रम व्यर्थ जाऊन पुनः पहिल्यापासून आरंभ करावा लागतो. ह्मणून ह्या विषयावरील उदाहरणांच्या संवईनें चित्ताची एकाग्रता पुनः स्थापित होते. मनाचा भोळसरपणा जाऊन कोणत्याही गोष्टीचा अगदीं सूक्ष्म रीतीनें विचार करतां यावा, व तिच्या सिद्धतेस नानाविध प्रमाणें देण्याची शक्ति आपणास प्राप्त व्हावी, अशी ज्याची इच्छा असेल, त्यानें मोटमोठ्या न्यायसभांत ठरलेले फैसले, त्यांतील विद्वान् वकिलांच्या भाषणांसहित पाहावे; ह्मणजे त्याची इच्छा पूर्ण होईल. असे अनेक मनोव्याधींवर अनेक उपाय सांगितले आहेत.

विश्व.

प्राचीन काळीं जे अतिविख्यात पुरुष होऊन गेले त्यांनीं आपली कीर्ति मागे राहावी, ह्मणून कितीएक मोटमोठीं कृत्यें करून ठेविलीं आहेत. तीं पाहून आपणांस त्यांचें स्मरण होतें, व त्यांचें मोठेपण आपले मनांत येतें. जो कोणी मुशाफर आग्रा शहरीं जातो, तो तेथला प्रख्यात ताजमहाल पाहिल्यावांचून बहुतकरून तेथून निघत नाहीं. ती इमारत पाहातांक्षणींच तो अत्यंत आनंद पावतो, आणि ती सारी पाहण्यापूर्वींच ती बांधविणाऱ्याची हकीकत विचारण्याची इच्छा त्याला होते. तेव्हां तेथें सहजच शाहाजहान बादशाहाचें नांव निघतें. आतां विश्वरचनेच्या मानानें पाहिलें असतां, तें काम खंडीस रती अथवा सिंधूस बिंदु, ह्यापेक्षां देखील कमी मानाचें आहे. असें असतां मनुष्याचें मन सृष्टिरचनेकडे न लागतां, अशा क्षुल्लक पदार्थांकडे लागतें, ह्याचें कारण काय, असें कोणी विचारील, तर त्याला उत्तर हेंच कीं, पदार्थांतील चमत्कारिकपणा मनुष्याचें चित्त वेधीत नाहीं; तर ज्या गुणावरून त्याचें लक्ष वस्तूकडे लागतें, तो गुण नवेपणा होय. ह्या सृष्टीमध्यें, नेहमीं डोळ्यांपुढें असणारा अतितेजःपुंज आणि चित्तवेधक असा पदार्थ, विचारांतीं पाहूं गेलें असतां, सूर्यासारखा दुसरा एकही नाहीं. पण त्याविषयीं कधीं कोणी आश्चर्यभरित होऊन विचारीत नाहीं. ह्याचें कारण हेंच कीं, तो नेहमीं पाहाण्यांत येतो. एरवीं, त्यास एकीकडे टेवून ताजमहालाची विचारपूस लोक करितात, ह्यावरून त्यापेक्षां ताजमहाल अधिक चमत्कारिक झाला, असें नाहीं.

ताजमहालासारख्या इमारती पाहून जर आपणांस इतका अचंबा वाटतो, तर ह्या विश्वाचा अवाढव्य विस्तार आणि त्यांतील चमत्कार हे मनांत आणिले असतां आपण केवढ्या विस्मयसागरांत बुडून जाऊं बरें? विश्वविस्ताराची कल्पना मनांत आणणें मनुष्यास अशक्य आहे. पाहा. आमचा हा तेजस्वी दिनकर, आपल्या ग्रहमालेसुद्धां ह्मटला तरी, सर्व विश्वाचा अत्यंत सूक्ष्म भाग होय. हा सबंद नाहींसा झाला तर, दाहा खंडी बाजरीच्या राशींतून एक दाणा गेल्याइतकी देखील त्याची दाद विश्वांत लागावयाची नाहीं. विश्वाच्या तुलनेनें पाहिला असतां हा रवि ग्रहमालेसह जरी इतका क्षुल्लक वाटतो, तरी त्याविषयीं देखील कल्पना मनांत आणावयास आपणांस कठीण पडतें. पाहा, विद्वान् लोक आपणास सांगतात कीं, सूर्य हा आपल्या ग्रहमालेचा मध्य होय. त्याचें उदरसूत्र ८५२५०० मैल आहे; व तो २५ दिवस, ८ तास, आणि ९ मिनितें, इतक्या काळांत आपले आंसाभोंवतीं फिरतो. त्याचे अगदीं जवळचा ग्रह बुध; त्याचें उदरसूत्र २९६० मैल आहे; त्याचें सूर्यापासून अंतर ३५०००००० मैल आहे; तो २४ तास आणि साडेपांच मिनितें इतक्या काळांत आपले आंसाभोवतीं फिरतो; आणि त्याला सूर्याभोंवतीं प्रदक्षिणा करण्यास ८७ दि०, २३ ता० १५ मि० आणि ४४ से० इतका काळ लागतो.

ह्या फार दूरच्या गोष्टी आहेत. आतां आपल्या ह्या पृथ्वीविषयीं विद्वान पुरुष काय सांगतात तें पाहा. हिचा परिघ २४८९६ मैल आणि व्यास ७९२५ मैल आहे. ही सूर्यापासून ९३३०००००० मैलांवर आहे. ही सूर्याभोंवतीं ३६५¼ दिवसांत एक प्रदक्षिणा करिते. हिच्या उदरामध्यें जे नानाविध जड पदार्थ आहेत, त्यांचें अनुमान करून, स्थूल मानानें एका चतुर पुरुषानें तिचें

वजन बसविलें आहे. तें सुमारें १२५६१९५६७०००००००००००००,०००
टन आहे ! ! ! संख्या मनांत येण्याची देखील पंचाईत ! त्याप्रमाणेंच लार्दनर
ह्या तत्त्ववेत्त्यानें हिच्या महत्त्वाची कल्पना मनांत आणून देण्यास असें लिहिलें
आहे कीं, "ज्या द्रव्यांची ही पृथ्वी बनली आहे, तीं सगळीं घेऊन इंग्लंद
आणि वेल्स ह्या प्रांतांच्या परिमाणाच्या पिल्यावर जर एक खांब रचिला, तर
त्याची उंची ४५०००००००००००० मैल उंच होईल ! ! !"

इतका शोध विद्वज्जनांनीं बुद्धिचातुर्येंकरून लाविला आहे; आणि तो ते सप्रमाण खरा करून दाखवितात; तेणेंकरून आपणांस फार चमत्कार वाटतो. परंतु, ह्या गोष्टीची नुसती कल्पना तरी आपणांस करवते काय? केवढा हा अवाढव्य विस्तार ! तरी ही एका पृथ्वीची गोष्ट झाली. विद्वान् लोक आणखी असें ह्मणतात कीं, जी जी चांदणी आकाशांत आपल्या दृष्टीस पडते, तो तो एक एक सूर्य असून त्याला त्याची वेगळी ग्रहमालाही असण्याचा संभव आहे. हें ऐकिलें ह्मणजे तर बुद्धि चकित होऊन जाते; व कांहींच तर्क चालत नाहीं. धन्य त्या सर्वशक्तिमान् कारागिराची ! हे राजाधिराजा, ह्या प्रचंड पसाऱ्यापुढं तुझे मोटमोठे वाडे, बागा, आणि इतर संपत्ति ह्यांचा काय पाड? सामान्य मनुष्या, तूं तर आपल्या शेताभातांची, घरवाड्यांची व तुटपुंजीच्या पैशांची गोष्ट देखील काढूं नको, आणि त्याविषयीं काडीमात्र गर्व वाहूं नको !

परमेश्वरानें एवढं अकटोविकट विश्व रचिलें आहे, पण त्यांत अव्यवस्था, अथवा कांहीं चूक राहिली आहे काय? एका रतीइतकी देखील नाहीं. जें जें पाहावें, त्यांत त्याचें अपार चातुर्य दिसून येतें. त्यानें जीं यंत्रें एकदा लावून टेविलीं आहेत, तीं कधीं बिघडत नाहींत: सूर्य, चंद्र व ग्रह ह्यांचे उदयास्त, ऋतु, हे कधीं आगेंमागें होत नाहींत.

ह्या सृष्टींतल्या प्राण्यांच्या पोषणाविषयींही त्यानें जी तजवीज लावून ठेविली आहे, ती लक्षांत आणिली असतां, त्याच्या दयालुत्वाविषयीं आपली खातरी होते. सिंह, व्याघ्र, इत्यादि हिंस्र पशूंचें उपजीवन वनस्पतींच्या फळांमुळांवर चालायाजोगें नाहीं; त्यांस मांस अवश्य पाहिजे: ह्मणून त्यांस अद्भुत शक्ति, भयंकर नखें आणि अक्राळ विक्राळ दांत दिले आहेत. मिसर देशांत पर्जन्य मुळींच पडत नाहीं, तेथें नैल नदीस यथाकालीं पूर येऊन धान्य पिकावें, अशी योजना करून टेविली आहे. लापलंद देशामध्यें थंडी अतिशयित असते, ह्यामुळे तेथें गायी, ह्मशी, बैल, घोडे व धान्यें हीं अगदीं नाहींत; ह्यास्तव, रेनडीर नामक प्राण्यांची जात देवानें तेथें उत्पन्न करून ठेविली आहे; तिच्या योगानें लापलंद येथील लोकांस निर्वाहाच्या सर्व वस्तु प्राप्त होतात; त्यांचें कांहींएक

अडत नाहीं. फार लांब जाणें कशास पाहिजे. लहान मूल उपजतें, तेव्हां त्यास अन्नादिकाचा कोणताच रस पचण्यासारखा नसतो; ह्मणून जगदीश्वरानें, त्याच्या मातेच्या स्तनांत त्याचेसाठीं दूध उत्पन्न व्हावें, अशी व्यवस्था करून ठेविली आहे. ह्यावरून, तो आपणां प्राण्यांविषयीं किती कनवाळू आहे, हें स्पष्ट लक्षांत येतें. ज्याची कांहींएक सोय देवानें करून ठेविली नाहीं, असा एकहि जीव ह्या सृष्टींत सांपडावयाचा नाहीं. आतां, असें मात्र कधीं कधीं घडतें कीं, त्याची योजना अतर्क्य असल्यामुळें, ती आपल्या लक्षांत येत नाहीं, तेणेंकरून, देव दीनाची उपेक्षा करितो, असें आपले तोंडांतून प्रसंगोपात्त निघतें. पण तें अज्ञानाचें फल होय.

सृष्टीमध्यें मनुष्य हा ईश्वराच्या कृपेंतला प्राणी आहे. त्याच्या सुखार्थ त्यानें पदार्थामध्यें असे चमत्कारिक आणि उपयोगी गुण ठेविले आहेत कीं, त्यांविषयीं जितकें सांगावें तितकें थोडेंच वाटतें. ते गुण मनुष्यानें स्वबुद्धिचातुर्येंकरून जाणावे, आणि आपले कामीं लावावे, एवढें मात्र त्याजकडे सोंपिलें आहे; व त्यासाठीं त्यानें त्यास विचारशक्ति दिली आहे. तिच्या साह्यानें त्यानें स्वहित साधून घ्यावें. वाफेनें मोठ्या जोराचीं कामें करावीं; विजेनें बातमी पोंचवावी व प्रकाश पाडावा; समुद्रानें तक्ते कापावे; वायूनें दळावें; तेलावातीवांचून नुसत्या धुराचा दिवा लागावा; धातूच्या यंत्रांतून मनुष्याची वाणी निघावी; इत्यादि गोष्टी पदार्थांचे धर्म मनुष्यास कळून आल्यानें घडल्या, व अशा आण्खी शेंकडों घडत आहेत. तेव्हां, कोणत्या वस्तूंमध्यें काय गुण आहे, व तो मनुष्यास समजल्यावर त्यापासून त्यास कोणतीं सुखें प्राप्त होतील, ह्याचा पूर्ण अजमास करील, असा चतुर कोण आहे?

आज हजारों वर्षें मनुष्यें पदार्थाच्या धर्माचा शोध करीत आहेत. तरी जिचेविषयीं आतां कांहींएक कळावयाचें राहिलें नाहीं, अशी एक देखील वस्तु ह्या पृथ्वीच्या पाठीवर सांपडायाची नाहीं. दररोज नव्या नव्या वस्तु सांपडतच चालल्या आहेत, आणि जुन्या वस्तूंमधले चमत्कारिक चमत्कारिक अश्रुत गुण दृष्टीस पडत आहेत. ह्यावरून, ह्या सृष्टीमध्यें कोठें काय आहे, व कोणत्या पदार्थात केव्हां कसा गुण आढळेल, ह्याचा कांहीं निश्चय करतां येत नाहीं. परमेश्वराची करणी अगाध आहे. त्यानें कोठें काय करून ठेविलें आहे, ह्याचा कोणास अंत लागावयाचा नाहीं. प्राप्त झालेल्या अल्प ज्ञानाविषयीं कितीएक मनुष्यें मोठा गर्व वाहतात, व इतर प्राण्यांस अगदीं तुच्छ मानितात. परंतु, त्यांनीं मनांत असें पक्कें समजावें कीं, गर्भसंभवादि गोष्टी, ज्यांचीं लक्षणें बाहेर दिसूं लागल्यावांचून मनुष्यास कळत नाहींत, त्या पशुपक्ष्यादिकांस उत्पन्न झाल्याबरोबर समजतात. तेव्हां, ते सर्वोपरी

आपणांपेक्षां नीच नाहींत. त्यांचे ठायींही परमेश्वरानें असे कितीएक गुण ठेविले आहेत कीं, ते कोणत्याही उपायानें मनुष्यास प्राप्त व्हावयाचे नाहींत, असें वाटतें. धागे, दोरे, शेवाळ, माती, इत्यादि साहित्य मनुष्यापुढें ठेविलें, तर त्याच्यानें, आपली सगळी अक्कल खर्चून तरी, चिमणीच्या घरट्यासारखे घरटें बांधवेल काय? नाहीं! तर मग एवढा गर्व तो कशास पाहिजे?

असो. भगवंताच्या लीलेचें वर्णन करावें तितकें थोडेंच. त्याचे ह्या जगावर अनंत उपकार आहेत. उत्पत्ति, स्थिति आणि लय हीं केवळ त्याच्या स्वाधीन आहेत. सर्व विश्वाचा चालक तो आहे. आणि परिणामीं सर्वांस त्यापाशीं जाणें आहे. ह्यास्तव, विश्वावलोकनावरून त्याचें चातुर्य, दयालुत्व, आणि सर्वशक्तित्व हीं मनांत आणून त्याला अनन्यभावें शरण रिघावें, हेंच सुज्ञ जनांस उचित होय.

अलकंदर आणि सेप्टिमियस.

ग्रीस देशामध्यें अथेन्स ह्मणून एक प्रख्यात शहर आहे. तेथें प्राचीन काळीं एक मोठें विद्यालय होतें. त्यांत अलकंदर आणि सेप्टिमियस ह्या नांवांचे दोन विद्यार्थी होते. ह्यांतील पहिला अथेन्सचा राहणारा होता, व दुसरा रोम शहराहून तेथें विद्याभ्यासाकरितां गेला होता. ते दोघे सहाध्यायी होते. अलकंदर ह्याची बुद्धि तीक्ष्ण असून त्याचे विचार गहन असत; आणि सेप्टिमियस हा मोठा वक्ता होता. दोघांच्याही विद्वत्तेची चोहींकडे मोठी प्रसिद्धि होती. ते एकमेकांवर पराकाष्ठेची प्रीति करीत असत.

बराच विद्याभ्यास झाल्यावर अलकंदरास वाटलें कीं, आतां आपण घरदार करावें. ह्मणून त्यानें हैपाशिया नामक एका रूपवती तरुण स्त्रीशीं लग्न करण्याचा बेत ठरविला. लग्नाची सगळी तयारी झाली; वेळ नेमिली; आणि लग्न लागण्यापूर्वी जे कांहीं शिष्टाचार व्हावयाचे, तेही होऊन गेले. पुढें लग्न लागणार, इतक्यांत, ह्या समारंभास आपला जिवलग मित्र सेप्टिमियस ह्यास बोलवावें, असें अलकंदराच्या मनांत आलें; आणि त्यानें लागलेंच त्याला बोलावून आणिलें. सेप्टिमियस तेथें येऊन बसतो सवरतो इतक्यांत, नवरी मुलगी, हैपाशिया, वस्त्रभूषणांनीं मंडित अशी त्याच्या दृष्टीस पडली. तिला पाहतांच त्याचे मनांत तिजविषयीं इच्छा अशी प्रबल उत्पन्न झाली कीं, ती सांगतां पुरवत नाहीं. तिनें त्याची अगदीं उचल केली. विद्या, ज्ञान, शहाणपण, मानापमान, लोकरीति हें सर्व तो अगदीं विसरून जाऊन वेड्यासारखे चाळे करूं लागला. आणि त्याला तापही पराकाष्ठेचा भरला. त्याची प्रकृति पुष्कळ वैद्यांनीं पाहिली; पण त्यांस तिची कांहींच परीक्षा होईना. तेव्हां आतां हा

हातीं लागत नाहीं, असें सर्वांस वाटलें. अलूकंदराचें लग्नही खोळंबलें. आपला मित्र मरतो, त्या अर्थी आपण त्याची शेवटची चाकरी करावी, ह्मणून तो आपल्या भावी पत्नीसहवर्तमान त्याजपाशीं जाऊन बसला. ती जवळ येतांच सेप्तिमियसाचे चर्येंत फरक पडला. तो जवळच्या वैद्यांच्या दृष्टोत्पत्तीस आला. तेव्हां, तुझ्या दुखण्याचें कारण हेंच काय? असें त्यांनीं त्याला खोदखोदून विचारिलें. त्या वेळीं त्यानेंही तें, हो, ना, ह्मणत शेवटीं कबूल केलें.

ह्या प्रसंगीं अलकंदरच्या मनाची जी स्थिति झाली असेल, ती लिहिलेली वाचण्यापेक्षां वाचणारांस सहज मनांत आणितां येईल. आतां करावें काय, हें त्याला सुचेना. त्या वेळेच्या सुमारास अथीनियन लोकांच्या अंगच्या सद्गुणांची इतकी पराकाष्ठा झाली होती कीं, परोपकारार्थ ते आपल्या जीवाकडे किंवा प्रतिष्टेकडे मुळींच पहात नसत. अल्कंदरानें आपल्या सुखाकडे व अब्रूकडे लक्ष न देतां, मित्राचा जीव वांचविण्यासाठीं, हैपाशिया हिचें लग्न सेप्तिमियस ह्याशीं लावण्यास अनुमत दिलें. त्याप्रमाणें तें गुप्तपणें लागलें. सेप्तिमियस खडखडीत बरा झाला. आणि तो लागलाच आपल्या प्रियेसहवर्तमान मोठ्या आनंदानें रोम शहरास गेला. तेथें त्याच्या विद्वत्तेप्रमाणें त्याला सरकारचीं कामें मिळत जाऊन चढतां चढतां तो मुख्य न्यायाधीशाचे पद पावला.

इकडे अलकंदराला, आपल्या हातची बायको गेली, व ती ज्यासाठीं खर्चिली तो मित्रही सोडून गेला, ह्याचें परम दुःख झालें; इतक्यानेंच संपलें नाहीं. तूं पैसा घेऊन बायको विकली, अशा आरोपावरून त्याचे ग्रामस्थ लोक त्याला छळूं लागले. त्यांची त्यानें नानाप्रकारें समजूत केली; तरी ते कांहींच ऐकेनात. त्यांनीं त्याला जातिबहिष्कृत केलें, आणि त्याजपासून पुष्कळ दंड घेण्याचें ठरविलें. तो त्याच्यानें देववेना. ह्मणून त्यांनीं त्याची जिनगी जप्त केली. तिजपासूनही पुरती रकम उत्पन्न झाली नाहीं. तेव्हां त्यांनीं त्याला स्वतःला थ्रेस येथील एका व्यापाऱ्यास विकलें, आणि दंडाची रकम भरून घेतली. ह्याप्रमाणें अलकंदर गुलाम होऊन राहिला.

अलकंदराचा धनी फार निर्दय होता. त्यानें त्याला आपलीं गुरें राखण्याचे कामास लाविलें; आणि सांगितलें कीं, तुला खायाप्यायाला घरांतून कांहींएक मिळावयाचें नाहीं; तूं आपली उपजीविका पाहिजे तशी शिकारीवर कर. ह्या आज्ञेप्रमाणें वागणें त्याला भाग पडलें. दररोज उजाडलें ह्मणजे, आज कांहीं पोटाला मिळेल कीं नाहीं, ह्या चिंतेंत तो असे. हिंवाळा आणि पावसाळा हे तर त्याला प्रतिमृत्युच वाटत असत. कां कीं, आंग आच्छादण्याला त्याजवळ एक देखील धड वस्त्र नव्हतें. त्याला तीन तीन दिवस खडखडीत उपास

काढावे लागत; तेणेंकरून त्याच्या आंगांत शक्ति नाहींशी झाली. तेव्हां, ह्या अशा दास्यापेक्षां मरण पुरवलें, असा विचार करून त्यानें पळून जाण्याचा निश्चय केला; आणि त्याप्रमाणें धन्याचा डोळा चुकावून संधि साधिली. दिवसास गुहांत लपून बसावें, आणि रात्रीं मजल करावी, असें करीत करीत तो रोम शहरीं आला. त्याच दिवशीं त्याचा जिवलग मित्र सेप्तिमियस हा शहरच्या एका अफाट प्रसिद्ध जागीं आपलें दरबार भरून लोकांचे इनसाफ करीत होता. तेथें अल्कंदर जाऊन, इतर गरीब लोकांच्या गर्दींत उभा राहिला. त्याला विचारतो कोण ? माझा मित्र मला ओळखील, अशी आशा धरून तो त्याजकडे एकसारखा टक लावून पाहत होता. पण ती सर्व आशा व्यर्थ गेली. संध्याकाळ झाला. तेव्हां आपणच जाऊन त्याला आतां ओळख द्यावी, अशा हेतूनें तो हळू हळू न्यायासनाकडे चालला. त्याला शिपायांनीं मज्जाव ह्मणून दोन गचंड्या देऊन हाकून लाविलें. नंतर अंधार पडला; तेव्हां आतां निजावें कोठें, आपणाला जागा कोण देतो, हा विचार त्या बिचाऱ्यास प्राप्त झाला. रस्त्यांत पडावें तर काय होईल कोण जाणे, असें मनांत आणून तो, गांवाबाहेर एक जुनी मशीद होती तींत जाऊन निजला.

तेथें निजावयास फरसबंदीवांचून दुसरें कांहीं त्याला नव्हतें. तथापि, 'भुकेला कोंडा आणि निजेला धोंडा' ह्या ह्मणीप्रमाणें त्याला तेथें गाढ झोंप लागली. मध्यरात्र झाली, जिकडे तिकडे सामसूम होऊन गेलें. इतक्यांत दोन चोर, एका माणसाचें घर फोडून, आंतील सर्व द्रव्य घेऊन, वांटे करण्याकरितां त्या भयाण मशीदीच्या पुढच्या मैदानांत आले. त्यांचें लहानमोठ्या भागांविषयीं तेथें भांडण लागलें. तेव्हां एकानें आपली तलवार उपसून दुसऱ्यावर वार केला. तेणेंकरून तो तात्काळ मरण पावला; आणि जीवंत चोर सर्व द्रव्य घेऊन पळून गेला. पुढें उजाडलें. तरी तें प्रेत तेथें तसेंच पडलें होतें. तें जवळच्या लोकांनीं पाहून मशीदींत कोण आहे, ह्याची चौकशी केली, तों आंत हे बुवा निजलेले होते, ते आयतेच सांपडले. मग अल्कंदराची अवस्था काय पुसावयाची आहे ? त्याला प्रथमतः खूब मारिलें, चतुर्भुज केलें, आणि चौकशी होऊन शिक्षा करण्यासाठीं मुख्य न्यायाधीश जो सेप्तिमियस, त्याच्या कचेरीकडे चालविलें. तेव्हां त्यानें आपले जीवाची आशा सोडिली; आणि, माझ्या प्रारब्धीं जर अशींच दुःसह दुःखें भोगावयाचीं आहेत, तर कसा तरी लवकर एकदां जीव जावा हें बरें, असें तो मनांत आणूं लागला. स्वसंरक्षणाविषयीं मी एकही शब्द बोलिलों नाहीं, ह्मणजे मजवर अपराधाची शाबिदी होऊन, माझें इच्छित कार्य लवकर सिद्धीस जाईल, असें मनांत आणून, त्यानें मौन धरण्याचा निश्चय केला. अशा स्थितींत तो न्यायाधी-

शापुढें उभा राहिला. त्याची चौकशी होऊन, त्याजवर अपराध लागू झाला असें सेप्तिमियसास वाटल्यावरून, तो त्याला आतां मरणाची शिक्षा सांगणार, इतक्यांत, त्याची नजर कैदीच्या तोंडाकडे गेली. तें उपासांनीं व दुःखांनीं अगदीं वाईट होऊन गेलें होतें. तेणेंकरून तो सेप्तिमियस ह्यास प्रथमतः ओळखतां आला नाहीं. परंतु, अंधारांतल्या एकाद्या ओळखीच्या पदार्थावर प्रकाशकिरण जरी अंधक पडले असले, तरी त्याजकडे टक लाविली असतां, तो सहज ओळखतो; त्याप्रमाणें सेप्तिमियसानें अलकंदराचें तोंड ओळखिलें, आणि तात्काळ न्यायासनावरून खालीं उडी टाकून त्याचे गळ्यास गच्च मिठी मारिली. तेव्हां अलकंदराचा आनंद त्रैलोक्यांत मावेना! उभयतांच्या नेत्रांतून प्रेमाश्रूंच्या धारा चालल्या; हें पाहून लोकांस फार नवल वाटलें. नंतर, सेप्तिमियसानें आपल्या प्रिय मित्रापासून त्याची सर्व हकीकत विचारून घेतली; आणि त्याला मोठें काम सांगून सुखी केलें. पुढें खऱ्या खुनी मनुष्याचाही पत्ता लागला. त्याला धरून आणून त्याजवळचें सगळें द्रव्य घेतलें, आणि त्याला देहान्त शासन केलें. अलकंदराचें पुढचें सर्व आयुष्य सुखांत गेलें. त्यानें आपल्या कबरेच्या दगडावर खोदण्यासाठीं एक वाक्य लिहून ठेविलें होतें; त्याचें तात्पर्य येणेंप्रमाणेंः—

आर्या.

विश्वंभर जीपामुनि, पाहूं न शके मुदीन जन पार
ऐशी दुःखावस्था, लोकीं नाहींच फार अनिवार.

ब्रितन देशांतील राज्यव्यवस्था.

ह्या देशाचा बहुतेक भाग हल्लीं इंग्लिश लोकांच्या ताब्यांत आहे. त्याचा राज्यकारभार ते कसा चालवितात, हें नेहमींच्या वहिवाटीवरून व इतिहासावरून समजतच आहे. आतां, जेथें आपला मुख्य राजा राहतो, व जेथून ह्या देशाच्या राज्यव्यवस्थेचीं सूत्रें हालतात, त्या इंग्लंद देशाच्या राज्यसत्तेचें संक्षिप्त वर्णन करितों.

इंग्लंदची राज्यसत्ता ही, राजा, बडेलोकांची सभा, व साधारण लोकांच्या मुक्त्यारांची सभा, ह्या तिघांच्या हातीं आहे.

राजा.—नार्मन लोकांनीं इंग्लंद काबीज केल्यापूर्वीचा प्रकार कसा असेल तो असो; पण त्यांनीं तें काबीज केल्यावर पुढें त्या देशाचा राज्याधिकार वंशपरंपरेनें चालत आला आहे. तो असा.—राजा मरेल आणि त्याला अनेक मुलगे असतील, तर वडिलास गादी मिळावी; जर एक मुलगा आणि एक मुलगी

असेल, तर मुलग्याला मिळावी; सगळ्या मुलीच असतील, तर थोरलीस मिळावी; एक मुलगी आणि एक बहीण असेल, तर मुलीस मिळावी; मुलें मुलींच नसलीं तर, भाऊ आणि बहिणी, ह्यांत वयानें व नात्यानें ज्याचा विषेश हक्क पोंचेल, त्यास मिळावी; ह्याप्रमाणें राजाची गादी देण्याची वहिवाट चालू आहे. तथापि योग्य दिसल्यास, हे नियम मोडून वेगळी व्यवस्था करण्याचा अधिकार, पूर्वीं सांगितलेल्या दोन सभांस ह्मणजे पार्लमेंतास आहे.–राजकुलांतील मनुष्यानें क्याथलिक मताच्या माणसाशीं लग्न लावूं नये; राजकुलांत उत्पन्न झालेल्या कोणाही माणसाचें लग्न राजाच्या अभिप्रायावांचून होऊं नये; ज्याला लग्न कर्तव्य असेल त्यानें आधीं कांहीं दिवस त्याविषयींचा आपला बेत प्रसिद्ध केला पाहिजे. इतकें करूनही तो त्याचा लग्नसंबंध पार्लमेंत सभा नापसंत करील, तर तें लग्न लागावयाचें नाहीं; अशा लग्नाच्या अटी आहेत. राजा लहान असल्यामुळें अथवा कांहीं कामानिमित्त तो परदेशीं गेल्यामुळें, अथवा दुसऱ्या एकाद्या योग्य कारणामुळें, तो कारभार चालविण्यास असमर्थ असेल, तर त्याचें काम करण्यास योग्य मनुष्य नेमण्याचा अधिकार पार्लमेंत सभेस आहे.–राजा प्रातेस्तंत पंथाचा असला पाहिजे.–राजास राज्याभिषेक होतो त्या वेळीं, सर्व लोकांसमक्ष अशी शपथ घ्यावी लागते कीं,–"मी सर्व राज्य पार्लमेंताच्या कायद्यांप्रमाणें व देशरीतीप्रमाणें चालवीन; न्याय आणि कायदे ह्यांच्या अनुरोधानें वागेन; प्रातेस्तंत पंथ आचरीन; आणि ह्या पंथाच्या उपदेशकांस भजनालयें वगैरे जें कांहीं दिलेलें आहे, तें तसेंच चालवीन." कायदे ठरविणें, ते अमलांत आणणें, न्याय, तह, लढाया वगैरे करणें, पदव्या देणें, हीं कामें राजाच्या नांवानें होतात; तथापि, त्यांपैकीं अगदीं स्वतंत्रपणें असें एकही काम करण्याचा त्याला अखत्यार नाहीं. तो नांवानें मात्र मुख्याधिकारी आहे.–राजाज्ञेवरून प्रधानानें किंवा दुसऱ्या एकाद्या मोठ्या अधिकाऱ्यानें कांहीं कृत्य केलें, आणि त्याचा परिणाम वाईट झाला, तर त्याचा दोष राजाला लावीत नाहींत; तर त्या प्रधानाला किंवा अधिकाऱ्याला लावतात. "राजाच्या हातून कधीं अपराध घडत नाहीं," अशा अर्थाची जी एक ह्मण इंग्लिश लोकांत आहे, ती ह्यावरूनच पडली असावी.–सरकारी फौजेस व आरमारास जो पैसा लागतो, त्याची सगळी लगाम साधारण लोकांच्या मुक्त्यारांच्या सभेच्या हातीं असते. तेणेंकरून राजाला प्रजेच्या अनुमतानें वर्तावें लागतें, व हरएक प्रकारच्या जुलमापासून तिचें संरक्षण करावें लागतें.–इंग्लंदच्या राजाच्या अधिकाराविषयीं एका विद्वान् ग्रंथकारानें असें लिहिलें आहे कीं, "इंग्लंदच्या राजास फौजेवर व आरमारावर हुकूम चालविण्याचा अधिकार आहे; परंतु पार्लमेंताच्या संमतीवांचून तो त्यांस नौकरीस ठेवण्यास मुक्त्यार नाहीं. तो लोकांस पदव्या देण्यास मुक्त्यार आहे; परंतु, त्या अमलांत आणण्यास पार्लमेंताचें

अनुमत पाहिजे. लढाई करण्याचें ठरविणें हें राजाकडे आहे; परंतु ती चालविणें हें पार्लमेंताच्या मान्यतेवांचून व्हावयाचें नाहीं. सारांश, प्रजेवर कर बसविण्याचा व तो वसूल करण्याचा अधिकार राजास स्वतंत्रपणें नसल्यामुळें, तो प्रचंड, परंतु स्वतःसिद्ध चलनवलनास असमर्थ, अशा शरीराप्रमाणें आहे. अथवा, राजा हें एक मोठें जहाज उत्कृष्ट प्रतीच्या मालानें भरून तयार आहे; त्याला पार्लमेंत सभा हा समुद्र आपणावर येऊं देईल, तरच तें चालेल, नाहीं तर खडकावर पडलें राहील; अशी कल्पना केली तर शोभेल."— पार्लमेंत सभा भरविण्याचा अधिकार राजाला आहे. ती भरण्याबद्दल अगोदर चाळीस किंवा पन्नास दिवस त्याला जाहिरात प्रसिद्ध करावी लागते. प्रसंग पडल्यास राजाच्या संमतीवांचूनही पार्लमेंत सभा भरते.—राजाच्या खुद्द खासगी खर्चाकडे पूर्वी भारी पैसा दिलेला असे. परंतु विक्‌तोरिआ महाराणी सिंहासनावर बसली, तेव्हां तिच्या खर्चाकडे दरसाल ३८५०००० रुपये नेमणुकीचा ठराव झाला होता. ह्याखेरीज तिच्या कुटुंबांतील मनुष्यांच्या नेमणुकी वेगळ्या होत्या. ही राणी, तिच्या पूर्वी जो राजा इंग्लंदच्या गादीवर होता, त्याची पुतणी होती. ती इ० स० १८३७ त गादीवर बसली. इ० स० १८४० त तिचें लग्न प्रिन्स अल्‌बर्त ह्याशीं झालें होतें; तो इ० स० १८६१ त मरण पावला. ही राणी इ० स० १९०१ ह्या वर्षी मरण पावली, आणि तिच्या गादीवर तिचे चिरंजीव **सप्तम एडवर्ड** हे बसले. ते इ० स० १९१० ह्या वर्षी निवर्तले. त्यांच्या राणीसाहेब **अलेक्झांड्रा** ह्या अद्याप जीवंत आहेत. **सप्तम एडवर्ड** ह्यांनंतर **पंचम जार्ज** हे गादीवर बसले आहेत. ते इ० स० १९१२ सालीं हिंदुस्थानांत येऊन

गेले. त्यांच्या राणीसाहेबांचें नांव **मेरी** आहे. ब्रितन देशांत इनसाफाची सात कोर्तें आहेत. ह्या कोर्तांत सर्वांत वरिष्ठ कोर्त पार्लमेंत सभा ही होय. हिची जी सध्याची रचना आहे, ती ख्रिस्ती शकाच्या चौदाव्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास स्थापित झाली. ती, तेव्हांपासून, मधला प्रजासत्ताक राज्याचा काळ खेरीजकरून, आजपर्यंत एकसारखी चालली आहे. तींत दोन भाग आहेत. पहिला भाग **बडे लोकांची सभा;** व दुसरा, **सामान्य लोकांच्या मुक्त्यारांची सभा.** बडे लोकांच्या सभेंत ६२९ गृहस्थ आहेत; व लोकांच्या मुक्त्यारांच्या सभेंत ६७० लोक आहेत. हे दुसऱ्या भागांतले लोक निवडण्याविषयीं मत देण्याचा अधिकार ७९८४८०० रयत लोकांस आहे.

बडे लोकांची सभा.–ह्या सभेत मुख्यत्वें दोन प्रकारचे बडे लोक असतात. ते हे कीं, सरदार अथवा उमराव लोक; आणि धर्माध्यक्ष अथवा पाद्री लोक. ह्या सभेतील सभासदांच्या जागा वंशपरंपरेनें चालतात. ह्या सभेंत पाद्री लोकांस जागा आहे, ह्याचें कारण, ते धर्माध्यक्ष आहेत हें नव्हे; तर, त्यांच्या कामाच्या संबंधानें त्यांजकडे जमीन पुष्कळ असते, ह्मणून त्यांस सभेत बोलाविण्याचा प्रघात पडून गेला आहे. ह्या सभेंत बसणाऱ्या इंग्लंदच्या उमरावांच्या संख्येची कांहीं इयत्ता नाहीं. परंतु स्कात्लंदचे १६ व आयर्लंदचे २८ असावे असा पूर्वापार पाठ चालत आला आहे. ही सभा सगळ्या इंग्रजी राज्यांत सर्वांत मोठी न्यायाची कचेरी आहे. स्कात्लंदांतील जस्तिशियर न्यायसभा खेरीज करून, बाकी सर्व न्यायाधिशांचे निवाड्यांवर अपील घेण्यास व त्याचा योग्य निकाल करण्यास ह्या सभेला अधिकार आहे. तथापि हे सगळेच

बडे लोक खुद्द बसून न्याय निवडतात असें नाहीं. त्या कामाकरितां त्यांच्या निरनिराळ्या कमिट्या असतात. अपिलें घ्यावीं, पुरावा पाहावा, पूर्वी ज्यांनीं त्यांचा फैसला केला असेल, त्या न्यायाधीशांचे अभिप्राय आणवावे, सर्व गोष्टींचा विचार करावा, आणि जें बहुमतें ठरेल तें, कमिटीच्या सभासदांपैकीं, एका विद्वान् पुरुषानें बोलून दाखवावें, अशी वहिवाट आहे. एकाद्या सभासदावर कांहीं आरोप आल्यास, त्याची चौकशी, त्याच्या बरोबरीच्याच कांहीं सभासदांनीं करावी, असा पाठ आहे. सन १९११ पर्यंत कोणताही कायदा बडे लोकांच्या सभेच्या संमतीशिवाय पास होत नसे. परंतु त्या वर्षी असें ठरलें आहे कीं, साधारण लोकांच्या मुक्त्यारांच्या सभेनें एकादा कायदा तीन वेळां मंजूर केल्यानंतर त्या तीनही वेळीं बडे लोकांच्या सभेनें तो नामंजूर केला, तर तो तसाच राजाच्या मंजुरीसाठीं पाठवावा. ह्यामुळें बडे लोकांच्या सभेचा अधिकार पुष्कळ कमी झाला आहे.

साधारण लोकांच्या मुक्त्यारांची सभा.–हिजमध्यें सध्यां ६७० लोक आहेत. त्यांपैकीं ४९५ इंग्लंदाच्या वतीचे, ७२ स्कात्लंदाच्या वतीचे, व १०३ ऐर्लंदच्या वतीचे, असे आहेत. हे लोक निरनिराळ्या शहरांतील व गांवांतील लोकांनीं निवडून पाठविलेले आहेत. एकंदर सर्व रयतेस सुख होईल अशा गोष्टी त्यांनीं केल्या पाहिजेत, असा समज आहे. ह्या सभासदांस सन १९११ पासून सालिना चारशें पौंड वेतन मिळूं लागलें आहे. कोणत्याही सरकारी कामास पैसा देणें झाल्यास त्याजविषयीं प्रथमतः ह्या सभेची मान्यता घ्यावी लागते; नंतर तें प्रकरण बडे लोकांची सभा व राजा ह्यांचे पुढें जावें, अशी वहिवाट आहे.

पार्लमेंत सभा–राजा व पूर्वी सांगितलेल्या दोन सभा, ह्यांस, पार्लमेंत असें एकवट नांव आहे. फक्त त्या दोन सभांसही पार्लमेंत असें ह्मणतात. हा दुसरा अर्थच ह्या ठिकाणीं ग्राह्य आहे. एकादा कायदा दोन्ही सभांनीं मंजूर केला, परंतु तो जर राजास पसंत नाहीं, तर तो कदापि अमलांत यावयाचा नाहीं. राजा आपली मंजुरी स्वमुखानें सांगतो, अथवा ती लिहून प्रकट करितो. एकादा कायदा पार्लमेंतानें पसार करूनही जर तो राजास आवडला नाहीं, तर आपणाला तो न आवडल्याबद्दलचा आपला अभिप्राय तो "मला हा साफ आवडत नाहीं," अशा उद्धत भाषणानें दर्शवीत नाहीं; तर "ह्याविषयीं मला कांहीं बोलायाचें आहे," असें ह्मणून सौम्य व सभ्य रीतीनें तो दर्शवितो. ह्यावरून पार्लमेंताचा मान व दर्जा हे केवढे आहेत ते पहा!! असो.

न्याय करणें, राज्यकारभार चांगले रीतीनें चालविण्यास राजास मदत करणें, व हरएक प्रसंगीं त्यास सल्ला व मसलत देणें, हें पार्लमेंताचें मुख्य कर्तव्यकर्म आहे.

न्याय.

कोणा एका मुसलमान बादशाहाची स्वारी फिरतां फिरतां अलवारनामक शहरीं गेली होती. तेथें त्याच्या मोठ्या सैन्याचा तळ बरेच दिवस पडला होता. त्यामध्यें कोणी एक लष्करी अमलदार फार अविचारी व दुराचारी होता. तो नित्यशः रात्रीं शहरांत जाऊन एका शेतकऱ्यास त्याचे घरांतून मारहाण करून हुसकून लावून त्याच्या सुंदर व तरुण स्त्रीचा उपभोग घेत असे. शेतकऱ्यानें त्याला नानाप्रकारांनीं बोध केला, व त्याचे पायही धरिले, तरी तो कामांध पुरुष कांहींच ऐकेना. शेवटीं त्यानें खुद्द बादशाहाची गांठ घेऊन त्यास ती सर्व हकीकत सांगितली. बादशाहा त्याला त्याच्या खुणामुद्रा विचारूं लागला. तेव्हां त्यानें त्याचें सर्व यथास्थित वर्णन केलें. तें ऐकून बादशाहा अत्यंत खिन्न झाला, आणि उष्ण श्वास टाकून त्यास बोलला, "बरें आहे; जा तूं आतां; कांहीं फिकीर करूं नको; इतकें मात्र कर कीं, तो आज रात्रीं तुझे घरांत आला, ह्मणजे तूं तात्काळ येऊन मला कळीव, ह्मणजे मी सर्व बंदोबस्त करीन." नंतर प्रहर रात्रीच्या सुमारास तो दुष्ट पुरुष नित्याप्रमाणें त्या शेतकऱ्याच्या घरांत शिरला आणि दुष्टाचरण करूं लागला; हें पाहून, संकेताप्रमाणें तो शेतकरी बादशाहाकडे गेला, आणि त्याला त्यानें सूचना केली. तेव्हां बादशाहा आपणाबरोबर फक्त २५ स्वार व मशाला घेऊन मोठ्या लगबगीनें निघाला, तो थेट शेतकऱ्याच्या घरापाशीं येऊन उभा राहिला. बादशाहानें स्वारांकडून लागलाच घरास वेढा घालविला; व सगळ्या मशाला विझविल्या; आणि घरांतील मनुष्यांस दरवाजा उघडण्याविषयीं पुष्कळ हाका मारविल्या; तरी कोणी ओ देईना कीं दार उघडीना. तेव्हां बादशाहानें कुऱ्हाडी घालून दरवाजा फोडविला, आणि आंत जाऊन प्रथमतः दिवे मालविले. नंतर त्या मनुष्यास पकडून एकदम ईश्वराच्या नांवानें मोठा जयजयकार करून त्या गडबडींत त्याला ठार मारिलें.

इतकें झाल्यानंतर, दिवे लावून बादशाहानें तें प्रेत पाहिलें, तेव्हां त्याच्या नेत्रांतून खलखळां अश्रुधारा वाहूं लागल्या, आणि हात जोडून, गुडघे टेंकून व डोळे मिटून तो परमेश्वराची प्रार्थना करूं लागला. ती आटोपल्यावर त्या शेतकऱ्याकडून त्यानें थोडीशी भाकर आणवून ती कोरडीच खाल्ली, आणि मग तो पाणी प्याला.

बादशाहाचें हें कृत्य पाहून जवळच्या लोकांस मोठा अचंबा वाटला. आणि ते आपसांत कुजबुजूं लागले. तथापि असें करण्याचें कारण काय, असें बादशाहाला विचारण्यास कोणाला धीर होईना. तेव्हां तो निष्कपटी व भला शेतकरी बादशाहापुढें येऊन हात जोडून ह्मणाला, "महाराज, एक विनंति आहे;

ती, अभय असल्यास करीन." बादशाहा बोलला, "बोल काय तें; अभय आहे." शेतकरी मोठ्या आदबीनें ह्मणाला, "खुदावंत, माझी गरीबाची दाद घेऊन आपण तसदी घेऊन येथवर येऊन दुष्टाचा नाश केला, येणेंकरून आपले मजवर अपरिमित उपकार झाले आहेत. परंतु प्रभूंनीं, येथें आल्याबरोबर सगळा उजेड नाहींसा केला, परमेश्वराच्या जयघोषाचे गडबडींत दुष्ट मारला, त्याचें प्रेत पाहिल्याबरोबर डोळ्यांत अश्रुधारा आणून परमेश्वराची प्रार्थना केली, आणि राजाधिराज असून कोरडीच भाकर खाल्ली, ह्या कृत्यांचीं कारणें आह्मां मूढ जनांस समजत नाहींत; तेवढीं राजमुखानें ऐकावीं, अशी सेवकजनांची इच्छा आहे. ती पुरविणार प्रभु समर्थ आहेत." हें ऐकून घेऊन बादशाहानें उत्तर केलें, "अरे चतुर पुरुषा, त्याचीं कारणें मी यथाक्रम सांगतों तीं ऐक. ग्रीस देशामध्यें प्राचीनकाळीं सात महाविद्वान् पुरुष होऊन गेले. त्यांच्यामध्यें एके दिवशीं असा प्रश्न निघाला कीं, लोकांस हितावह असें राज्य कोणतें? त्याचीं उत्तरें साहा असामींचीं वेगवेगळालीं पडलीं. नंतर त्यांच्यामधला मुकुटमणि जो सोलननामा तत्त्वज्ञानी होता, त्यानें असें उत्तर दिलें कीं, ज्यांत गरीबगुरीबांची दाद चांगली लागते, तेंच राज्य सर्वोत्तम होय. हें उत्तर बिनमोल आहे. आणि ह्या गुणावरूनच माझे राज्यास लोकांनीं वाखाणावें, असें मी इच्छितों. मीं तुझी दाद घेऊन ह्या दुष्टास मारिलें, ह्यांत मीं मोठा पुरुषार्थ केला असें नाहीं. मीं असें करावें असा माझा राजधर्मच आहे. तुझी दाद घेतली नसती, आणि हा जुलूम असाच चालूं दिला असता, तर मात्र मी दोषास पात्र झालों असतों. तर त्याचा मीं बंदोबस्त केला हें मोठें पुण्यकर्म मीं केलें, असें मला वाटत नाहीं. पहा बरें, आमच्या पाहारेकऱ्यानें आमचा खजीना बरोबर राखला, तर त्यानें मोठें पुण्य जोडिलें, किंवा आह्मांवर उपकार केले, असें आह्मी समजतों काय? नाहीं. कां कीं, तें त्याचें कर्तव्यच आहे. तें तो न करील तर मात्र तो गुन्हेगार होईल; परंतु तें करील तर तो मोठा पराक्रमी किंवा पुण्यशील आहे, असें आह्मी समजत नाहीं. त्याचप्रमाणें आह्मीं राजांनीं प्रजांचें हरएक जुलमापांसून रक्षण करावें, हा आमचा धर्म आहे, तो आह्मीं पाळिला, तर मोठा शतक्रतु केला असें नाहीं. आतां उजेड कां नाहींसा केला ह्मणून ह्मणतोस, तर त्याचें कारण ऐक. न्याय बरोबर करण्यास सर्वसाक्षित्व, निष्पक्षपातीपणा, आणि पूर्णसामर्थ्य ह्या तीन गोष्टी अवश्य पाहिजेत. सर्वसाक्षित्वाच्या योगानें अपराध्याची कच्ची हकीकत समजते; निष्पक्षपातीपणानें अपराध्यास योग्य शासन, व निरपराध्यास शासनापासून मुक्तता, हीं देतां येतात; आणि पूर्णसामर्थ्याच्या योगानें ठराव अमलांत आणितां येतात; असें आहे. जे अपराध आह्मांस समक्ष पाहण्यास सांपडत

नाहींत, त्यांच्या चौकशीमध्यें सर्वसाक्षित्वाचा जो अंश आह्मांस अवश्य पाहिजे असतो तो आह्मी साक्षिदार मनुष्यें व मुद्याचा माल ह्यांच्या द्वारें संपादवेल तितका संपादितों. आजच्या चौकशींत तशा प्रकारचें मुळींच कारण पडलें नाहीं; कां कीं, गुन्हेगार मुद्यासुद्धां आह्मीं खुद्द पकडला. दुसरा गुण निष्पक्षपातीपणा; तो साधण्यासाठीं मीं दिवे व मशाला विझविल्या. ह्यांतलें तात्पर्य असें. माझा वडील पुत्र, शाहाजादा, हा तरुण असून कांहीं बाहेरख्याली आहे. तो तर हा अपराधी नसेल ना, अशी शंका मला प्राप्त झाली होती. आणखी असा विचार मनांत आला होता कीं, जर दुर्दैवेंकरून तोच हा असला, आणि त्याचें रूप पाहिलें अथवा शब्द ऐकिला, तर पुत्रवात्सल्य कदाचित् माझ्या न्यायबुद्धीस आड येईल, आणि तेणेंकरून तो महान् अपराधी असतांही शिक्षा न होतां सुटून जाईल, हें बरोबर नाहीं. आणि हा अपराधी माझा पुत्र तर नसेल ना अशी जशी मला भीति होती, तशी कदाचित् तो नसेल, अशी आशाही होती. ह्मणून, तो कोण हें, त्यास शिक्षा करण्यापूर्वी आपणाला समजूं नये, ह्या हेतूनें मनुष्य ओळखण्याचे जे दोन तथ्य मार्ग, स्वरूपावलोकन आणि शब्दश्रवण, ते नाहींतसे करण्याकरितां मीं मशाला विझविल्या व मोठा जयशब्द करविला. ह्या जगामध्यें उघड अपराधी दंड न पावतां सुटून जातात, व उघड निरपराधी दंड भोगितात, ह्याचें एक मुख्य कारण असें आहे कीं, माझी चौकशी करणारा कोण, हें अपराध्यास ठाऊक असतें, व अमक्या खटल्याची चौकशी माझे हातून व्हावयाची, हें न्यायाधीशास माहीत असतें. हें ज्ञान जर उभयपक्षींही नसेल, तर पूर्वोक्त अन्याय व्हावयाचा नाहीं. ह्मणजे न्यायाधीश आणि आरोपित जन, हे जर एकमेकांस अश्रुत असले, तर त्यांच्या मनांत लांच, लोभ, प्रीति, ममता, दया, ह्यांस मार्ग मिळायाचा नाहीं: आणि ह्यांस मार्ग मिळाला नाहीं, ह्मणजे केवळ पुराव्याप्रमाणें न्याय होण्याला अटकाव होत नाहीं. प्रेत पाहिल्याबरोबर माझे डोळे पाण्यानें भरले, व मीं परमेश्वराची प्रार्थना केली, ह्याचें कारण असें कीं, जगत्कर्त्या न्यायी प्रभूनें, माझे हातून योग्य न्याय करवून, माझ्या प्रिय पुत्राचा वध मजकडून घडविला नाहीं, असें मनांत येऊन माझा कंठ भक्तिरसानें दाटून गेला, तेव्हां सहजच माझे नेत्रांतून अश्रु वाहूं लागले, व माझ्या दयाळू मायबापा परमेशाची प्रार्थना करण्याविषयीं मला बुद्धि झाली. तर, ह्यावरून जगन्नात्याचें कौतुक किती अगाध आहे बरें! असो. आतां भाकर खाण्याचें कारण काय तें सांगतों ऐक; अरे, तूं मला हें वर्तमान सकाळीं सांगितलें, तेव्हांच माझे मनांत आलें कीं, हें कर्म शाहाजाद्याचें असावें, ह्मणून त्याचें पारिपत्य करण्यांत माझे हातून पुत्रवध झाल्यावांचून राहात नाहीं, ह्या काळजीनें तेव्हांपासून ह्या वेळेपर्यंत मला अन्नपाणी कांहीं गेलें नाहीं. तेणेंकरून मला पराकाष्टेची भूक लागली होती, ह्मणून मीं ती

भाकर खाल्ली. ती नुसती भाकर होती, तरी हा आनंदाचा प्रसंग देवानें मला दाखविला, त्याच्या योगानें ती मला केशरी बर्फीपेक्षांही अधिक गोड लागली. अस्तु. अगदीं बरोबर न्याय करण्यास पूर्वी बोललों ते गुण पूर्णपणें प्राप्त झाले पाहिजेत. ते गुण ह्या मृत्युलोकीं मानवांचे ठायीं असणें अशक्य आहे. ते माझ्या कृपाळू न्यायी देवाचे ठायीं मात्र पूर्णत्वेंकरून वास करीत आहेत, आणि सर्वांचा योग्य न्याय करणारा तोच आहे. आपण मनुष्यांनीं अपराधसंबंधीं पुरावा होईल तितका मिळवून, केवळ त्याच्या आधारानें, ह्मणजे, द्रव्यलोभ, ममता, इत्यादिकांचें कांहीं चालूं न देतां, शास्त्रप्रमाणें, देवाला भिऊन न्याय करावा, हेंच आपलें कर्तव्य आहे." येणेंप्रमाणें, बादशाहाचें भाषण ऐकून सर्व लोक फार चकित झाले. नंतर ते तेथून उठून आपापले घरीं गेले.

द्रव्याचा व्यय.

सत्कृत्यामध्यें व सन्मानार्थ पैसा खर्चणें, हा द्रव्याचा सद्व्यय होय. प्रसंगविशेषीं खर्च करणें तो त्या प्रसंगाची योग्यता व आपली प्राप्ति ह्यांच्या तारतम्यानें केला पाहिजे. नित्यखर्च नेहमींच्या प्राप्तीच्या मानानें केला पाहिजे. आदा पाहून खर्च करावा अशी जी उपदेशपर उत्कृष्ट ह्मण आहे, ती लग्नसमारंभाच्या वगैरे दिवसांत लावावयाची नाहीं, असें कोणी समजतात, ही त्यांची चूक आहे. एकंदर प्राप्तीची सरासरी करून पाहतां सर्व प्रसंगीं ह्या ह्मणीचा अर्थ खरा आहे. ह्मणून आपला खर्च प्राप्तीपेक्षां कदापि जास्त होऊं नये. आपल्या ताब्यांतील नौकरांस पैशाची लबाडी करण्यास सांपडूं नये असा बेत ठेवावा, आणि प्राप्तीपेक्षां खर्च कमी होत आहे कीं नाहीं, हें हरहमेष पाहात जावें. मध्यम रीतीनें खाऊन पिऊन स्वस्थ राहावें, असें ज्याचे मनांत असेल, त्यानें आपल्या प्राप्तीच्या अर्धाइतका खर्च ठेवावा. श्रीमंत होण्याची इच्छा ज्यास असेल, त्यानें प्राप्तीचा तिसरा वांटा खर्चाकडे लावावा, व दोन वांटे शिलकेस राखावे. मनुष्य कितीही मोठा असला तरी, आपले जमाखर्च तपासणें हें काम त्याला हलकें वाटूं नये. आपला खर्च प्राप्तीपेक्षां पुष्कळ फाजील होतो, व आपणास कर्ज होत चाललें आहे, असें ठोकताळ्यानें माहीत असतां कर्जाची रकम पाहिल्याबरोबर छाती दडपेल ह्या भीतीनें, परंतु आळसाचा बाहाणा करून कितीएक पुरुष आपले हिशेब पाहात नाहींत, हें वाईट आहे. जखम झाली आहे ती पाहून तिला मलमपट्टी लाविल्यावांचून ती भरावयाची नाहीं, हें त्यांच्या लक्षांत कसें येत नाहीं नकळे. ज्या मोठ्या लोकांस आपले हिशेब तपासण्याची कटकट वाटत असेल, त्यानीं असें तरी करावें कीं, नौकर लोक चांगले विश्वासू आणि खातरीचे ठेवावे, आणि त्यांच्या कामांच्या बदल्या वारंवार क-

राव्या; तेणेंकरून लबाडी होण्यास फार थोडी जागा राहाते. कां कीं, कोणालाही एकादें काम नवीन मिळालें ह्मणजे तो तें, कांहीं दिवसपर्यंत तरी, भिऊन इमानानें करीत असतो; कारण त्यांतील कोणती लबाडी उघाडीस येईल व कोणती येणार नाहीं, हें त्याला अवगत नसतें. जे कोणी आपले हिशेब कधींच पाहात नाहींत, त्यांनीं आणखी असें तरी करावें कीं, एकादे दिवशीं एक मधलेंच प्रकरण काढून तपासावें; ह्मणजे, नौकर लोक कांहीं तरी भीत जातील. मनुष्य कितीही संपन्न असला, तरी त्याला सर्वच प्रकारच्या खर्चांत उधळेपणा करणें योग्य नाहीं. जर वस्त्राचा शौक त्याला फार असला, तर त्यानें खाण्यापिण्याच्या खर्चांत हात आंखडावा; जर घोड्यांचा शौक असला, तर इतर सामानाच्या कामीं खर्च बेताबातानें करावा; अशा सवडीच्या गोष्टी अनेक काढतां येतील. तथापि, एकंदरींत हें लक्षांत ठेवावें कीं, जो सर्वच प्रकारचा खर्च उधळेपणानें करितो, तो कितीही श्रीमान् असला तरी, भिकेस लागल्यावांचून राहाणार नाहीं. कोणा एकाद्याला कर्ज झालें असलें, तर तें कर्ज फेडण्याविषयीं त्यानें उतावीळपणा करूं नये. त्यानें आपलें सामानसुमान विकून टाकण्याची जलदी मांडिली तर, त्यांत त्याचें फार नुकसान होतें. कां कीं, तो गरजू असल्यामुळें, त्याला मालाची योग्य किंमत मिळत नाहीं. ह्यास्तव, लोक गरजू होत तोंपावेतों थोडा दम धरावा, ह्मणजे त्यांत हित होतें. हळूहळू कर्ज फेडण्यांत आणखी नफा आहे, तो असा.—लवकर एकदम कर्ज फेडून मनुष्य मोकळा झाला तरी, कर्जाचें कारण, ह्मणजे ढिलाईनें खर्च करण्याची जी त्याची बहुत दिवस जडलेली संवय, ती, त्या त्वेषानें कर्जाबरोबर जाते असें नाहीं. त्या त्वेषाबरोबर ती कांहीं दिवस कमी झाली तरी तो त्वेष गेला, ह्मणजे पुनः त्याच्या बुद्धीवर, ती आपला पगडा चालवून त्यास संकटांत पाडिते. हें संकट टाळण्याचा उपाय हाच आहे कीं, आपलीं खर्चाचीं खातीं, जीं विनाकारण वाढलीं असतील, तीं दमादमानें कमी केलीं पाहिजेत. ह्मणजे त्याच्या योगानें आपला व्यर्थ खर्च कमी होईल, कर्ज फिटेल, आणि कर्ज न होऊं देण्याची मुख्य युक्ति जी बाताबेतानें खर्च करण्याची संवय, ती अंगीं जडेल. ज्याला ऋण फेडावयाचें आहे, त्यानें आपले बारीकसारीक देखील खर्च होतील तितके कमी करावे. घरांतील हलकेसलके खर्च कमी करून अडचण भोगणें पुरवलें; परंतु तसें न केल्यानें लोकांमध्यें जें दैन्य भोगणें पडतें, तें फार अपमानास्पद आहे. एकादा नित्यखर्च सुरू करतेसमयीं, हा खर्च आपणाच्यानें अखेरपर्यंत चालवेल किंवा नाहीं, ह्याचा आधीं विचार करावा. तसाच प्रसंगविशेषीं खर्च करणें तोही दूरवर दृष्टि देऊन झेंपण्यासारखा असल्यास करावा; नाहींतर विपत्ति आणि अप्रतिष्ठा हीं जिणें नकोसें करतात.

अकबर.

ह्या बादशाहाचें नांव, त्याच्या शहाणपणावरून आणि मोहरेवरून प्रसिद्ध

आहे. हिंदुस्थानाचें पालन करण्याचा अधिकार, जगदीशसंकेतानुरूप ज्या अनेक मुसलमान प्रभूंच्या हातीं गेला होता त्यांमध्यें ह्या प्रभूची उपमा ह्यालाच शोभते. विद्या, अनुभव, इत्यादि गोष्टींचा फारसा संस्कार नसतां, ह्या पुरुषानें पंचविशीचे आंत, प्रचंड राज्यभार स्वशिरीं धरून, तो, नव्याण्णव वर्षांच्या अनुभविक आणि विद्वान् राजाप्रमाणें वाहून नेला; ह्यावरून ह्याची बुद्धि खचित अलौकिक होती, असें ह्मटलें पाहिजे. अकबराचें चरित्र फार मनोरंजक आहे. ह्मणून तें संक्षेपतः लिहून वाचकांस सादर करितों.

अकबराचा बाप हुमायून बादशाहा, ह्यास शीरशाहानें पदच्युत करून पळायास लाविलें. तेव्हां तो राज्याची आशा सोडून, सांपडलें तितकें द्रव्य बरोबर घेऊन, कुटुंबासहवर्तमान अमरकोट येथें आला; तेथील राजा राणाप्रसाद ह्यानें त्याचा अत्यादरपूर्वक स्वीकार केला; आणि सिंध देशांत राज्य मिळविण्याचे कामीं त्यास मदत देण्याचें पतकरिलें. त्याप्रमाणें तो तिकडे निघून गेल्यावर दुसरे दिवशीं, ह्मणजे ता० १४ आक्टोबर सन १५४२ रोजीं, बादशाहाची राणी पुत्र प्रसवली. ही पुत्रजन्माची सुवार्ता हुमायुनास स्वारींत समजली. मुसलमान लोकांत अशी चाल आहे कीं, अशा प्रकारची आनंदकारक बातमी समजली ह्मणजे तेव्हां जे कोणी इष्ट मित्र जवळ असतील, त्यांस स्वसामर्थ्यानुरूप नजराणे द्यावे. ह्या वेळीं हुमायुनापाशीं एक कस्तुरीची कुपी खेरीजकरून दुसरें कांहींएक नव्हतें. ह्मणून ती कुपी फोडून त्यानें तींतील कस्तूरी तेथच्या मंडळीस वांटली, आणि असें ह्मटलें कीं, "ह्या कस्तूरीच्या सुवासाप्रमाणें माझ्या पुत्राची कीर्ति ह्या जगांत पसरो." हें त्याचें ह्मणणें, परमेश्वरकृपेंकरून, सर्वथैव खरें झालें.

हुमायून मृत्यु पावल्यानंतर, इ० स० १५५६ ह्या वर्षी अकबर त्याचे गादीवर बसला. तेव्हां तो तेरा वर्षे चार महिने इतक्या वयाचा होता. त्याचें वय लहान होतें, ह्मणून सगळ्या राज्याचा करभार, बहिरामखाननामक हुमायुनाचे वेळचा प्रख्यात व बलिष्ठ सरदार होता, तो पाहात असे. हा सरदार

जसा मोठा शूर होता, तसा मोठा महत्वाकांक्षीही होता. अकबर सिंहासनारूढ झाला त्याच वर्षी हेमूनामक एक मोठा अफगाण सरदार, मोंगल लोकांस हांकून देण्याच्या उद्देशानें सैन्य घेऊन आला. त्यास बाणप्रहारानें निश्चेष्ट करून बहिरामानें अकबराच्या डेऱ्यांत आणिलें; आणि आपल्या नव्या अल्पवयी बादशाहास सांगितलें कीं, "महाराज, ह्या आपल्या शत्रूचा आपण स्वहस्तें तरवारीनें वध करून टाकावा." हें ऐकिल्यावर जरासा विचार करून अकबरानें उत्तर दिलें, "घायाळ झालेल्या शत्रूवर मी हात टाकणार नाहीं." तेव्हां तें बहिरामास अमळसें वाईट लागलें, आणि त्यानें तात्काळ तरवार घेऊन हेमूचा वध केला. ही गोष्ट ता० ५ नोव्हेंबर रोजीं घडली. हिजवरून, अकबर केवळ सव्वातेरा वर्षांचा असतांही, त्यास शूराचें खरें यश कोणतें हें चांगलें कळत होतें, असें दिसतें.

बहिराम हा स्वभावानें मानी, कठोर, तुसडा, दांडगा, आणि आपल्यापुढें कोणाचीही मात्रा न चालूं देणारा असा होता. तेणेंकरून लोक त्रासले. तो अकबरास अगदीं पोर समजून त्यास न पुसतां यथेच्छ जुलूम व मारहाण करीत असे. दिल्लीचा जुना सुभेदार तारदीबेग, हुमायुनाचा मित्र, ह्याचा त्यानें प्राण घेतला. पुढें एके दिवशीं अकबर हत्तींच्या झोंब्या लावून गंमत पाहात बसला असतां, एक हत्ती, दुसऱ्या हत्तीस भिऊन जो एकसारखा पळत निघाला, तो बेधडक बहिरामाच्या तंबूंत शिरला. त्यामुळें कितीएक तंबू पडले, व बहिरामही त्या भयंकर संकटांत घाबरून गेला. पण त्यास कांहीं इजा झाली नाहीं. तथापि, त्या हत्तीवरच्या महाताचा त्यानें तत्काळ प्राण घेतला; व हें सर्व कपट मला ठार मारण्यासाठीं बादशाहानें रचिलें असें त्याच्या मनांत आलें. तेव्हांपासून तो अकबराशीं फार सावधगिरीनें वागूं लागला. बादशाहाच्या मनांतही कपट आलें; व त्यानें बहिरामास कामावरून काढून टाकून राज्यकारभार स्वतः चालविण्याचा निश्चय केला; आणि इ० स० १५६० च्या मार्च महिन्यांत त्यानें तो हेतु उघडपणें शेवटास नेला. तेव्हां सहजच बहिराम बिथरला. त्यानें लागलेंच बंड केलें व बादशाहास पकडण्याचा घाट घातला. सप्तंबर महिन्यांत अकबरानें स्वतः त्याजवर स्वारी केली. तेव्हां बहिराम हटला, पराभव पावला, आणि बादशाहास शरण आला. अकबरानें सरदार लोक सामोरे पाठवून त्याचा सत्कारपूर्वक स्वीकार केला. तो पुढें आल्याबरोबर बादशाहाच्या पायां पडून स्फुंदून स्फुंदून रडला. बादशाहानें त्यास उठवून आपले उजवे बाजूस बसविलें, नवे पोशाख दिले, आणि दरबारामध्यें मोठ्या इतमामानें राहावें, अथवा खर्चास घेऊन पाहिजे असल्यास मक्केच्या यात्रेस जावें, असें सांगितलें. ह्या गोष्टीवरून अकबर किती क्षमाशील, किती कृतज्ञ, आणि किती शाहाणा होता

तें पाहा ! ज्यानें त्यास पकडून कदाचित् मारलेंही असतें, त्यास त्यानें त्याच्या अपराधाची क्षमा केली. बहिराम आपले बापास फार उपयोगीं पडत असे, ह्यास्तव त्याचें चांगलें चालविणें हें आपलें कर्तव्य आहे, असें समजून तो त्यास पुष्कळ द्रव्य देण्यास तयार झाला. परंतु, हा राज्यकारभारांत आला असतां आपलें कांहीं चालूं देणार नाहीं, हें पक्कें समजून, त्यानें त्याला दुसऱ्या गोष्टींनीं संतुष्ट करून, मोठ्या चतुराईनें दरबारांतून काढून यात्रेस लाविलें.

सर्व प्रजेची आपणावर चांगली निष्ठा असणें हीच आपल्या राज्याची मजबुदी आहे, असें अकबर जाणत होता. ह्मणून त्यानें हिंदुलोकांस नानाप्रकारच्या उपायांनीं आपलेसे करून घेतले. त्यांच्यामध्यें जे चांगले वाकबगार लोक आढळले, त्यांस त्यानें राज्यांतलीं मोठमोठीं कामें सांगितलीं. त्यानें जयपूरच्या राजाची मुलगी आपणास बायको केली, आणि तिच्या भावास त्यानें पंजाबचा सुभेदार नेमिलें. राजा मानसिंग हा लढायांच्या कामीं फार उपयोगीं पडला होता, त्यास त्यानें बंगाल्याचा सुभेदार नेमिलें. त्याच्या राज्याच्या जमाबंदीचा मुख्य प्रधान राजा तोडरमल हा हिंदुच होता. त्यानें प्रथम सगळ्या जमिनीची मोजणी करून सरकार दस्ताची शिस्त बरोबर बसविली. अकबराच्या सैन्यामध्यें स्वारांवरचे मनसबदार—ह्मणजे मुख्य अमलदार—एकंदर ४१५ होते; त्यांत ५१ हिंदु होते. पूर्वींच्या बादशाहांनीं मुसलमान खेरीज करून बाकी सगळ्या लोकांवर जिजिया ह्मणून कर बसविला होता. तो अकबरानें माफ करून सगळ्या प्रजेस एकसारख्या रीतीनें वागविण्याची पद्धति घातली. त्याप्रमाणेंच हिंदु विधवांनीं सती जाऊं नये, आणि पाहिजे असल्यास पुनर्विवाह करावा, असा कायदा केला. ही राज्यरीति खरोखर शाहाणपणाची आहे.

अकबर गादीवर बसल्यावर देखील, पठाण सरदारांनीं आपलें राज्य पुनः घेण्यासाठीं इ० स० १५६० त मोठें सैन्य पाठविलें होतें. त्याचा मोड, बादशाहाचा सरदार खानझमान ह्यानें केला, आणि पुष्कळ लूट मिळविली. तिचा वांटा तो अकबरास देईना; व त्याला पोर ह्मणून तुच्छ मानून उलट्या गोष्टी सांगूं लागला. तेव्हां हा कदाचित् बंडाई करील असें जाणून बादशाहा त्याचे घरीं गेला; आणि त्यानें त्याला चार शाहाणपणाच्या गोष्टी सांगितल्या. तेणेंकरून तो कांहींसा मार्गावर आला. अकबराच्या निरभिमानीपणाची व प्रसंगानुसार वागण्याच्या शहाणपणाची ही एक गोष्ट आहे.

तसाच माळव्यामध्यें बाजबहादूर ह्याचा पराभव अदमखान ह्यानें केला. तेणेंकरून तो पराकाष्ठेचा गर्विष्ठ होऊन अकबराशीं वांकडा वागूं लागला. त्याच्या छावणीवर अकस्मात् हल्ला करून बादशाहानें त्यास जेरीस आणिलें. तेव्हां तो शरण आला. अकबरानें त्यास अपराधांची क्षमा केली, परंतु कामावरून काढून टाकिलें.

मवजीम ह्मणून कोणीएक मनुष्य अकबराचा दूरचा आप्त होता. तो आपल्या बायकोचे अतिशयित हाल करी. हें गाऱ्हाणें तिचे नातलगांनीं अकबरास सांगून त्याचा कांहीं बंदोबस्त करण्याविषयीं त्यास विनंति केली. तेव्हां बादशाहा एके दिवशीं शिकारीस जात असतां त्याच्या घरीं गेला. त्यास पहातांच त्याच्या येण्याचा मतलब समजून मवजीम धांवत धांवत आपले माडीवर गेला, आणि तेथें त्याची बिचारी बायको बसली होती, तिचा गळा कट्यारीनें कापून त्यानें तिचा प्राण घेतला. अकबर आंत जात आहे तों मवजीम तरवार घेऊन त्याशीं लढण्यास तयार झाला; व त्याच्या नौकरानें बादशाहावर तरवारही उगारली. थोडें चुकलें; नाहींतर अकबर त्या दिवशीं खचीत प्राणास मुकता. हें दुष्ट कर्म पाहून बादशाहास फार राग आला, व त्यानें मवजीम ह्यास यमुनेमध्यें, खालीं डोकें वर पाय करून ढकलून द्यावें, असा हुकूम केला. त्याप्रमाणें लोक तात्काळ करूं लागले. तें पाहून अकबरास त्याची दया आली, आणि त्यानें तें शासन त्या प्रसंगीं न करतां, त्यास कैदेंत ठेविलें. तो तेथेंच वेड लागून मरण पावला.

अकबरानें गुजराथ, सिंध, कंदहार, ओरिसा, माळवा इत्यादि उत्तरेकडचे प्रांत जिंकून घेतले, ह्यावरून तो शूर होता, ह्याविषयीं कोणीही संशय घेणार नाहीं. ह्यांतील लढायांत त्यानें धूर्तता, सहनशीलता व निरभिमानीपणा, हे आपले गुण अनेक वेळां प्रकट केले. त्याणें दक्षिणेंत येऊन अहमदनगर जिंकण्याचाही प्रयत्न केला होता; परंतु, त्या राज्यामध्यें चांदबिबी ह्मणून जी एक प्रख्यात शूर राणी होती, तिनें त्यास मागें हटविलें. तेव्हां त्यास फार वाईट वाटलें. शिवाय प्रत्यक्ष त्याच्या मुलानेंही बंड केलें होतें, तें त्यानें मोठ्या युक्तीनें मोडिलें. त्याला इमारतींचाही मोठा शौक असे. त्यानें आग्रा आणि अलाहाबाद येथील किल्ले बांधिले. फत्तेपुराचा पायाही त्यानेंच घातला. आणखी, तेथें त्याच्या दोन पुत्रांचें जन्म झाल्याकारणानें, त्यास तें स्थळ फार आवडत असे. परंतु त्याच्या कुटुंबाच्या माणसांत कलह माजले होते, ह्यामुळें त्यास वृद्धापकाळीं फार दुःख सोसावें लागलें. तरी, त्यानें कधीं धैर्य सोडिलें नाहीं. तो इ. स. १६०५ च्या अक्तोबरच्या १३ व्या तारखेस, स्वस्थचित्तानें, आपल्या कुटुंबाच्या माणसांचा व दरबारच्या सरदारांचा निरोप घेऊन, आपल्या अपराधांबद्दल त्यांची क्षमा मागून, आणि मोठ्या धार्मिक मुसलमानाप्रमाणें निमाज पढून मरण पावला. अकबराचा बांधा मजबूत व सुंदर, मुखचर्या मनोरंजक व चालचर्या चित्तवेधक अशीं असत. विद्येची गोडी त्याला फार होती. तो रात्रीच्या रात्री शास्त्रीय विषयांवर संभाषण करण्यांत घालवी. त्यानें आपणास कळण्याकरितां मोठमोठ्या संस्कृत ग्रंथांचीं भाषांतरें फारशी

भाषेंत करविलीं होतीं. त्याप्रमाणेंच, ख्रिस्ती धर्मशास्त्राचेंही त्यानें भाषांतर करविलें होतें. शेतकऱ्यांनीं आपल्या एकंदर उत्पन्नाचा तिसरा हिस्सा सरकारदस्त द्यावा, असें त्यानें ठरवून टाकिलें होतें. जनावरांच्या झोंब्या व पैलवानांच्या कुस्त्या त्यास पाहण्यास फार आवडत. हा एकदां लगत २ दिवसांत ११० कोस घोड्यावर बसून गेला. प्रसंगोपात्त तो १५ किंवा २० कोस एक दिवसांत पायीं मजल करी. तो खाणें मध्यम प्रतीचें खाई. अकबराची बरोबरी करणारे असे राजे ह्या भूमंडलावर प्राचीन काळीं फार थोडे होऊन गेले असतील, हल्लीं थोडे असतील, व पुढेंही थोडेच होतील, असें ह्मटल्यास कांहीं चिंता नाहीं.

इतिहासांचें संक्षिप्त टिपण.

इतिहास हें अनुभवशास्त्र आहे. आणि अनुभव सर्वांस पाहिजे. तेव्हां इतिहासाच्या मोठेपणाविषयीं येथें लिहिण्याचें कारण नाहीं. ज्यांची टिपणें आतां आह्मी देणार आहों, त्या इतिहासांवर अनेक मोठमोठे ग्रंथ झालेले आहेत. ते पाहण्याविषयीं इच्छा होण्यास कांहीं अनुगम असावा, हें मनांत आणून हा लेख संक्षेपानें लिहिला आहे.

फ्रान्स.—ज्या प्राचीन केल्त लोकांस रोमन लोक गाल असें ह्मणत, ते लोक ह्या देशचे मूळचे राहाणारे होत. रोमचा बादशाहा जूलियस सीझर, ह्यानें ख्रिस्ती सनापूर्वी सुमारें ६० वर्षे ह्या देशावर स्वारी करून तो जिंकला. तेव्हांपासून तों फ्रांकांचा राजा क्लोव्हिस हा तो देश जिंकून घेईपर्यंत, त्याजवर रोमन लोकच राज्य करीत होते. क्लोव्हिस हा प्रथमतः ख्रिस्ती नव्हता. परंतु त्याची बायको क्लोतिलदा ही त्या धर्माची होती. एके संकटसमयीं त्यानें ख्रिस्ती लोकांचे देवास नवस केला, व त्याप्रमाणें दैववशात् तो त्या संकटांतून पार पडला. तेव्हां त्याला वाटलें कीं, तो देव (ख्रीस्त) पावला. त्यावरून त्यानें स्वतः व त्याचे अनुयायी सुमारें ३००० लोक ह्यांनीं ख्रिस्तीधर्म स्वीकारिला. हाच फ्रान्सचा पहिला ख्रिस्ती राजा होय. येथील लोक आपणांस फ्रांक ह्मणवीत. त्यावरून ह्या देशास फ्रान्स हें नांव पडलें. हा राजा इ. स. ५११ ह्या वर्षी मरण पावला. त्यानेंच पारिस हें राजधानीचें शहर स्थापिलें. इ. स. ८०० ह्या वर्षी शार्लमेन ह्मणजे मोठा पराक्रमी चार्लस हा सिंहासनारूढ झाला. त्यानें स्पेन, जर्मनी व इतालीचा बहुतेक भाग हे जिंकून आपले राज्यांत सामील केले होते. परंतु, तो मेल्यानंतर जर्मनीचें राज्य फ्रान्सापासून तुटून राहिलें. पुढें नार्वे देशांतील लोक नार्थमेन, हे इ. स. ९१२ त फ्रान्सावर स्वारीचा झेंडा उभारून आले. त्यांनीं त्यांतील न्यूस्त्रिया प्रांत जिंकून घेऊन तेथें आपली वसाहत केली. त्याच प्रदेशाला कांहीं कालानंतर नार्मंदी हें नांव

प्राप्त झालें. इ. स. १०६६ त, नार्मन लोकांनीं इंग्लंद देश जिंकला, असें इतिहासांत आढळतें. ते लोक ह्याच लोकांचे वंशज होत.—ह्युक्यापेत ह्मणून कोणी एक मनुष्य पारीस येथें मोठ्या अधिकारावर होता; त्यानें गादी-वरच्या राजकुळाचा समूळ नाश करून राज्यपद बळकाविलें. ही गोष्ट इ. स. ९८७ त घडली. फ्रान्साच्या इतिहासांतील प्रख्यात गोष्टी येणेंप्रमाणें:–ह्या देशास इंग्लंदचा राजा तिसरा एदवर्द व पांचवा हेन्री, ह्या दोन राजांपाशीं लढाया कराव्या लागल्या; व त्यांपासून त्याचें फार नुकसान झालें. एदवर्दा-बरोबरच्या एका लढाईत तर फ्रेंच राजा जान ह्यास इंग्लिशांनीं कैद केलें, आणि हेन्रीबरोबरच्या युद्धाचा शेवट असा झाला कीं, फ्रान्स देशच्या राज-पदावर त्याचा वारसा आहे असें ठरलें. ही गोष्ट इ. स. १४२० त घडली, आणि त्याचे मागून साहावा हेन्री आपणास फ्रान्सचा बादशाहा ह्मणवूं लागला.–राजा सातवा चार्लस ह्यास जोन आफ् आर्क नामें फ्रेंच स्त्री हिनें सांगितलें कीं, मला स्वदेशहित करण्याविषयीं ईश्वरी प्रेरणा झाली आहे, ह्यास्तव मला सेंतपालच्या देवळांतली पवित्र तरवार व तुमची सेना द्यावी; मी इंग्लिश सैन्याचा मोड करून टाकून जय मिळवितें. त्याप्रमाणें तिची सिद्धता करून दिल्यावर तिनें उत्साहजनक संभाषणानें व आंगच्या विजातीय शौर्याच्या योगानें आपल्या लोकांत वीरश्री उत्पन्न करून त्यांच्या हातून ओर्लीन्सच्या वेढ्यांत इंग्लिशांचा सर्वथा पराजय करून टाकिला, व दुसरे कितीएक प्रसंगीं तिनें त्यांजवर जय मिळविले. तेणेंकरून त्यांस तो देश सोडून स्वदेशीं परत जाणें भाग पडलें. हें इ. स. १४५० त घडलें.– बुर्बोन घराण्यांतला पहिला राजा व नव्हारीचा अधिपति चौथा चार्लस हा इ. स. १५८९ त फ्रान्सच्या गादीवर बसला. हा राजा चांगला होता. तो प्रातेस्तंत पंथाचा अधिकारी व अभिमानी असल्यामुळें, क्याथलिक मताभिमानी लोकांकडून त्यास बरेच धक्के सोसावे लागले, व त्याचा शेवटही त्यांतच झाला. एके दिवशीं पारीस शहरांतून तो गाडींत बसून जात असतां राव्हेलाक नामक एका मनुष्यानें त्याला ठार मारिलें. हें इ. स. १६१० त घडलें. तेव्हां त्याच्या वयास ५९ वें व कारकीर्दीस २२ वें वर्ष होतें. चौदावा लुई राजा इ. स. १६४३ त पांच वर्षांचा असतां गादीवर बसला. तो इ. स. १७१५ त ७७ वर्षांचा होऊन मरण पावला. त्याच्या कारकीर्दींत फ्रान्स देशांत कलाकौशल्याची व ज्ञानाची पुष्कळ वृद्धि झाली, व तो देश युरोपखंडांत त्या काळीं मोठ्या योग्यतेस चढला. १६ वा लुई हा राजा गादीवर असतां, अमेरिकनांच्या पक्ष फ्रेंचांनीं धरिल्यामुळें त्यांचें व इंग्लिश लोकांचें युद्ध लागलें. त्याकडे पुष्कळ पैसा खर्चून लुई राजाचें भांडार रिकामें पडण्याचा प्रसंग आला. तेव्हां

पैसा जमविण्यासाठीं त्यानें प्रजेवर नवा कर बसविला. तो त्याचे पार्लमेंतास मान्य नव्हता. आणखी, दरबारच्या बडे लोकांचें माहात्म्य मनस्वी वाढलें होतें, आणखी गरीबगुरिबांचे हाल होत होते, त्यास लोक त्रासले होते, ते इतके कीं, त्यांस जुनें सर्व कांहीं नकोसें झालें होतें. ह्यामुळें बंड उत्पन्न होऊन, इ० स० १७९३ त तो राजा प्राणास मुकला. नंतर फ्रान्सांत प्रजासत्ताक राज्य स्थापित झालें. तेंही थोड्याच काळांत मोडून प्रख्यात युद्धधुरंधर **नेपोलिअन बोनापार्त** हा, फर्स्ट कान्सल ही पदवी घेऊन इ. स. १८०४ त, सर्व देशचा राजा झाला. तथापि इ. स. १८१५ मध्ये, वातर्लू येथें तो पूर्ण पराभव पावून इंग्लिशांचे हातीं लागला. त्याला त्यांनीं कैद करून सेंट हेलिना बेटांत ठेविले. आणि फ्रान्सच्या मूळच्या राजकुळांतल्या पुरुषास त्याचें पद प्राप्त झालें. ह्यानंतर कितीएक भानगडी होऊन थोरल्या बोनापार्ताचा पुतण्या गादीवर असतां बंड झालें.

नेपोलिअन बोनापार्त.

तेव्हां तो राज्य सोडून पळून गेला; आणि तेथें पुनः इ. स. १८४८ त प्रजासत्ताक राज्य स्थापित झालें. तें इ. स. १८५१ पर्यंत चाललें. पुढें तिसरा नेपोलियन गादीवर असतां, अनेक कारणांवरून प्रशिआ आणि फ्रान्स ह्यांचें वैमनस्य येऊन युद्ध माजलें. त्यांत फ्रेंचांचा अगदी पराभव होऊन तिसरा नेपोलिअन बादशहा पळून गेला, आणि इ. स. १८७० त पुनः फ्रान्सांत प्रजासत्ताक राज्य स्थापित झालें. तें अद्यापपर्यंत सुरळीतपणें चाललें आहे. त्याचा सगळा अधिकार तिघांच्या हातीं आहेः चेंबर आफ् डेप्युटीज ह्यांची सभा, सिनेट सभा आणि अध्यक्ष. हे सगळे प्रजेच्या बहुमतानें निवडलेले असतात. आणखी, कोणतीही गोष्ट चेंबर आफ् डेप्युटीज आणि सिनेट ह्यांनीं पसंत केल्यावांचून ती अध्यक्षांस मंजूर करितां येत नाहीं. सध्यां चेंबर आफ् डेप्युटीज ह्यांतल्या सभासदांची संख्या ५८४ आहे; आणि सिनेट ह्यांतल्या सभासदांची संख्या ३०० आहे. ह्या सभांत पूर्वींच्या राजकुलांत उत्पन्न झा-

लेल्या लोकांस घेऊं नये, अशी सक्ती आहे. आणखी, ह्या सभांतली मंडळी जरी लोकांनीं निवडलेली असते, आणि जरी त्यांस एक विशेष मान आहे, तरी, त्या सभासदांस पगार देण्याची वहिवाट आहे. राज्यरचनेच्या कार्यांत वारंवार कमज्यास्त फेरफार होत असतात; तरी, एकंदरीनें, पुनः राजसत्ता स्थापित न होई अशी तजवीज ठेवण्याविषयीं मोठा कटाक्ष आहे.

रुशिया.—ह्याचें प्राचीन नांव सार्माशिया होतें; ख्रिस्ती शकाच्या नवव्या शतकांत स्लाव्हानिक जातीचे रोसि ह्मणून लोक होते; त्यावरून रुशिया हें नांव पडलें. ह्या देशांत यथानुक्रमें सीथीयन, गाथ, व्हांदल, हन्स इत्यादि रानटी लोकांचें प्राबल्य होतें. ते रोमन लोकांच्या राज्यांत स्वाऱ्या करीत असत. इ. स. ८६२ त, रुसिक नामक एका स्कांदिनेवियनानें त्या देशांतील लहान लहान सर्व नाईक एकत्र करून एक मोठें राज्य स्थापिलें. व्हालाडामरनामक राजानें इ. स. ९७६ त, ग्रीकचर्चनामक ख्रिस्ती धर्मांतला पंथ स्वीकारिला: व तो आपले प्रजेस स्वीकारायास लाविलें. ते लोक पूर्वीं मूर्तिपूजक होते. मोगलांचा खानबातो ह्यानें, इ. स. १२३७ त, हा देश काबीज करून घेतला, तो, त्याचे व त्याचे वंशजांचे ताब्यांत मिळून एकंदर अदमासें २५० वर्षेपर्यंत राहिला. परंतु, इव्हान वासिलोव्हिच ह्यानें आस्त्राखान, व तार्तार लोकांचीं दुसरीं शहरें घेऊन, देशाचें स्वातंत्र्य पुनः स्थापिलें. इव्हान मरण पावल्यावर

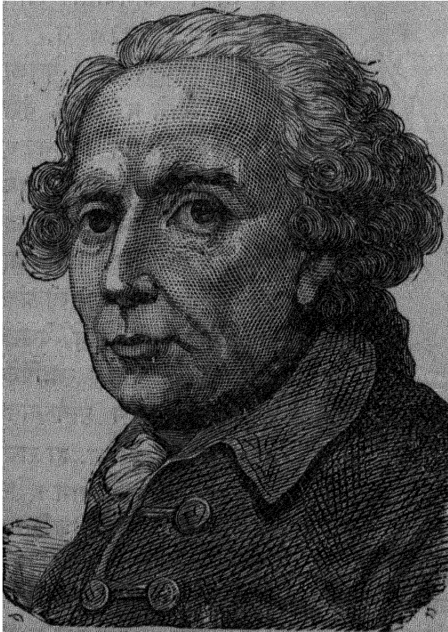
पीतर धी ग्रेत.

त्याचा भाऊ **पीतर धी ग्रेत** हा इ. स. १६९६ त गादीवर बसला. हा राजा मोठा पराक्रमी होता. त्यानें आपला देश सुधारून स्वकर्तृत्वानें उत्तम दशेस आणिला. त्याचे पूर्वीं रशियन लोक केवळ रानटी होते. पीतरानें स्वदेशहितार्थ जे श्रम केले, ते पुस्तकांतून पुष्कळ जागीं वर्णिले आहेत. सांप्रत काळीं रूस देशाचा बादशाहा मोठा बलिष्ठ आहे. आकारमानानें त्याच्या राज्याएवढें राज्य पृथ्वीवर दुसरें एक देखील नाहीं. त्याचें राज्य मध्यएशिआमध्यें हळू हळू वाढत

अमीर हबिबुल्लाखान.

चाललें आहे; आणि तें अफगाणिस्थानाच्या सरहद्दीशी येऊन भिडलें आहे. त्यामुळें हिंदुस्थानांतल्या इंग्लिश राज्यास त्याचें विशेष भय वाटूं लागलें आहे. तरी आफगाणिस्थानाचा सध्याचा अमीर **हबिबुल्लाखान** ह्मणजे अबदुल रहिमान ह्यांचा मुलगा हा इंग्लिश सरकाराशी स्नेहभावानें वागतो; ह्मणून फारशी चिंता वाटत नाहीं. हिंदुस्थानांतलें इंग्लिश सरकार हबीबुल्लाखानांस दरमहा दीड लाख रुपये देत असतें.

फ्रेदरिक धी ग्रेत.

प्रशिआ-ह्या देशांत प्राचीनकाळी गाथ लोकांचे मागून रुझिलोक येऊन राहिले होते, त्यांवरून हे नांव त्यास पडलें. त्या लोकांस त्यूतोनिक सरदारानी जिंकून इ. स. १२२७ त तो देश आपणांकडे घेतला त्यांचे हातून तो देश जाऊन पुढें पोलंद देशाच्या राजास मिळाला. तो, फ्रेदरिक विलियम हा इ. स. १७१३ त गादीवर बसून पुढें तो देश त्या पारतंत्र्यापासून सोडवीपावेतों, त्याच राज्याखालीं होता. नंतर त्याचा **पुत्र फ्रेद्**-

रिक धी ग्रेत इ. स. १७४० त गादीवर बसला. त्यानें आपल्या बुद्धि-चातुर्येंकरून व निरंतर परिश्रम घेऊन प्रशिआ देश उत्तमावस्थेंत आणला.

गेल्या पन्नास वर्षांत तर ह्या राष्ट्राचें माहात्म्य फारच वाढलें आहे. सन १८७१ सालीं फ्रान्सचा पराभव केल्यानंतर त्या राष्ट्रानें आपल्या प्रमुखत्वा-खालीं, जर्मन साम्राज्य स्थापन केलें. सगळ्या जर्मनींत काय पण सगळ्या युरोपांत ह्याचा मोठा दरारा आहे. ह्याचें सैन्य, युद्धास तयार असें ४०००००० आहे; त्याच्या राज्यांतल्या प्रत्येक मनुष्यास शिपायगिरीचें काम शिकविलेलें असतें; त्यामुळें सगळें राष्ट्र हा एक मोठा योद्धा आहे असें ह्मटलें तरी चालेल. एवढ्या श्रेष्ठत्वास मुख्य कारण, त्या राज्यांतले माजी मुख्य प्रधान प्रिन्स बिस्मार्क हे होते, असें ह्मणतात. हल्लीं त्या राज्यानें आस्त्रियास व तुर्कस्थानास बरोबर घेऊन, फ्रान्स, रशिया, इंग्लंड व इटली ह्यांशीं भयंकर युद्ध चालवलें आहे.

आस्त्रिया.–पश्चिम युरोपाचा राजा शार्लमेन, ह्याच्या राज्याच्या पूर्वेस हा देश असल्यामूळें त्यास आस्त्रिया हें नांव पडलें. ह्याचा अर्थ पूर्वेकडील असा होतो. इ. स. ९१२ मध्यें, फ्रांकोनिया येथील नबाब कानराद, ह्यास जर्मनीचें आधिपत्य मिळालें. तोंपर्यंत तो मुलूख फ्रेंचांकडे होता. पुढें ओथो धि ग्रेत ह्यानें बोहिमिया व इताली जिंकून, इ. स. ९६२ त आपणांस जर्मनीचा व इतालीचा बादशाहा ह्मणविलें. आस्त्रिया देशांतील राजकुळाचा मूळपुरुष रोदाल्फ हा इ. स. १२७३ त सिंहासनावर बसला. त्यानंतरचा बादशाहा माक्सिमिलियन ह्यानें, बर्गंदीचा ड्यूक चार्लस, ह्याची वारसदारीण मेरी हिशीं लग्न केलें; तेणेंकरून नेदर्लंद देश आस्त्रियाच्या राज्याखालीं सहजच आला (इ. स. १४७७), आणि त्याचाच पुत्र फिलिप ह्यानें, इ. स. १४९६ त, स्पेनचा राजा फेर्दिनांद आणि राणी इसाबेला, ह्यांची कन्या हेन, हिशीं लग्न केलें. तेव्हां त्याही देशावर आस्त्रिया देशाचा हक्क पोहोंचूं लागला. माक्सिमिलियनाचा नातू पांचवा चार्लस, इ. स. १५१६ त स्पेनच्या गादीवर बसला; आणि पुढें तीन वर्षांनीं आस्त्रिया देशाचें स्वामित्व पावला. त्यानें राज्यत्याग केल्यावर स्पेन व नेदर्लंद हे देश, त्याचा पुत्र दुसरा फिलिप ह्यास मिळाले; व आस्त्रिया, बोहिमिया, आणि हंगारी हे देश त्याचा भाऊ फेर्दिनांद ह्याजकडे राहिले. हाच पुढें जर्मनीचा बादशाहा झाला. इ. स. १७४० त, ह्या राजकुलांतला साहावा चार्लस मरण पावल्यामुळें गादीला वारसदार पुरुष नाहींसा झाला. तेव्हां त्याची मुलगी मारिया थेरिसा, ही सर्व राज्याची मालकीण झाली. तें राज्यपद तिला मिळावें किंवा न मिळावें ह्या वादावरून युरोपांत मोठी लढाई सुरू झाली. तींत बहुत राजांचें अंग होतें. शेवटीं, इ. स. १७४८ त ए–ला–चापेले येथें तह ठरून तिचा शेवट झाला. मारिया हिची मालकी सर्वांनीं कबूल केली; व तिच्या भ्रतारास पहिला फ्रान्सीस असें नांव

देऊन सिंहासनावर बसविलें. पुढें दुसरा फ्रान्सीस गादीवर असतां नेपोलिअनानें त्याचें पुष्कळ राज्य जिंकून घेऊन त्याजकडून जर्मनीचा बादशाहा हा अधिकार काढून, नुसता आस्त्रियाचा राजा इतका मात्र अधिकार त्याकडे ठेविला.

स्पेन.—ह्या देशामध्यें प्राचीन काळीं ऐबीरियन व दुसरे कित्येक एशिया खंडांतले लोक राहात असत. त्यांच्या जुन्या जाती व भाषा ह्यांचा बराच अंश अद्यापि बास्कनामक प्रांतामध्यें दिसून येतो. फार प्राचीनकाळीं फिनिशियन लोकांनीं त्या देशाचा बहुतेक भाग आपलेकडे जिंकून घेतला होता. त्यांस रोमन लोकांनीं तेथून घालवून दिलें; आणि स्पेन देश आपले राज्यास जोडिला. रोमचें राज्य नाशाप्रत पावल्यावर ह्या देशामध्यें व्हिंदल, सुव्ही, आणि आलन्स ह्या लोकांचा अंमल झाला. नंतर इ. स. ४७७ त पश्चिमेकडील गाथ लोकांनीं त्या सर्वांस जिंकून एक नवेंच राज्य स्थापिलें. तें इ. स. ७१३ ह्या वर्षीं सारासन ह्मणजे मूर लोकांनीं जिंकून आपले स्वाधीन करून घेतलें. कांहीं डोंगरी प्रांत खेरीज करून त्यांनीं सर्व देशाची धूळधाण केली; आणि सुमारें ८०० वर्षेपर्यंत ते ह्या देशाच्या उत्कृष्ट भागीं आपला अमल चालवून होते, असें इतिहासावरून कळतें. त्यांस स्पेनचा प्रख्यात राजा फेर्दिनांद व विख्यात राणी इसाबेला ह्यांनीं इ. स. १४९२ च्या सुमारास देशाबाहेर काढून लावून सर्व राज्य आपले हातीं घेतलें.

हालंद.—रोमन लोकांच्या राज्याच्या भरभराटीचे वेळीं, बतेव्ही व फिसी हे लोक ह्या देशांत राहात असत. रोमन राज्य लयास गेल्यावर गाथ वगैरे लोकांनीं त्यावर हल्ला करून त्यामध्यें आपलीं लहान लहान संस्थानें स्थापिलीं. तीं ख्रिस्ती शकाच्या आठव्या शतकांत चार्लस मार्तेल ह्यानें जिंकलीं; आणि पुढें सहजच तीं शार्लमेनाच्या राज्यांत मोडूं लागलीं. दहावे शतकापासून तों चौदावे शतकापावेतों ह्या देशांत अनेक वेगवेगळीं संस्थानें होतीं. पुढें लग्नादिकांच्या संबंधानें त्या सर्वांचें स्वामित्व बर्गदीच्या ड्यूकाकडे आलें. नंतर तें आस्त्रियाच्या राज्याकडे गेलें. शेवटीं तें स्पेनास प्राप्त झालें. इ. स. १५७९ त, स्पेनाच्या श्रेष्ठत्वाचा अधिकार नाकबूल करून तीं संस्थानें स्वतंत्रता पावलीं. त्यांचीं नांवें १ हालंड; २ फ्रेसलंद; ३ ग्रोनिंजन; ४ ओव्हरसेल; ५ अत्रेच; ६ ग्वेलदरलंद; आणि ७ झीलंद. बाकीचे १० प्रांत, इ० स० १७०० मध्यें, आस्त्रियाच्या राजकुळांतील जर्मनीमध्यें राज्य करणाऱ्या पुरुषाच्या ताब्यांत जात तोंपर्यंत स्पेनच्या राज्याखालींच होते.

स्वीदन.—ह्या देशांत प्रथमतः फिन्स व त्यांचे मागून गाथ ह्यांचें प्राबल्य होतें. त्यावरून फिनमार्क, फिनलांद, गाथनबर्ग, हीं नांवें पडलीं असावीं. देनमार्कामध्यें मार्गारेत राणी राज्य करीत असतां स्वीदन व नार्वे हे देश, इ. स. १३९७ त तिचे राज्यांत सामील झाले. गस्ताव्हस ह्यानें, इ. स.

१५२१ त स्वीदन देश देन्मार्कच्या दास्यांतून सोडवून स्वतंत्र केला, तोंपावेतों तो त्याच राज्याचा भाग होता. ह्या राजकुळांत पुढें गस्ताव्हस ओदाल्फस आणि बारावा चार्लस हे राजे फार मोठे व प्रख्यात होऊन गेले. इ. स. १८१० त, नेपोलिअनाचा सरदार बर्नादोटी, ह्यास त्या देशाचें राजपद मिळालें. नार्वे देश इ. स. १८१४ त देन्मार्कच्या ताब्यांतून निघून स्वीदनांत सामील झाला होता. तो आलीकडे स्वतंत्र होऊन त्याचा राजा वेगळा झाला आहे.

नार्वे.–ह्या देशामध्यें प्रथमतः फिन्स व लाप्स हे लोक राहत असत. त्यांस कांहीं काळानंतर गाथ लोकांनीं उत्तरेकडे घालवून दिलें. इ. स. ८७५ त हार्फेझर नामक पुरुषानें ह्या देशांतील सर्व लहान लहान संस्थानें एकत्र करून नवे राज्य स्थापिलें. तें इ. स. १३९७ त देन्मार्कच्या राज्यांत सामील होई-पर्यंत स्वतंत्रतेनें चाललें होतें. तें आतां स्वतंत्र असून तेथील राज्यकारभार तेथल्या कायद्यांप्रमाणें वेगळा चालतो.

युरोपांतील तुर्कस्थान.—तुर्क हे तार्तार लोकांचे वंशज होत. इ. स. ८०० च्या सुमारास त्यांनीं आर्मिनिया देशाचा कांहीं भाग जिंकून घेतला. त्यावरून त्यास तुर्कोमानिया असें नांव पडलें. नंतर त्यांनीं, सीरिया, एशिया-मैनर, इजिप्त, आणि युरोप ह्यांत प्रवेश करून मुलूख मिळविला. त्यांनीं इ. स. १३६० ह्या वर्षी आद्रिआनोपल, आणि इ. स. १४५३ त कान्स्तांतिनोपल हीं घेतलीं. तोच रोमन लोकांच्या पूर्वेकडील राज्याचा शेवट होय. क्रिमिया व मोरिया हींही त्यांनीं लवकरच घेतलीं. इ. स. १४४० त इतालींतील ओ-त्रांतो त्यांच्या हस्तगत झालें. सर्व युरोप ज्यास थरथरां कांपत होतें, त्या सो-लिमानानें इ. स. १५२२ त ऱ्होदीस घेतलें; व इ. स. १५२९ त बुदा घेतलें. ह्याच वर्षी त्यांनीं विएना शहरास वेढा घातला होता. परंतु, तितक्यांत पांचवा चार्लस आल्यामुळें त्याचा बचाव झाला. पुनरपि इ. स. १६६३ त ते विएना शहरावर २००००० लोकांनिशीं येऊन पडले. तेव्हांही त्यांचा फार नाश होऊन ते परत गेले.

ह्याप्रमाणें प्रत्येक देशाच्या इतिहासाचें दिक्प्रदर्शन करतां येईल. ह्यांचीं मूळ पुस्तकें पाहिलीं असतां, अनेक चमत्कार समजून येऊन, चित्तास आल्हाद प्राप्त होईल.

मनुष्याचा स्वभाव.

मनुष्याच्या खऱ्या स्वभावाचा कांहीं अंश गुप्त असतो. ह्मणजे, जो वास्त-विक असतो तो व बाहेर दिसतो तो, हे परस्परांपासून भिन्न असतात. मनुष्यें जनांमध्यें जीं कर्मे उघडपणें करण्यास अथवा करावीं असें ह्मणण्यास धजत

नाहींत, तीं कर्मे तीं लोकांच्या नजरेआड खुशाल करितात, हें सर्वांस ठाऊक आहे. ह्यावरून खऱ्या स्वभावाच्या अंशाच्या गुप्तत्वाविषयीं खातरी होईल. कितीएकांचा स्वभाव कांहींसा त्यांचे स्वाधीन असतो. ह्याचीं प्रसिद्ध उदाहरणें ह्मटलीं ह्मणजे, रामदास, तुकाराम, साक्रेटिस इत्यादि प्रख्यात साधु होत. संसारामध्यें कनककांतादिकांहीं जें सुख इतर जनांस प्राप्त होतें, व ज्यासाठीं आज कोट्यवधि मानवप्राणी तळमळून राहिले आहेत, तें ह्मणजे त्यांस केवळ दुःखवत् वाटलें होतें, असें ह्मणतां येत नाहीं. कां कीं, त्याचे योगानें शरीरास व चित्तास फार समाधान होतें, हें सर्वानुभवसिद्ध आहे. तेव्हां त्यांचीही चित्तवृत्ति त्याकडे वळली असेल; परंतु नरजन्माचें सार्थक जें परमार्थसाधन, त्यास तें विघ्नभूत होतें, असें समजून त्याचा त्यांनीं त्याग केला असावा. ही गोष्ट स्वभाव स्वाधीन असल्यावांचून घडणें नाहीं. ह्यावरून प्रयत्नेंकरून स्वभाव स्वाधीन ठेवितां येतो, हें सिद्ध होतें. परंतु, मनुष्याचा मूळचा स्वभाव असेल, तो नाहींसा होऊन नवा होणें हें वहुतकरून अशक्य आहे. सक्तीनें स्वभाव पालटत नाहीं. युक्तिप्रयुक्तींनेंच तो पालटला तर पालटतो. जबरदस्तीनें एकाद्याची कांहीं खोड एकदम दाबिली, तर, तिजवर दाव आहे तोंपावेतों मात्र ती तशी दबली राहते. परंतु, कारंजाच्या नळीवर एकाएकी हात ठेवून पाणी बंद करावें, आणि हात काढला ह्मणजे तें पहिल्याच्या दुप्पट उंच उडावें, त्याप्रमाणें दाब गेल्याबरोबर ती खोड द्विगुणित वाढते. श्रीमंत लोकांचे उधळये मुलगे, व बाल्यावस्थेस्तव उत्तम कारभाऱ्यांच्या धाकांत ठेविलेले दुर्गुणी राजे, हे स्वातंत्र्य पावल्यावर कसे वागतात, हें विचारदृष्टीनें पाहिलें असतां आह्मी सांगतों ह्याच्या खरेपणाविषयीं खातरी होईल. वारंवार बोध केल्यानें, वारंवार वादप्रतिवाद केल्यानें, मन कांहींसें वळतें व थोडा तरी विचार करूं लागतें. परंतु, स्वभाव पालटणें अथवा आपले स्वाधीन होणें, हें केवळ अभ्यासानें किंवा नित्याच्या सहवासानें मात्र घडूं शकतें; दुसरा उपाय नाहीं. ह्मणूनच, "सुसंगति सदा घडो", "होवो संतजनां भेटी, न हो अंगसंगतुटी" असें मागणें कविजन परमेश्वरापाशीं निरंतर मागतात. मूळचा स्वभाव एकदम सोडण्याविषयीं जो कोणी यत्न करील, तो फसेल, ह्यांत संशय नाहीं. कांहीं वेळपर्यंत त्याचा निर्धार चालेल; परंतु शेवटपर्यंत तो टिकणार नाहीं. ह्यास्तव हा स्वभावजय हळूहळूच केला पाहिजे. त्यांत आपण कांहींच केलें नाहीं असें आपणास प्रथमतः वाटेल खरें; तथापि "थेंबेंथेंबें तळें सांचे" ह्या गोष्टीकडे लक्ष देऊन स्वोद्योग सतत चालवावा. मनुष्याला स्वभावतः पोंहतां येत नसतें ह्मणून तो प्रथमतः भोंपळ्याचा आश्रय करितो. त्याच्या साह्यानें जरा जरा हात टाकितां

येऊं लागले, ह्मणजे तो त्याला टाकून देऊन स्वतःच पोंहूं लागतो. सारांश जो धर्म अंगीं नाहीं, तो धर्म मनुष्यानें दुसऱ्याच्या सहवासानें व अभ्यासानें संपादिला पाहिजे; दुसरा उपाय नाहीं. भोंपळ्याच्या साह्यानें पोंहतो तो पोंहणारा कनिष्ठ; भोंपळ्यावांचून हातपाय हालवून पोंहतो, तो मध्यम; आणि आसनमांडी भिडवून, अथवा एका हातावर तपकिरीची डबी घेऊन ती न भिजूं देतां, एक दोन माणसें कांसेस लावून जो पूरपार जातो, तो पोंहणारा उत्तम ह्मणतात. तेव्हां, जें कर्म ज्या साधनांवांचून साधारणपणें मनुष्यांस व्हावयाचें नाहीं, तें कर्म त्यांच्या साह्याशिवाय करतां येणें, हीच प्रवीणता होय. अशी प्रवीणता साधण्यास अतिशयित कष्ट लागतात. आतां, जरी त्यांच्या मानानें त्यांचा उपयोग नसतो, तरी, अशा गोष्टी अनेक आहेत कीं, त्यांत "वाघाच्या शिकारीची तयारी करावी तेव्हां कोल्हा हातीं लागतो." स्वभाव स्वाधीन ठेवणें अथवा थोडा तरी पालटणें ही गोष्टही त्यांपैकींच आहे. ह्या कारणास्तव आपला मूळचा कुस्वभाव टाकावा अशी ज्याची इच्छा असेल, त्यानें तद्विपरीत स्वभावांत प्रवीण होण्यास झटलें पाहिजे; तरच त्याचा हेतु पूर्ण होईल. ज्या प्राचीन साधूंनीं संसारसुखाचा त्याग आणि वैराग्याचा स्वीकार केला, त्यांस स्वस्त्रीभोग, स्वधनोपभोग, इत्यादि गोष्टी दोषार्ह वाटल्या म्हणून त्यांनीं सोडिल्या असें नव्हे; तर त्यांचें सेवन करतां करतां मनुष्यांस त्या सुखाची अनिवार्य गोडी लागून ते त्यासाठीं विचाराविचार न पाहतां अनंत पातकें करण्यास प्रवर्ततात असें त्यांस जनांमध्यें दिसून आलें; तेव्हां, ज्या कर्मेंकरून साक्षात् पाप घडत नाहीं, परंतु पाप करण्याची प्रवृत्ति मनाचे ठायीं उत्पन्न होण्याचें भय असतें, असें कर्म जरी न्याय्य असलें तरी त्याचा परिणाम वाईट, असा विचार मनांत आणून त्यांनीं संसाराचा त्याग केला असावा असें दिसतें. ह्यांतही "कोल्ह्याचे शिकारीस वाघाची तयारी" दृष्टीस पडते. दुर्व्यसन सोडण्यासही एकदम प्रयत्न करूं नये. ज्याला दररोज एक शेर दारू पिण्याची खोड लागली आहे, त्यास ती टाकायाची असल्यास, त्यानें दररोज एक एक पळी ती कमी करीत जावें, ह्मणजे त्यास जड न पडतां त्याचा हेतु पूर्ण होईल. ह्याप्रमाणेंच स्वभावाचें आहे. ह्मणजे, तो तीळतीळ धरीत किंवा सोडीत गेलें पाहिजे. निश्चियबलेंकरून स्वभाव एकदम टाकण्याची किंवा धरण्याची शक्ति अंगीं असेल तर फारच चांगलें; परंतु तें साधणें फार कठिण. नवी संवय लागावी ह्मणून तिची अहोरात्र पाठ घेऊन उपयोगी नाहीं. तर मध्यें थोडीथोडी विश्रांतिही घेतली पाहिजे. तेणेंकरून दोन गोष्टी होतात. एक ही कीं, आपण थकून कंटाळत नाहीं; व श्रम झाल्यावर जरा विसावा घेऊन कामाला लागलों ह्मणजे चांगली उमेद येऊन त्याजकडे

चांगलें लक्ष लागतें. आणि दुसरी ही कीं, ज्या कामीं आपण अपूर्ण व अनभ्यस्त असतों, तें एकसारख्या उत्कंठेनें धूम करीतच चाललों, तर त्यांत चुकी झाल्यावांचून राहत नाहीं, व तेणेंकरून आपले श्रम वायां जाऊन उलटी भलतीच खोड लागण्याचा संभव असतो, तो टळतो. विचारावांचून अडचणी दूर होत नाहींत; विचार करण्यास चित्ताला स्थिरता पाहिजे; आणि ती स्थिरता विश्रांतिशिवाय होणें नाहीं; तेव्हां विश्रांति घेणें हें आवश्यक आहे, असें सिद्ध झालें. स्वेच्छेनुरूप आपला स्वभाव आपले हातीं लागला, असें जरी आपणास वाटलें, तरी त्यावर अतिशयित भरंवसा ठेवून बेसावध राहूं नये. प्राचीन काळचे प्रख्यात विरक्त भक्त, जरी दृढनिश्चयानें कनककांतादिकांचा त्याग करून तपें करण्यास अरण्यांत एकांतामध्यें वसत, तरी त्यांचीं देखील मनें पुनः बिघडत अशा कथा आढळतात, व तशा गोष्टी कधीं कधीं संसारांतही दृष्टीस पडतात. तेव्हां स्वभावस्थैर्यावर विश्वास कोणीं ठेवावा? स्वभाव हातीं येण्याला दोन उपाय आहेत. एक असा कीं, ज्या मोहक वस्तूंनीं आपलें व्रत भंगण्याची भीति आहे, त्या आपले नजरेपुढें घडोघडी आणून, त्या समयीं दृढतम निश्चयानें वासना आवरून धरावी, तर एक आपणास त्यांपासून भय नाहीं असें होईल; अथवा दुसरा उपाय हा कीं, त्या वस्तूंची व आपली आजन्मांत गांठ न पडे अशी कांहीं तजवीज योजावी, तर एक त्यांपासून आपला बचाव होईल; तिसरा मार्ग नाहीं. ह्यांतला पहिला फारच कठिण आहे, ह्मणून तो कोणी धरीत नाहीं; आणि दुसरा सोपा आहे, ह्मणून बहुतेक लोक तो धरितात. मनुष्याचा खरा स्वभाव एकांतांत समजतो. चोरी, व्यभिचार, हीं कर्में करूं नयेत, असें सर्व लोक ह्मणतात, व त्याप्रमाणें आपण वर्ततों असें होईल तितक्या तजविजीनें जगांत दाखवितात. परंतु, सोन्याची रास अथवा सुंदर स्त्री ह्यांशीं एकांतीं गांठ पडून जो त्यांपासून अलिप्त राहील, तोच खरा साधु समजला पाहिजे. केवळ बाह्यात्कारें जें आचरण असतें, तें लोकांस भिऊन प्रायः असतें; मनापासून असत नाहीं. आणि एकांतांत एकटे आपणच, दुसरा कोणी नसतो, तेव्हां तेथलें आचरण तें मात्र खऱ्या स्वभावानुरूप असतें. जसा ज्याचा स्वभाव असतो, तसा त्याला व्यवसाय करण्यास सांपडला ह्मणजे तोच सुखी. नाहींतर स्वभावास आवडत नाहीं तो उद्योग करणें भाग पडलें, ह्मणजे त्या दुःखाला जोडा नाहीं. परंतु, काम पडेल त्याप्रमाणें होण्याजोगा ज्याचा स्वभाव असतो, तो फार सुख भोगितो. विद्याभ्यासादि कठिण कामें, जीं मनुष्यास स्वभावतः करावींशीं वाटत नाहींत, तीं करण्याचे काळ मनुष्यानें नेमून ठेवावे; आणि त्याप्रमाणें तीं नेमानें करावीं. परंतु जीं कामें त्याच्या स्वभावास आवडतात, त्यांची इतकी तजवीज ठेवण्याचें कारण नाहीं; कां कीं,

वेळ फावला कीं, तीं केल्यावांचून तो राहायाचाच नाहीं; ज्यामध्यें स्वहित साधत नाहीं, तें काम मनुष्य करीत नाहीं; जें तो करितो, त्यांत त्याचें साक्षात् किंवा परंपरया कांहींनाकांहीं तरी हित असतें, असा मनुष्याचा स्वभाव आहे. मनुष्यास स्वप्रीति अतिशयित आहे. त्याविषयीं, आपले प्रख्यात कवि वामनपंडित, ह्यांचा एक पद्यात्मक लेख फार चमत्कारिक आहे. तो आतां आह्मी आपल्या प्रिय वाचकांस सादर करतोंः—

प्रियसुधा.

श्लोक.

पतिनिमित्त पती तुजला प्रिये, प्रिय असें सहसा म्हणतां नये,
परम आवडि आपुलि आपणा, वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा. १.
पुरुषही स्वसुखार्थ सुखें स्त्रिया, म्हणतसे सकळांहुनि त्या प्रिया,
परम आवडि आपुलि आपणा, वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा. २.
सुनयनें सदनें विविधें धनें, निजसुखार्थ समस्तहि साधनें,
परम आवडि आपुलि आपणा, वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा. ३.
सकळ आवडि काळबळें तुटे, परि निजीं निजतां न कधीं विटे,
परम आवडि आपुलि आपणा, वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा. ४.
प्रियहि अप्रिय होय घडीघडी, परि कदापि न ये निज नावडी,
परम आवडि आपुलि आपणा, वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा. ५.
वळखिनें भलतें प्रिय मानिती, नवल कीं प्रिय हें जन नेणती,
परम आवडि आपुलि आपणा, वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा. ६.
निजबळें सुखही तरि सांपडे, बहुत जो प्रिय तो बहु आवडे,
परम आवडि आपुलि आपणा, वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा. ७.
स्वसुख तेंचि सुषुप्तिं जसें उरे, तदितरीं विषयांतहि तें स्फुरे,
परम आवडि आपुलि आपणा, वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा. ८.
सुखसुधाकर राहु अहंकृती, निज म्हणोनि तरी प्रिय मानिती,
परम आवडि आपुलि आपणा, वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा. ९.
नयनिं राहु शशीकरितां दिसे, तसि अहंकृति त्यास्तव उल्लसे,
परम आवडि आपुलि आपणा, वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा. १०.
इतर ईश्वर मानिति त्यां जनां, निजसुखार्थचि कीं तदुपासना,
परम आवडि आपुलि आपणा, वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा. ११.
हरिकृपेंचि करूनि निजात्मता, मिळलि त्यासचि तो प्रिय तत्वतां,
परम आवडि आपुलि आपणा, वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा. १२.

नभ घटांतिल तेंचि मठांतरीं, प्रिय असा कळल्या उपरी हरी,
परम आवडि आपुलि आपणा, वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा. १३.
सहज तो मल जोचि अहो हरी, प्रिय मुकुंद असें कळल्यावरी,
परम आवडि आपुलि आपणा, वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा. १४.
कळलिया हरिची सकळात्मता, मग कळे हरिभक्ति अखंडता,
परम आवडि आपुलि आपणा, वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा. १५.
जड शरीरचि आपण या भ्रमें, प्रियतमे, कळलें स्थिरजंगमें,
परम आवडि आपुलि आपणा, वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा. १६.
भ्रमकपाटहि तें जरि ऊघडे, सुख उदंड अखंडचि सांपडे,
परम आवडि आपुलि आपणा, वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा. १७.
प्रियसुधा उपदेश गिरा[१]प्रती, करुनि वामन तीस म्हणे सती,
परम आवडि आपुलि आपणा, वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा. १८.

क्राको आणि स्ताकहोम.

ऑलिव्हर गोल्दस्मिथ ह्मणून एक नामांकित इंग्लिश ग्रंथकार होऊन गेला. तो इ० स० १७३१ त ऐरलंदामध्यें जन्मला. त्यास दबलीन, एर्दिंबरो, आणि लीदन येथील विद्यालयांत पुष्कळ ज्ञानप्राप्ति झाली. तो शाळेंतून निघाला तेव्हां त्याजपाशीं कांहींएक नव्हतें. तरी, ज्ञानवृद्ध्यर्थ युरोपखंडांत पायीं प्रवास करण्याचा निश्चय त्यानें केला. फ्लांदर्स, फ्रान्स, स्वित्सर्लंद, जर्मनी, इताली, इत्यादि देश त्यानें पाहिले. त्या प्रवासांत त्याला आपली किनरी वाजवून व अन्यप्रकारें लोकांस रमवून उदरनिर्वाहाच्या वस्तु मिळवाव्या लागल्या. पुढें इ० स० १७५८ त तो इंग्लंदांत परत आल्यावर त्यास राजाश्रय मिळून त्याची चांगली चलती झाली. ह्याचे अनेक ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. लिहिण्याच्या सरलतेविषयीं ह्याची मोठी आख्या आहे. त्याच्या एका पुस्तकांत त्याचीं दोन पत्रें छापलेलीं आढळलीं. तीं चांगलीं मनोरंजक वाटल्यावरून त्यांतील तात्पर्य येथें उतरून घेतों. ह्यांपैकीं एक पत्र क्राको मुक्कामचें आहे, व दुसरें स्ताकहोम मुक्कामचें आहे.

मुक्काम क्राको, ता० २ आगष्ट, स० १७५८ इ०.

प्रिय मित्रा, विनंती विशेष.—मी पोलंदांत येऊन दाखल झालों आहें, हें सदरील मुक्कामावरून सहजच तुझ्या लक्षांत येईल. माझा हा प्रवास संपेल तरी कधीं? मी केव्हां तरी अमळ हायसा बसेन? मी लयोन्सामध्यें होतों,

१ वामनपंडितांची स्त्री.

तेव्हां मला वाटे कीं, सर्व सुख काय तें आल्प्स पर्वताच्या पलीकडे आहे. पुढें इतालींत आलों, तेथेंही चैन पडेना, आणि मनांत येई कीं, रोमिलियामध्यें गेलों ह्मणजे हें औदासिन्य नाहींसें होईल. हल्लीं येथें आहें, तरी तीच अवस्था; जिवाला बरें वाटत नाहीं. आज सात वर्षें झालीं, इतक्या अवकाशांत मी मेलों आहें किंवा जीवंत आहें, ह्याची वास्तपुस्त करणारा एकही प्राणी माझ्या दृष्टीस पडला नाहीं. सोयरेधायरे, इष्टमित्र ह्यांजपासून दूर राहिल्यामुळें मला वनवासी तपस्व्यांच्या एकांताचें दुःख भोगावें लागतें; पण त्यांच्या समाधानवृत्तीचा एक लेशही माझ्या वांट्यास येत नाहीं.

सध्यां मी एका राजपुत्राच्या समागमें आहें. ह्मणून उपासमरीचें तूर्त मला भय वाटत नाहीं. त्याचा कारभारी उद्धत, डौली आणि मूर्ख आहे, आणि त्याचा गुरु लबाड, दुराचारी आहे, ह्यावरून राजपुत्राची स्थिति कशी आहे हें सांगावयास नको. विद्याभ्यासेंकरून व सृष्ट्यवलोकनेंकरून जो ज्ञानांश मला प्राप्त झाला आहे, तो येथें दाखविण्याविषयीं मीं पुष्कळ प्रयत्न केला; परंतु त्यांनीं मला एकाद्या मूर्ख आगंतुकासारिखें लेखिलें. मी आतां खातरीनें सांगतों कीं, मीं कितीही परिश्रम केले, तरी आपले विचार स्वभाषेखेरीज दुसऱ्या कोणत्याही भाषेनें मला स्पष्टपणें सांगतां यावयाचे नाहींत; व मजसारिख्यास परक्या देशामध्यें दांभिक पंडित ह्मटल्यावांचून कोणी राहणार नाहीं.

हा देश पूर्वीं पराक्रमी पुरुषांनीं भरलेला होता, व ह्याच्या धाकानें, एवढें रोमचें अवाढव्य राज्य, पण तेंही थरथरां कांपत होतें. असें असून ह्यांतले लोक इतके दुर्बल, अजागळ, आणि भित्रे कसे झाले, हें मला समजत नाहीं. ज्यानें पाहिजे त्यानें येऊन ह्यांचें धनी व्हावें, ह्यांस सावकाश लुटावें, आणि ह्यांनीं अबलांप्रमाणें पळून छपून आपला लाजिरवाणा बचाव करावा, अशी अवस्था ह्यांस प्राप्त झाली आहे. स्वतः मी दुर्दशेंत आहें तरी ह्यांची अशी दीन दशा पाहून मला फार वाईट वाटतें. येथें सगळा बेबंद कारभार आहे. राजपुत्राबरोबर आम्ही सगळे तेरा असामी आहोंत. कितीएक शहरांमध्यें आमचे मुक्काम पडले. परंतु एकाही ठिकाणीं आह्मांस सोईची जागा मिळाली नाहीं. एका शहराहून दुसरे शहरीं जाण्यास आह्मांस वाटाड्ये मिळत नसत; त्यामुळें बायाबापड्यांचे हातूनच आपलीं कामें करून घेणें आह्मांस भाग पडे. एक बायको आह्मांबरोबर आपल्या घोड्यावर बसून दररोज पंधरा पंधरा कोसांची मजल करी; आणि तिला तिच्या मजुरीबद्दल दीड किंवा दोन आणे दिले ह्मणजे, ती दहा दहा वेळ आमच्या पायां पडून फार उपकारी होई. ह्या कामीं आह्मांस पुरुषांपेक्षां बायकाच बऱ्या वाटल्या. पुरुष नेहमीं कवडी कवडी करीत असतात; व ते सर्वदा आपल्या घोड्यांच्या शुश्रुषेंत मग्न असतात. त्यांस

जलदी करण्याविषयीं सौम्य भाषणानें सांगून फळ नाहीं. रागानें पांचचार शिव्या हांसडून बोलावें, तेव्हां ते अंमळ शुद्धीवर येतात; आणि त्यांनीं मनापासून झटून काम करावें अशी इच्छा असल्यास, त्यांस थप्पड लगाविल्यावांचून दुसरा उपाय नाहीं. आह्मां इंग्लिश लोकांपासून हे लोक किती भिन्न आहेत पहा ! अशी थप्पड इंग्लंडांत कोणी सोशील काय? नांव देखील काढूं नका ! सोसण्याचें एकीकडेसच असूं द्या. उलट्या दहा थप्पडा जर तो न लगावील तर मी आपलें नांव बदलीन. हे लोक इतक्या नीचावस्थेस आले आहेत कीं, स्वाभिमान कसा असतो, हें ह्यांच्यामध्यें कोणास ठाऊक देखील नाहीं, असें दिसतें. बलात्कारास मान्य होणें हें आपलें कर्तव्य आहे, असें ह्या लोकांस वाटतें. आह्मी त्यांस गोड शब्द बोलून ममताळूपणानें वागवूं लागलों ह्मणजे ते लागलेच हरभऱ्याच्या झाडावर चढून आमची बरोबरी करायास लागतात. क्रुद्ध शब्दांनीं व कधींकधीं देहदंडनानें आह्मी त्यांस दाबीत गेलों नसतों, तर ते आमच्या डोक्यावर बसून आह्मांस त्रास देते, ह्यांत संशय नाहीं. परंतु, उठतां लाथ आणि बसतां बुकी दिली कीं, लागलेच ते आपल्या मर्यादेप्रमाणें वर्तूं लागतात.

ह्या लोकांकडे पाहिलें ह्मणजे स्वातंत्र्यसुखाच्या महत्वाची कल्पना आह्मां इंग्लिश लोकांचे मनांत जशी येते, तशी दुसऱ्या कोणत्याही उपायानें यावयाची नाहीं. इंग्लंदामध्यें मला उपास काढावे लागोत; अथवा दारिद्र्यामुळें तेथें माझी हेळना होवो; तरी तो माझा जन्मदेश स्वतंत्रतेचें माहेरघर आहे, असें मनांत येऊन मला जो आनंद होतो, व जें सुख होतें तें अनिर्वाच्य आहे. लोभ असावा हे विनंती.

मुक्काम स्ताकहोम.

विनंती विशेष—दोन देशांतील लोकांच्या रीतिभातींत अंतर काय आहे, हें पाहणें असल्यास, दोहोंकडच्या वरिष्ठ प्रतींच्या लोकांची तुलना करून पाहून उपयोग नाहीं; कारण, त्यांत बहुतेक साम्यच आढळतें. तर तो भेद समजण्यास उभय पक्षांकडील खालच्या प्रतींच्या लोकांच्या रीति ताडून पाहिल्या पाहिजेत. ह्या पत्रांत मीं स्वीदनच्या लोकांचें थोडेंसें वर्णन करण्याचें योजिलें आहे.

पाहूं गेलें असतां हे लोक जुलमाखालीं अगदीं जेर आहेत. तरी ते इतर तशा लोकांप्रमाणें खुनशी व द्वाड नाहींत. तर त्यांच्यामध्यें सत्य व प्रामाणिकपणा हे गुण बरेच असून एकादें घोर कृत्य करण्यास त्यांचे हात वाहात नाहींत. आपण ऐकत होतों तितके दरोडे स्वीदनांत पडत नाहींत, हें तुह्मांला

खरें तरी वाटेल काय? मी आपल्या स्वतःच्या माहितीवरून खचीत सांगतों कीं, ह्या सर्व देशामध्यें फांस असा मला कोठेंही आढळत नाहीं. ह्या लोकांचा आपल्या धर्माधिकाऱ्यांवर भाव आहे. ते त्यांस अति पवित्र, देवाचे प्रधान, व जनांस सत्पथीं लावणारे असे मानितात; तेही त्यांस उत्तम प्रकारचा हित-कारक बुद्धिवाद सांगतात.

हे शरीरानें बरेच सुदृढ आणि देखणे आहेत. त्यांत स्त्रियांपेक्षां पुरुष विशेष सुंदर आहेत. पुष्कळ लहान मुलगे मीं पाहिले. त्यांत बहुतेकांचे केंस पाढरे शुभ्र होते. ते मला केवळ मदनाच्या पुतळ्यांसारखे दिसले. त्यांच्या मुखचर्या फार मनोरम होत्या. मुली पाहिल्या तों त्या सरासरीच होत्या. त्यांचीं शरीरें मुलांच्या शरीरांइतकीं नाजूक व कोमल नव्हतीं. ही गोष्ट मोठी विलक्षणच समजली पाहिजे. कां कीं, असा प्रकार दुसऱ्या कोण-त्याही देशांत पाहण्यांत येत नाहीं. शिवाय बायकांचे आंगावर बहुधा खरूज असते. त्यांमध्यें स्कानिया येथील बायकांची तर खरजेविषयीं मोठी आख्या आहे. ह्याचा अनुभव प्रत्यक्ष मला आला. वाटेनें जातांना आह्मी एका भटारखान्यांत उतरलों. तेथची धनीण तेथें बसलेली माझ्या दृष्टीस पडली. ती इतकी सुस्वरूप होती कीं, तिचें वर्णन माझ्यानें करवत नाहीं. आपले मुलास स्तन पाजण्यासाठीं तिनें आपला पदर जरासा एकीकडे सारिला. तों तेथेंही पराकाष्ठेची खरूज माझ्या नजरेस पडली. तो रोग, तिनें बिलकूल न लाजतां आमच्या दृष्टीस येऊं दिला. ह्यावरून तिला त्याचें फारसें कांहीं वाटत नव्हतें, असें स्पष्ट दिसतें.

ह्या शहरांत तोफखाना आहे. त्याची इमारत फार मोठी व सुशोभित आहे. परंतु तिजमध्यें युद्धसाहित्य फारसें नाहीं. प्राचीन काळीं जय मि-ळवून शत्रूंपासून हिरावून घेतलेलीं राजचिन्हें वगैरे ह्यांनीं हा बहुतेक तोफ-खाना भरला आहे. देनिश, पोलीश, साक्सन, आणि रुशियन, ह्या लो-कांच्या निशाणांनीं तर खोल्यांच्या खोल्या भरल्या आहेत. तीं दहा पांच हजार सैन्यांस पुरून उरतील, असें मला वाटतें. पुष्कळ नवीं निशाणें करणें फार कठीण नाहीं; नवीन सैन्य ठेवणें हें फार कठीण आहे; हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. अनेक नामांकित पुरुषांचें बहुमोल जवाहीर, उंची वस्त्रें, वगैरे पुष्कळ सामान त्यांत भरलें आहे. त्यांत गस्ताव्हस अदोल्फस ह्मणून जो स्वीदनचा राजा जर्मनीमध्यें लुटईने येथील लढाईत इ० स० १६३२ ह्या वर्षी पतन पा-वला, त्याचीं, व तेथचाच राजा १२ वा चार्लस ह्याचीं, ह्मणजे जो इ० स० १७१८ मध्यें नार्वे देशांत फेदरिकशालच्या हल्ल्यांत गोळी लागून मरण पावला, त्याचीं अशीं दोघांचीं अंतकाळचीं वस्त्रें आहेत. आतां ह्या देशाचा पराक्रमी,

परंतु सध्या दरिद्रदशेस मिळालेला राजा दुसरा चार्लस, ह्याच्या एक दोन चमत्कारिक गोष्टी सांगतों.

धैर्य आणि दृढनिश्चय हे गुण ह्या पुरुषाचे ठायीं पूर्णपणें वसतात. ह्याचीं चिन्हें त्याच्या बालपणांतच दिसून आलीं. तो सहा सात वर्षांचा असतां एके दिवशीं आपल्या आईजवळ जेवावयास बसला होता. तेव्हां कुतऱ्यास भाकरीचा तुकडा द्यावा ह्या हेतूनें त्यानें तो आपले हातांत धरून त्याच्या पुढें केला. त्या आधाशी प्राण्यानें तो त्याचे हातांतून घेतांना दांतांनीं त्याची करांगळी फोडिली. तेव्हां रक्ताची धार लागली. हें आपले आईला समजलें तर आपल्या कुतऱ्यास मार बसेल, असें मनांत आणून त्या धीट मुलानें हात तसाच आपल्या रुमालानें बांधिला; आणि आपण स्वस्थ बसला. जेवीत कां नाहींस, असें त्याचे आईनें त्यास विचारिलें; तेव्हां तो बोलला, "आईग, मला आतां भूक नाहीं, माझें पोट भरलें." त्याची कांहीं प्रकृति बिघडली असेल, असें तेथच्या जवळच्या माणसांस वाटून, तीं त्याला वारंवार विचारूं लागलीं, तरी तो सांगेना. पण रक्त फार गेल्यामुळें त्याचें तोंड अगदीं फिकें दिसूं लागलें. इतक्यांत ती जखम एका नौकराच्या दृष्टीस पडली. ह्या प्रसंगीं चार्लसास असें वाटलें कीं, कुतऱ्यानें मला दुखापत करण्यासाठीं, बुद्ध्या दंश केला नाहीं; त्याजकडून तो चुकून झाला आहे, ह्या अर्थीं त्याला शिक्षेस पात्र करण्यापेक्षां आपण दुःख सोसावें तें बरें.

हे दोन गुण जर मनुष्याच्या अंगीं असले, आणि जर त्यांचा उपयोग त्याला नीट करतां आला, तर त्यांपासून किती चांगले परिणाम घडून येतील बरें! चार्लसाला सुशिक्षण मिळालें असतें तर तो लोकांस अत्यंत आनंददायक होऊन त्या काळीं महान कीर्तिमान् होता. ज्या राजांस सुशिक्षण मिळालें, ते धन्य होत. गुरु तरी विद्वान् असून सद्गुणी पाहिजे. त्यानें दुःखें पाहिलेलीं असावीं; ह्मणजे, सुख ह्मणजे काय, दुःख ह्मणजे काय, सत्कीर्तीची खरी योग्यता काय, राजत्वापेक्षां सज्जनत्व किती श्रेष्ठ आहे, स्वकर्तव्यकर्म करणारा शेतकरी जुलमी राजापेक्षां कसा श्रेष्ठ आहे, इत्यादि गोष्टी तो आपल्या राजशिष्यांच्या अंतःकरणांत बिंबवितो. परंतु असें घडतें कोठें? राजेलोकांस गुरु प्रायः त्यांच्यासारखेच अल्पज्ञ, डौली, मूर्ख व दुराग्रही मिळतात. त्यांस मानवस्वभावाचें ज्ञान ह्मणजे विद्येचें मूलतत्त्व, तें मुळींच ठाऊक नसतें. जे निर्धन ते मूर्ख, व जे श्रीमान् ते शाहाणे, असें त्यांस वाटत असतें. हलक्या प्रतीच्या लोकांत ह्मणजे कोणी सुज्ञ असेल, असें त्यांचे मनांत देखील येत नाहीं. आणि हेंच ते आपल्या विद्यार्थ्यांस पढवितात; आणि ते सर्वदा त्यांची स्तुति करीत असतात. तेव्हां ते कसे चांगले निपजतील बरें?

ह्या राजाची आणखी एक गोष्ट सांगून हें पत्र पुरें करितों. प्रवासाची आवड त्याला पराकाष्ठेची होती. चोवीस चोवीस तास एकसारखा घोड्यावर बसून तो आपल्या राज्यांत फिरे. एके दिवशीं त्यानें आपला घोडा भरधांव काढिला, तेव्हां त्याचे बरोबरचे सरदार वगैरे सर्व मागें राहिले; आणि राजा एकटाच लांब गेला. त्याचे जवळ एक चोतकर भाकर मात्र होती; दुसरें कांहीं नव्हतें. जातां जातां अकस्मात् त्याचा घोडा, थोडी धडपड करून मेला. दुसऱ्या एकाद्याला मार्गामध्यें असा प्रसंग पडता, तर तो खचीत पंचाइतींत पडता. परंतु, चार्लसाला त्याचें कांहींएक वाटलें नाहीं. कदाचित् दुसरा ह्यासारखा घोडा मिळेल, परंतु असें छानदार खोगीर व पिस्तूल पुनः लाभणें कठीण, अशी गोष्ट मनांत आणून, त्यानें त्याचें सगळें एक गांठोडें बांधिलें, आणि तें पाठीवर घेऊन वाट धरिली. सुदैवेंकरून एक धर्मशाळा जवळच लागली, तींत तो गेला. आणि तबेल्यांत जाऊन पाहतो तों, एक उत्कृष्ट घोडा त्याच्या मनासारखा त्याच्या नजरेस पडला. त्याची कांहीं विचारपूस न करतां, त्यानें खुशाल त्याजवर खोगीर ठेविलें, त्याला लगाम घातला, आणि रिकाबींत पाय घालून आतां तो वर बसणार, इतक्यांत घोडा चोरीस जात आहे अशी बातमी मूळ मालकास कळून तो तेथें आला. तो राजास न ओळखून ह्मणतो; "अरे, ए, घोडा कोणाचा, कोठें चालविलारे ?" राजा उत्तर देतो, "हो हा घोडा मी नेतों; कां कीं, सध्यां मजपाशीं दुसरा घोडा मुळींच नाहीं. हा जर मी न नेईन, तर, हें खोगिराचें वगैरे ओझें मला स्वतः डोक्यावर वाहून न्यावें लागेल." हें ऐकतांच घोड्याच्या मालकास राग येऊन त्यानें आपली तरवार उपसली. राजाही आतां तसेंच शस्त्र काढणार, इतक्यांत तेथें त्याच्या गारदीचे लोक आले; त्यांनीं हा राजा आहे असें त्या मनुष्यास सांगितलें, तेव्हां त्याला फार संकोच होऊन आश्चर्य वाटलें. तथापि, राजा त्याचा हात धरून त्याला असें ह्मणाला कीं, "शाबास तूं शूर आहेस, तुला मी पदवीस चढवीन." पुढें कितीएक दिवसांनीं खरोखरच त्यास त्यानें सेनापतीचीं वस्त्रें दिलीं. कळावें लोभ असावा, हे विनंती.

निद्राभ्रम.

इताली देशांत पाद्युआनामक एक गांव आहे. तेथें सिरिलो पादोव्हानो ह्मणून कोणीएक मनुष्य राहात होता. तो जागृतावस्थेमध्यें साधा, इमानी, धर्मनिष्ठ, आणि स्पष्टवक्ता असा असे, परंतु झोंपेंत इकडे तिकडे हिंडून चौर्यादिक पापकर्में करी. त्याच्या पुष्कळ गोष्टी पुस्तकांतून लिहिल्या आहेत. त्यांपैकीं मोठमोठ्या कांहीं येथें सांगतों.

तो लहानपणीं शाळेंत जात असे. एके दिवशीं त्याच्या गुरूनें त्याला एक लांबचलांब गोष्ट घराहून उतरून आणावयास सांगितलें. ती फारच मोठी होती; ह्मणून, रात्रीं लिहितांलिहितां अगदीं थकून जाऊन आतां आपणाच्यानें लिहवत नाहीं, आणि उद्यां शिक्षा झाल्यावांचून राहात नाहीं, असा विचार मनांत आणून तो फार खिन्न झाला; आणि गोष्ट तितकीच अर्धवट टाकून तो आपले बिछान्यावर जाऊन निजला. आणि सकाळीं उठून पाहूं लागला तों, जो धडा रात्रीं अर्धाच टाकून तो निजला होता, तो त्याच्याच हातचा पूर्ण लिहिलेला त्याला त्याच्या मेजावर सांपडला. तेव्हां हें झालें कसें, ह्याचा त्याला मोठा अचंबा वाटला. आणि ती हकीकत त्याच दिवशीं त्यानें आपले गुरूला कळविली. तिचें त्यालाही मोठें नवल झालें. परंतु ह्या गोष्टीचें मर्म काय, ह्याचा पक्का शोध लावावा, असें मनांत आणून त्यानें सिरिलो ह्यास पुनः एके दिवशीं, पहिलीपेक्षांही मोठी गोष्ट घराहून उतरून आणावयास सांगितलें; आणि त्या रात्रीं तो काय करतो, तें पहाण्यासाठीं, आपण त्याच्या शेजारच्या खोलींत जाऊन जागत बसला. हे राजश्री पूर्वींप्रमाणेंच लिहितां लिहितां कंटाळून गोष्ट अर्धी टाकून आपल्या आंथरुणावर जाऊन निजले. आणि झोपेंतच पुनः एक तासानें आंथरुणावरून उठून, धडा पुरता करून परत जाऊन निजले.

नंतर ही त्याची खोड लोकांत प्रसिद्ध झाली, तेव्हां तिची त्याला फार लाज वाटूं लागली. तो प्रौढ झाला, तेव्हां त्याचे मनांत असा विचार आला कीं, आपल्या मनाची स्थिति अशी वाईट आहे, त्यापेक्षां सर्वसंगपरित्याग करून एकाद्या मठांत जाऊन राहावें, हें फार चांगलें. त्याप्रमाणें तो अवधूत हो-ऊन एके मठांत जाऊन राहिला. तेथें त्याच्या धार्मिकमणाची प्रथमतः फार कीर्ति झाली; पण ती त्याला फार दिवस लाभली नाहीं; कां कीं, तो जि-तकीं सत्कृत्यें दिवसास करी, तितक्यांचा वचपा, तो रात्रीं जिकडे तिकडे हिंडून वाईट कर्मांत काढी; तेणेंकरून त्यावरचें सर्वांचें मन उडालें. त्या मठांत तो प्रथमतः नुसता ह्या खोलींतून त्या खोलींत आणि त्या खोलींतून ह्या खोलींत, ह्याप्रमाणें रात्रीं झोंपेंत धांवून वेड्यासारखी बडबड करूं लागला. तरी त्याचा इतर मठवाशांनीं त्रास केला नाहीं.

एके रात्रीं एक तासपावेतों तो आपले बिछान्यावर स्वस्थ निजून झोंपेंत एकाएकीं उभा राहिला, आणि कांहीं बोलणें ऐकिलेंसें करून मोठ्यांनीं गदगदां हंसला. नंतर हाताचीं बोटें बाहेर झाडल्यासारखीं करून, जें ऐकिलें त्यांत कांहीं हांशील नाहीं, असें त्यानें दाखविलें. मग दुसऱ्या कोणा माणसाकडे वळल्यासारखें करून तपकिरीकरितां चिमूट पुढें केली. पण तेथें शेजारी कोणी

नव्हतें; तेव्हां तो अमळसा हिरमुसल्यासारखा होऊन मागें वळला. नंतर त्यानें आपली डबी काढिली, तींत कांहीं नव्हतें; तरी तींत बोटें घालघालून चिमटी काढण्यास त्यानें पुष्कळ यत्न केला, तो सर्व व्यर्थ गेला; तेव्हां संशयमुद्रेनें चोहींकडे पाहून, ती डबी त्यानें चटकर आपले खिशांत टाकिली. पुढें कांहीं वेळ स्तब्ध बसून कांहीं उघड कारण नसतां एकाएकीं तो पराकाष्ठेचा संतापला, आणि शिव्याशाप देऊं लागला, व तडातड शपथा वाहूं लागला. इतकी कृति दुरून पाहून इतर मठवासी लोक कंटाळून उठून गेले.

तो पुनः एके रात्रीं निद्राभ्रमांत उठून, मोठ्या लगबगीनें, त्या मठांतील पवित्र यज्ञशाळेंत गेला. तो, तेथें एक ताट ठेवीत असत, तें चोरून आणण्याच्या बेतानें गेला असावा असें वाटतें. परंतु, आदले दिवशीं तें घांसण्याकरितां बाहेर टाकिलें होतें. ह्मणून तेथें त्याला तें सांपडलें नाहीं. तेणेंकरून त्याला फार संताप आला; आणि रिक्तहस्तें आपल्या खोलींत परत जावयाचें नाहीं असा पक्का निश्चय करून, तेथें जवळच कांहीं मठवाशांचे यज्ञकर्मे करतेवेळीं घालण्याचे उंची उंची रेशमी झगे होते, त्यांतले दोन तीन झगे हळूच उचलून घेऊन स्वारी भयभीत होत्साती, पळत पळत आपल्या खोलींत आली, आणि ते कपडे आपल्या गादीखालीं लपवून ठेऊन वर स्वस्थ निजली. हें ज्यांनीं पाहिलें होतें, ते, हा सकाळच्या प्रहरीं काय करतो, हें पाहण्यास अगदीं टपून बसले.

तो सकाळीं जागा होऊन पहातो तों, त्याचे आंथरुणाला मध्येंच एक गोळा आलेला त्याचे दृष्टीस पडला. तेणेंकरून त्याला मोठें आश्चर्य वाटलें; आणि ते झगे आहेत, असें पाहून तर त्याची बुद्धीच गुंग होऊन गेली. तो बाहेर जाऊन लोकांस विचारूं लागला कीं, हें झालें तरी कसें? तेव्हां मठवाशांनीं त्याला कच्ची हकीकत कळविली. ती ऐकून, तो लाजून, मान खालीं घालून एक अक्षरही न बोलतां चालता झाला; आणि ते झगे त्यानें तात्काल जिकडचे तिकडे नेऊन पोहोंचविले.

सिरिलोची आणखी एक गोष्ट सांगतों ह्मणजे झालें. एका श्रीमान् धार्मिक स्त्रीनें त्या मठास बहुत दिवसपर्यंत चांगला आश्रय दिला होता. ती एकाएकीं मरण पावली. तिला मठाजवळच एक जागा तयार केलेली होती, तींत, तिच्या सांगण्याप्रमाणें तिच्या अलंकारभूषणांसह पुरलें. तेव्हां मठवाशांस फार दुःख झालें; त्यांत सिरिलो तर पराकाष्ठेचा दुःखित झाला. नंतर रात्र होऊन सर्व निजल्यावर, हे विलक्षण पुरुष, निद्राभ्रमांत हळूच उठून तिच्या समाधीपाशीं गेले; त्यांनीं तिचें प्रेत उकरिलें; बोटें तोडून आंगठ्या, व इतर अवयव छिन्नविच्छिन्न करून बाकीचे अलंकार काढून घेतले; ते आणून आपल्या खोलींत

ठेविले, आणि मग शयन केलें. उजाडल्यावर आपल्या आश्रयदातीचें तें छिन्नभिन्न प्रेत जेव्हां मठवाशांनीं पाहिलें, तेव्हां त्यांस किती वाईट वाटलें, तें लिहिण्याचें कारण नाहीं. कां कीं, त्याची कल्पना वाचणारांचे मनांत सहज येण्यासारिखी आहे. त्यांत सिरिलो हा जितका दुःखित झाला, तितका दुसरा कोणी झाला नाहीं. ह्यावरून, तें कर्म त्याचे हातून झालें असेल, असें कोणाच्याही मनांत आलें नाहीं. परंतु पुढें थोडक्याच दिवसांनीं तिचे दागिने त्यालाच त्याचे घरांत सांपडले; तेव्हां त्याला असें झालें कीं, ह्या वेळीं पृथ्वी पोटांत घेईल तर फार चांगलें. पण करतो काय ? त्यानें ते दागिने, लज्जेनें मान खालीं घालून, डोळ्यांचें पाणी पुशीत पुशीत, मठवाशांच्या मंडळींत नेऊन दिले; आणि तो मठ सोडून तो दुसरे मठांत जाऊन राहिला. या गोष्टीवरून आधीं प्रथम एक अनुमान असें निघतें कीं, मनुष्य निद्रिस्त झालें, ह्मणजे त्याचें अंतःकरण त्याच्या स्वाधीन राहात नाहीं; तें कांहीं विलक्षण मनोभावनांच्या स्वाधीन होतें; आणि त्या मनोभावना इतक्या प्रबळ असतात कीं, कितीएक प्रसंगीं मनुष्यास त्या नुसत्या भ्रमवून राहात नाहींत, तर त्याप्रमाणें प्रत्यक्ष कर्मे करायास लावितात. आणखी, प्रारब्धवादी जनांच्या मुख्य सिद्धांतास अनुकूल असें दुसरें एक अनुमान असें निघतें कीं, मनुष्याची इच्छा असो किंवा नसो, जीं कर्मे त्याचे हातून व्हावयाचीं ह्मणून त्याच्या कपाळीं लिहिलेलीं असतात, तीं, कोणत्या तरी पर्यायानें त्याचे हातून होतातच.

इंग्रजांचें राज्य.

ज्या महापराक्रमी लोकांच्या राज्यांत आपण आहों, त्यांच्या राज्याचा विस्तार पृथ्वीवर केवढा आहे, हें समजणें फार उपयोगी व मनोरंजक आहे. ह्मणून त्याजविषयीं माहिती संक्षेपानें लिहितों.

ह्यांचा मूळ देश व राज्य ह्मटलें ह्मणजे, ग्रेतब्रितन व ऐर्लंद, हीं दोन बेटें होत. ग्रेतब्रितनाचे, इंग्लंद, स्कात्लंद, आणि वेल्स, असे तीन विभाग केले आहेत. ऐर्लंद हें ग्रेतब्रितनाच्या पश्चिमेस आहेः ह्मणून त्याला कोणी पश्चिम ब्रितन असेंही ह्मणतात. हीं बेटें युरोपाच्या वायव्येस आतलांतिक महासागरांत आहेत. हीं व ह्यांच्या जवळचीं दुसरीं लहान लहान बेटें, ह्यांस ब्रितिशबेटें असें एक वेगळेंच नांव आहे. ह्यांखेरीज इंग्रजांकडे मुलूख आहेत ते येणेंप्रमाणेंः–

एशियाखंड.–ह्यांत जीं ठाणीं इंग्लिशांच्या राज्यांत आहेत त्यांचा तपशीलः—

नांव.				मिळविल्याचें वर्ष.
हिंदुस्थान	...	...	...	१६२५–१८५६.
स्ट्रेट्ससेटलमेंट्स.	...	...	...	१७८५–१८१९.
सिंहलद्वीप.	...	...	...	१७९६.
एडन.	...	...	...	१८३८.
हांगकांग.	...	...	...	१८४३.
लाबुअन.	...	...	...	१८४६.
पेरिम.	...	...	...	१८५५.
सैप्रस.	...	...	...	१८७८.
ब्रह्मदेश.	...	...	...	१८८६. इत्यादि

हीं सगळीं मिळून क्षेत्रफळ १२,५५,७३१ चौरसमैल आहे; आणि ह्यांत लोकसंख्या २५,२७,००,००० आहे.

युरोपखंड.–ह्यांत ग्रेतब्रितन आणि ऐर्लंद खेरीज करून इंग्लिशांचीं ठाणीं आहेत तीं येणेंप्रमाणेः—

नांव.				मिळविल्याचें वर्ष.
जिब्राल्तर.	...	...	...	१७०४.
माल्ता आणि गोझो.		...	...	१८००.

हीं सगळीं मिळून क्षेत्रफळ ११९ चौरसमैल आहे, आणि लोकसंख्या २,३५,००० आहे.

आस्त्रेलेशिया.–ह्यांत इंग्लिश ठाणीं आहेत तीं:—

नांव.				मिळविल्याचें वर्ष.
न्यूसौथवेल्स.	...	...	...	१७८७.
व्हिक्तोरिया.	...	...	...	१७८७.
तास्मानिया.	...	...	...	१८०३.
पश्चिम आस्त्रेलिया.	...	...	...	१८२९.
दक्षिण आस्त्रेलिया.	...	...	...	१८३६.
न्यूझीलंड.	...	...	...	१८४१.
क्वीन्सलांड.	...	...	...	१८५९.
फीजी बेटें.	...	...	...	१८७४.
रोटामा.	...	...	...	१८८१.
न्यूगिनी.	...	...	...	१८८४. इत्यादि

हीं सगळीं मिळून क्षेत्रफळ ३१,८२,६७७ चौरसमैल आहे, आणि लोकसंख्या ६२,२९,००० आहे.

आफ्रिकाखंड.–ह्यांत ठाणीं आहेत तींः—

नांव.				मिळविल्याचें वर्ष.
ग्यांबिया.	...	...	...	१६३१.
सेंतहेलिना.	...	...	...	१६५१.
गोल्डकोस्ट.	...	...	...	१६६१.
सीरालोन.	...	...	...	१७८७.
केपकालनी.	...	...	...	१८०६–१८७७.
मारिशस.	...	...	...	१८१०.
असेनशन.	...	...	...	१८१५.
नाताल.	...	...	...	१८३८.
लोगोज.	...	...	...	१८६१.
बासुतोल्यांड.	...	...	...	१८६८.
बेच्युआनल्यांड.	...	...	...	१८८५.
आरेंज रिव्हर कालनी.		...	...	१९०२.
त्रान्सव्हाल कालनी....		...	...	१९०२. इत्यादि

ह्या सर्वांचें क्षेत्रफळ २२३३४७८ चौरसमैल आहे, आणि लोकसंख्या ३,५९,८१,००० आहे.

अमेरिकाखंड.–ह्यामध्यें आहेत तींः—

नांव.				मिळविल्याचें वर्ष.
न्यूफौंडल्यांड.	...	...	...	१५८३.
विंडवर्ड बेटें.	...	...	...	१६०५–१८०३.
बर्म्युडाज बेटें.	...	...	...	१६०९.
कानडाचें राज्य.	...	...	...	१६२३–१७६०.
लीवर्ड बेटें.	...	...	...	१६२६–१७६३.
जमेकादि बेटें.	...	...	...	१६१९–१६५५.
बाहामा बेटें.	...	...	...	१६७०.
हांडुराज.	...	...	...	१७८३–१७८६.
त्रिनिदाद.	...	...	...	१७९७.
ग्वायना.	...	...	...	१८०३.
फाकलंड बेटें.	...	...	...	१८३३. इत्यादि

ह्यांचें एकंदर क्षेत्रफळ ४०,११,४३७ चौरसमैल आहे आणि लोकसंख्या ९५,१६,००० आहे.

ग्रेतब्रितन आणि ऐर्लंद ह्यांचें एकंदर क्षेत्रफळ सुमारें १,२१,३६१ चौरसमैल आहे; आणि लोकसंख्या सुमारें ४,५६,५२,००० आहे.

सामान्य गणनेवरून असें समजलें आहे कीं, हे इंग्रजलोक खुद्द आपल्या ग्रेतब्रितनाच्या सुमारें शंभर पट प्रदेशावर राज्य करीत आहेत; व त्यांच्या ताब्यांत ग्रेतब्रितनच्या प्रजेच्या आठपटीपेक्षांही अधिक, इतकी प्रजा आहे. तेव्हां 'इंग्रजांच्या राज्यावर सूर्य कधींही मावळत नाहीं,' असें जें ह्मणतात, तें खरें आहे. कांकीं, वर सांगितलेले अनेक देश एकाच गोलार्धांत आहेत असें नाहीं; दोहोंतही आहेत. ह्यास्तव, एका गोलार्धातील देशांवर सूर्य मावळला, तरी तो दुसऱ्या गोलार्धांतील देशांवर प्रकाशित असलाच पाहिजे.

हिंदुस्थानांतील एतद्देशीय लष्कर खेरीज करून, इंग्रजांचें कायमचें सैन्य सुमारें १,८६,००० आहे; लढाऊ गलबतें ६०० पेक्षां अधिक आहेत. ह्या एकंदर सर्व जहाजांवर मिळून १८,०८० तोफा आणि १९६,००० लोक आहेत. सैन्य आणि आरमार ह्यांचा एकंदर दरसालचा खर्च सुमारें १०५,००,००,००० रुपये आहे. इंग्रजांचीं व्यापाराचीं जाहाजें सुमारें ११,००० आहेत; आणि त्यांवर खलाशांची संख्या, एकंदर सरासरी, २,७४,००० हून अधिक आहे.

ग्रेतब्रितन आणि ऐर्लंद ह्यांचें सरासरी उत्पन्न दरसाल १,५०,००,००,००० रुपये आहे. ही रकम, युरोपांतील इतर सर्व राज्यांच्या दरसालच्या उत्पन्नाच्या बेरजेच्या सुमारें तृतीयांशाइतकी आहे.

इंग्रज सरकारास कर्ज सुमारें ७१,८०,००,००० पौंड आहे. ही रकम युरोपांतील इतर सर्व राजांस जें कर्ज आहे, त्यांच्या एकंदर बेरजेच्या निमेहून जास्त आहे. केवळ ग्रेतब्रितन आणि ऐर्लंद ह्यांत सरकारची मालमत्ता सुमारें ३७,००,००,००,००० रुपयांची आहे; हींत जर बाहेरच्या ताब्यांतील देशांतील मालमत्ता मिळविली, तर एकंदर बेरीज ५५,००,००,००,००० रुपये होते. प्रजेची दरसालची प्राप्ति, ह्मणजे त्यांच्या कलाकौशल्याचें व उद्योगाचें उत्पन्न अजमासें ५,००,००,००,००० रुपये आहे.

मोहनलालाचें प्रवासवर्णन.

दिल्लीपासून पेशावरापर्यंत.

विशेष गोष्टी.

पानपत.—येथें बुवाली कलंदर नामक प्रख्यात प्राचीन साधूची कबर आहे. तिच्या जवळ काळ्या दगडाचे दोन मोठे स्तंभ आहेत. ते सुमारें १३ फूट उंच असून त्यांस लोक सागमूसा असें ह्मणतात...(ता. २३ दिसें. १८३१.)

सुगा.—येथून रात्रीं ५०० स्वार व २ तोफा लाहोराकडून येऊन निहांगलोकांच्या पारिपत्याकरितां चालत्या झाल्या.

लाहोर.—महाराज रणजितसिंग ह्याचा निरोप आल्यावर आह्मी त्यास भेटण्याकरितां बागामध्यें त्याच्या तंबूंत गेलों. तो केवळ इंद्रभुवनासारखा आह्मांस वाटला. रणजितसिंगानें पुढें येऊन आमचा आदरसत्कार केला. बर्नस आणि जिरार्द ह्या साहेबांस त्यानें सोन्याच्या खुर्च्यांवर बसविलें; आणि चार घटिका त्यांशीं चांगलें भाषण केलें. त्यावरून असें दिसून आलें कीं, तो इंग्लिश सरकाराचा दोस्त आहे. रणजितसिंग हा आंगानें सडपातळ असून एका डोळ्यानें आंधळा आहे. वयपरत्वें पिकलेली त्याची लांब दाढी त्याच्या बेंबीवर पडते. तो आपलें राज्य एकटा चालवितो. त्याचा एक डोळा धड आहे; तो नेहमीं अमलानें लाल झालेला असतो. नाचाचा शोक त्याला अतिशयित आहे.

महाराज रणजितसिंग.

—लाहोरास मोठा किल्ला आहे, व त्याभोंवतीं खंदक आहे. शहरांतील रस्ते ओंगळ आणि इतके अरुंद आहेत कीं, दोन घोडींही जाण्यास पंचाईत पडते. पेठा चांगल्या ओळींनीं वसलेल्या नाहींत. हवा स्वच्छ आहे. उन्हाळ्यांत उष्णता व हिंवाळ्यांत थंडी, हीं दोन्ही अतिशयित असतात. जमीन पिकाऊ आहे. गहूं वगैरे धान्यें विपुल पिकतात. कधीं कधीं धरणीकंप होतात. गेल्या रात्रीं एक लहानसा धक्का बसला...(२३ जाने. १८३२).

—लाहोरांतले लोक शीखधर्मी ह्मणजे नानकपंथी आहेत. ते बावानानक ह्यास गुरु ह्मणून भजतात. त्यांच्यांत डुकरें खाण्याचा पाठ आहे. मुसलमान लोकांस ते पाण्यांत पाहतात.—लाहोरचा सर्व कारभार एकटा रणजितसिंग चालवितो. त्यानें एक असा कायदा केला आहे कीं, जो कोणी खून करील, त्याचे कान व नाक कापून टाकावे, व जो कोणी खून छपावील त्यापासून दोन किंवा तीन हजार रुपये दंड घ्यावा. राजा गुलाबसिंग, राजा दिनासिंग आणि राजा सचेतसिंग, ह्या तिघां नीच मनुष्यांवर महाराजांची मेहेरबानी आहे. कामाकाजांत ते त्यांची मसलत घेत असतात. आणि लोक त्या तिघांची मर्जी संपादून आपलीं कामेंकाजें करून घेतात.

शाद्रा येथें जाऊन दिल्लीचा **बादशाहा जहांगीर** ह्याची कबर आह्मीं पाहिली. ती रावी नदीच्या उजव्या तीरावर आहे. ती उत्तम प्रतीच्या दगडांनीं बांधिलेली असून, तिजवर नकशीही फार चांगली काढिलेली आहे. नूरजाहान हिची, ह्मणजे शाहाजाहानाच्या राणीचीही कबर तेथेंच होती. पण ती मोडून गेली आहे.–सुमारें दीड कोसावर माधुलाल हुसेन ह्याच्या कबरीजवळ वसंताची जत्रा भरली होती, ती पाहावयास आह्मी गेलों. तेथें माधुलाल हुसेन हा कोण होता, अशी आह्मी चौकशी करूं लागलों. तेव्हां लाहोरच्या एका वृद्ध पुरुषानें त्याची दंतकथा आह्मांस सांगितली, ती अशीः–माधु हा हिंदु मुलगा होता. तो फार सुंदर असल्याकारणानें लाल हुसेन नामक एका अवलियाच्या मनांत भरला. त्याला आपला चेला करण्याकरितां त्यानें त्यास त्याचे बापापाशीं मागितलें. तो देईना. पुढें थोड्या दिवसांनीं माधु एकाएकीं मरण पावला. तेव्हां त्याचीं आईबापें दीन होऊन तें प्रेत घेऊन लाल हुसेनापाशीं आलीं. तेव्हां जीवंत करीन पण हा माझा चेला झाला पाहिजे, अशी त्यांपासून त्यानें आणभाक घेऊन माधूस उठविलें. नंतर तो त्याचा चेला झाला. (६ फे० १८३२) पंजाबी लोक फार अमंगळ राहतात. ते कधीं स्नान करीत नाहींत, व तोंडही धुवीत नाहींत. तेणेंकरून ते हरहमेषा ज्वरानें आजारी पडतात.

बादशाहा जाहांगीर.

बिकि.–येथें बायका फार देखण्या आहेत. एका महंतिणीनें बांधिलेली गोडे पाण्याची विहिर मोजण्याकरितां मी गेलों होतों; तेथें अनेक स्त्रिया पाणी शेंदीत होत्या. त्यांचीं शरीरें ज्वान पुरुषांच्या शरीराप्रमाणें पुष्ट आणि पिळदार होतीं. एक स्त्री तर केवळ देवांगनाच मला भासली. तिच्या शरीराचा बांधा, तोंडाचा डौल, आंगाचें तेज, उभें राहण्याचा झोंक, आणि मंजुळ शब्द, हीं खरोखर परम चित्तवेधक होतीं........ [ता० २३ फे० १८३२.]

दादलखानाची पिंड.–हें शहर सुंदर आहे. मिठाच्या खाणींवरून हें प्रसिद्ध आहे. सुमारें ४०० यार्दाची एक खाण आह्मीं जाऊन पाहिली. तींत जाण्याचा रस्ता केवळ एका माणसाचा आहे. आंत पुष्कळ बायका व पुरुषही काम करीत होतीं. मीठ तांबूस व फार कठिण असतें. तें हातोड्यांनीं व पा-

हारांनीं खणतात. खाणींत ओलावा मुळींच नाहीं. आंतलीं माणसें अगदीं पिंवळीं पडून गेलीं होतीं, व तीं रोगी दिसत होतीं. सर्व खाणींचें दरसालचें उत्पन्न अठरा लक्ष रुपयांचें आहे. शिवाय दोन लाख रुपये मिठावरच्या कराचे उत्पन्न होतात. मीठ खेंचरांवरून व उंटांवरून पंजाबांत जातें. ह्या खाणींच्या जवळ हिंदूंचें एक क्षेत्र आहे. त्यास कलश असें ह्मणतात. त्या क्षेत्रांत एक तळें आहे. त्यांत लहानमोठे अनेक साप असतात. परंतु, ते कधीं कोणाला दंश करीत नाहींत असें सांगतात...... [२५ फे०]

दारापुर.–येथें बायकांचें प्राबल्य आहे. त्या नवऱ्यांचें मुळींच ऐकत नाहींत, व त्यांस मानीत नाहींत. त्यांस त्या आपल्या आज्ञेंत वागवितात. त्या अर्थीं, त्या गांवास दारापुर हें नांव योग्य ! ! ...... [२८ फे०]

रावळपिंडी.–येथें आह्मी आलों. पुढें आह्मांस अफगाणिस्थानांत प्रवेश करावयाचा होता ह्मणून आह्मीं आपलीं नांवें बदललीं, तीं अशीं.—बर्नेस साहेब आपणांस शिकंदरखान ह्मणवूं लागले; आणि मीं हसनजान हें नांव घेतलें...आह्मीं आपलें सामानसुमान आपापल्या घोड्यांवर अशा रीतीनें बांधिलें कीं, आह्मी कोणी कंगाल लोक आहों, असें अफगाण लोकांस अगदीं सहज वाटावें. पंजाबांतल्याप्रमाणें जर मोठ्या डामडौलानें अफगाणिस्थानांत फिरतों, तर, आमचे जीव जगायाची पंचाईत पडली असती....[८ मार्च.]

खैराबाद.–आज प्रातःकाळीं अटकनदी उतरलों, तिचा प्रवाह दरतासास साहा मैल ह्या वेगानें वाहत असतो. आणि त्याचा आवाज सुमारें तीन मैलपर्यंत ऐकूं येतो. ...ह्या खेड्याजवळ आह्मी आलों तेव्हां, तेथले सगळे लहानमोठे हत्यारवंद लोक आमच्या भोंवतीं जमा झाले, आणि एकसारख्या शिव्या देत सुटले. त्यांतले कांहीं तर असें ह्मणाले कीं, "अरे, पाहतां काय, टाका ह्या माकडांची कत्तल उडवून, आणि घ्या त्यांच्या जवळचें सगळें बुचाडून." परंतु, आह्मांला त्यांतल्या एकाच्यानें देखील हात लाववला नाहीं. कां कीं, प्रवाश्यांचें संरक्षण परमेश्वर करितो. [१७ मार्च]

पेशावर.–हें शहर साफ मैदानावर वसलेलें नाहीं. समुद्राच्या सपाटीपासून ह्याची उंची सुमारें १७०० फूट आहे. ह्याच्या सभोंवतीं कोट नाहीं. परंतु एक बाजू खेरीज करून बाकी सर्व दिशांकडे डोंगर आहेत. घरें कच्च्या विटांचीं बांधिलेलीं आहेत. रस्ते लाहोराच्या पेक्षां मोठे व निर्मळ असून त्यांवर फरसबंदी केली आहे. शहरांत ओढे पुष्कळ वाहतात. मशीदी अनेक आहेत, परंतु दिल्लीच्या इतक्या चांगल्या नाहींत. शहराच्या उत्तर भागीं एक मोडका बालेकिल्ला आहे. त्यावर उभें राहिलें असतां फार लांबपर्यंत सुंदर प्रदेश दृष्टीस पडतो. रहिवासी लोक बहुधा अफगाण ह्मणजे दुराणी आहेत.

लोकसंख्या सुमारें ८०,००० आहे. बडे लोक खेरीज करून बाकीचे लोक निर्दय व क्रूर आहे.–देशावरची हवा वारंवार बदलणारी आहे. तरी तिजपासून तेथच्या उत्पन्नास धक्का पोहोंचत नाहीं. दुष्काळ सहसा कधीं पडत नाहीं. कृषिकर्माकडे लोकांचें लक्ष इतकें आहे कीं, पंजाब हा उत्कृष्ट पिकाऊ देश आहे तरी त्यासही पेशावरानें मागें टाकिलें आहे, असें ह्मणण्यास चिंता नाहीं. द्राक्षें, सीताफळें, अंजीर, लिंबे, नारिंगें, इत्यादि फळें तेथें पुष्कळ चांगलीं होतात.

ह्या देशावर अंमल वेगवेगळे जागीं वेगवेगळे सरदार करितात. त्यांस न्याय हा कसा तो मुळींच ठाऊक नाहीं. ऐषआरामांत त्यांचे सर्व दिवस जातात. त्यांजपाशीं सैन्य बरेंच असतें. त्यांतील लोक मोठ्या आवेशानें लढतात.–पेशावरावर ज्या राजाचा हल्लीं अंमल आहे, त्याचें नांव सुलतान महंमदखान. तो बांध्यानें मध्यम असून उतारवयांत आला आहे. तो मोठा विषयी पुरुष आहे. त्याचे सभोंवतीं बहुधा नेहमीं तरुण व सुस्वरूप बायकांचा वेढा असतो. राज्यव्यवस्थेची काळजी तो बिलकूल करीत नाहीं. नेहमीं नानातऱ्हेचे पोशाख करून नटण्यांत तो मग्न असतो. त्याला सध्यां तीस मुलें आहेत, आणि पूर्वीं तीस मरण पावलीं.–पेशावरामध्यें एक मौलवी असे. तो एका शिंप्याचे बायकोशीं लागू होता. तो तिशीं स्वस्थपणें गप्पा मारीत असतां शिंपी अकस्मात् घरांत आला. त्यास तो प्रकार समजतांच, त्याला असा त्वेष आला कीं, त्यानें त्या उभयतांचेही तुकडे तुकडे करून ते, सुलतान महंमद बर्नस साहेबांपाशीं गोष्टी सांगत बसला होता तेथें नेले. राजानें सर्व हकिकत ऐकून घेऊन शिंप्याची वाहवा केली......(२३ मार्च.)

आज पाऊस आणि गारा ह्यांची पराकाष्ठेची वृष्टि झाली. तेव्हां, मजपाशीं एक माकड आहे, त्यानें गारा अतिशयित गार असतांही पटपटा टिपून खाण्याचा सपाटा चालविला. तें पाहून बर्नस् साहेबांस मोठें आश्चर्य झालें. (१ एप्रिल.) बर्नस् साहेब व सुलतान महंमद हे बरोबर शिकारीस गेले. मागें मला एक जवाहिऱ्या भेटला.तो एशिया खंडांत पुष्कळ देश फिरला होता. त्यानें मला तुर्कस्थानांतल्या पुष्कळ चमत्कारिक गोष्टी सांगितल्या. त्यांत तो असें ह्मणाला कीं, तुर्कस्थानांत अफगाण लोकांपेक्षां हिंदूस लोक चांगलें चाहतात.

सकाळींच फार ढग आले. हवा खराब झाली. मी आजारी पडलों. तरी सायंकाळीं बाजार पाहायास गेलों. तेथें आह्मांला दोन खैबरी लोक आढळले. ते दिसण्यांत केवळ राक्षस होते. खैबर घांट हा पेशावराच्या वायव्येस आहे. ह्या घांटांतून जे प्रवाशी जातील येतील त्यांस धरावें, लुटावें

आणि जिवें मारावें हा ह्या लोकांचा व्यवसाय आहे. तो कांहीं चोरून नाहीं. प्रसिद्ध आहे. हे लोक कधीं कोणास जुमानीत नाहींत. इतरांची गोष्ट एकीकडे असो. एवढा थोरला पराक्रमी राजा नादिरशाहा दिल्लीवर चालला असतां, त्याला देखील ह्या घांटांतून सुखरूपपणें पार पडून जाण्यास, त्या खैबरी लोकांस नानाप्रकारच्या मोठमोठ्या देणग्या द्याव्या लागल्या असें सांगतात. (१३ एप्रिल.)

मातापितरें आणि मुलें.

मुलांपासून जें समाधान होतें, तें केवळ मातापितरांच्या अंतःकरणांसच समजतें. तशींच मुलांविषयींचीं भयें आणि दुःखेंही त्यांच्याच मनांस पुशिलीं पाहिजेत. मुलांच्या योगानें उद्योग करण्याविषयीं व श्रम करण्याविषयीं उमेद अधिकाधिक येते, व कितीही कष्ट झाले, तरी त्यांचा शीण वाटत नाहीं, परंतु विपत्ति असली ह्मणजे त्यांचे हाल पाहून अतिशयित दुःख होतें. त्यांच्यासाठीं संसाराची काळजी फार वाहावी लागते. उत्पत्तीपासून वंश वाढावा, हें यावत्प्राणिमात्रास लागलेंच आहे. त्यांत अब्रू, कीर्ति, सन्मान, सत्कृत्यें इत्यादि गोष्टी मानवजातीस मात्र लागू आहेत; इतरांस नाहींत. प्रायः असें आढळून येतें कीं, निःसंतान मनुष्यांचे हातून मोठमोठीं कृत्यें घडतात. ह्याचें कारण असें वाटतें कीं, आपलें नांव मरणोत्तर राहावें असें प्रत्येक मनुष्यास वाटत असतें. ज्यांस मुलें असतात त्यांस त्यांचीं नांवें पुढें चालविण्याविषयींची कांहीं शंका नसते. परंतु, ज्यांस मुलेंबाळें नसतात, त्यांचे मनांत येतें कीं, आपण कांहीं एखादें मोठें लोकोपयोगी कृत्य केलें, तर त्यावरून तरी आपले पश्चात् आपलें नांव लोक कांहीं कालपर्यंत काढतील. अशा विचारानें ते महत्कृत्यांस प्रवृत्त होतात. म्हणजे आपण कसे होतों, हें पुढें सांगण्यास संतानद्वारा आपण असमर्थ आहोंत, त्यापक्षीं, तें काम साधण्यास अंशतः तरी समर्थ असा कांहीं दुसरा पदार्थ त्याचे जागीं उत्पन्न करावा, ह्या मतलबानें, बहुकाळ राहाणाऱ्या अशा गोष्टी त्यांचे हातून घडत असतात. त्या गोष्टी पुढच्या पिढ्यांच्या फार उपयोगीं पडतात. ह्यावरून असें झालें कीं, ज्यांस पुढें वंश नसतो, ते दुसऱ्यांच्या वंशजांची स्वतः त्यांचेपेक्षांही अधिक काळजी वाहतात. कुळामध्यें जो पुरुष दिग्विजय करितो तो आपल्या मुलांस अतिशयित जपतो. ह्याचें कारण असें कीं, हीं मुलें केवळ माझा वंशच चालविणारीं आहेत असें नव्हे; तर आपल्या कुळाची ख्याती वृद्धिंगत करणारींही आहेत, असें त्याला वाटतें.

बापाची ममता सर्व मुलांवर सारखी असते असें नाहीं. पंतांनीं एके ठिकाणीं ह्मटलें आहेः—

सुविद्य धन मेळवी वचन आयके आंवरी
प्रपंचभर घे शिरीं करि कृपा पिता त्यावरी
असा जरि नसे रुचे तरि न तो अभद्र क्षण.

हें खरें व सर्वानुभवसिद्ध आहे. तसेंच सालोमननामा एक साधु ह्मणतो, "शाहाण्या पुत्राच्या योगानें पिता हर्ष पावतो; परंतु कुपुत्र हा आपले आई-लाही जड होतो." त्याप्रमाणेंच पंतांनीं आणखी एके ठिकाणीं ह्मटलें आहेः—

पिता जरि विटे विटो न जननी कुपुत्रीं विटे
दयामृतरसार्द्रधी न कुलकज्जलें त्या किटे
प्रसादपट झांकिती परि परा गुरूचे थिटे
ह्मणोनि ह्मणती भले न ऋण जन्मदेचें फिटे.

ह्यावरून पित्याचें पुत्रप्रेम आणि आईचें पुत्रप्रेम ह्यांतलें अंतर स्पष्ट कळतें. भावंडें पुष्कळ असलीं ह्मणजे त्यांपैकीं वडील असतात त्यांचें घरामध्यें चांगलें चालतें, व त्यांचा बराच मान असतो; अगदीं धाकटीं असतात तीं फार लाडकावलेलीं आणि बिघडलेलीं असतात; आणि मधल्यांची कांहींच दाद नसते. तथापि, बहुतकरून त्यांतलाच एकादा मोठा कावेबाज आणि पटाईत निपजतो. मुलांच्या खाण्यापिण्याच्या, वस्त्रप्रावरणाच्या, अथवा दुसऱ्या कोणत्याही हौसेच्या कामांत पैसा खर्चण्याविषयीं कंजूषपणा केला असतां तीं बिघडतात, लबाड होतात, कपट शिकतात, दुष्टांची संगत धरितात, आणि पैसा हातीं लागला ह्मणजे ह्याचें काय करूं आणि काय न करूं असें त्यांस होऊन तीं भिकेस लागतात. ह्यासाठीं आईबापांनीं त्यांस चांगलें धाकांत ठेवावें, परंतु त्यांच्या सुखाचे कामीं पैसा खरचण्यास काढाओढ करूं नये. मातापितरें व शिक्षक ह्यांस अशी संवय पडून गेलेली असते कीं मुलांमध्यें कांहीं बक्षिसावरून ईर्ष्या उत्पन्न करून एकमेकांच्या चढाओढीनें त्यांजकडून त्यांचीं कर्तव्यकर्मे व चांगलीं कामें करून घ्यावीं. परंतु हें योग्य नाहीं. कांकीं, ही हेवा करण्याची खोडी त्यांच्या वयाबरोबर वाढत जाते; आणि तिच्या योगानें मोठेपणीं संसारांत मोठमोठीं वैमनस्यें पडतात, व भांडणें होतात. बक्षिसाच्या लालुचीनें अथवा आपल्या सोबत्यांवर आपला वरचष्मा व्हावा ह्या हेतूनें मुलांस चांगलीं कामें करण्याची खोडी लावूं नयेः तर, जें चांगलें तें आपणांस केलेंच पाहिजे, असें त्यांच्या मनांत भरवून त्यांजकडून तें करवावें. ह्मणजे, बक्षीस मिळविण्यासाठीं चांगलें वागायाचें असा मुलांचा समज होऊं नयेः तर चांगलें वागलें असतां बक्षीस मिळतें, असें त्यांचे मनांत पक्कें बिंबलें पाहिजे.

आपल्या मुलांस पुढें कोणत्या धंद्यांत घालावयाचें, ह्याचा विचार आईबापांनीं तीं लहान असतात तोंच करावा. तो त्यांजवर टाकून उपयोगी नाहीं.

कांकीं त्यांचीं मनें अगदीं अशाश्वत असतात. ह्मणजे तीं आज एक धंदा करण्याचा निश्चय करितात, आणि उद्यां भलत्याच धंद्यास लागतात. तेणेंकरून त्यांचें फार अहित होतें. ज्याच्या इच्छेस जो धंदा येईल तो त्यानें करावा, ही गोष्ट खरी आहे. पण तें केव्हां ? प्रौढपणा आल्यावर; आधीं नाहीं. कांकीं, लहानपणीं त्यांस आपलें बलाबल व कामाचें महत्त्व, पुरतें कळत नसतें. तीं लहान आहेत तों त्यांस आवश्यक आणि उपयुक्त विद्येंत तरबेज करावें, आणि चरितार्थापुरतें एकादें चांगलें काम शिकवावें, एवढेंच आईबापांचें काम आहे. मुलें मोठीं झाल्यावर आपल्या अकलेनें त्यांनीं कसाही बरावाईट धंदा धरिला, तरी त्याचा दोष आईबापांकडे नाहीं. कांहीं एका प्रकारचें काम शिकण्याविषयीं मुलाची पराकाष्ठेची इच्छा असली, आणि तें करण्याचें सामर्थ्य त्याचे ठायीं येण्याजोगें असलें, तर मातापितरांनीं त्याच्या मनोदयाच्या सिद्धीस यथाशक्ति साह्य करावें; त्याच्या मनाच्या कलाचा अवरोध करूं नये. ज्यापासून आपलें पुष्कळ हित होईल, असें दिसतें, तें काम जरी प्रथमतः कठीण वाटलें, तरी 'मनुष्याला काम शिकवितें' ह्यावर आईबापांनीं व तसें मुलांनींही लक्ष ठेवून प्रयत्न करावा, हें योग्य आहे.

नीतीवर निष्ठा.

श्लोक.

निस्सीम सज्जन महा व्यसनीं बुडाला
सोडी न तो तरि कधीं निजनिश्चयाला
अंतीं तयास परमेश सुखी करितो
सिद्धांत हा न विसरा भ्रम जो हरीतो.

जर्मन समुद्राच्या कांठीं पिकाऊ आणि सधन असा एक देश आहे. त्यांत साबिनस ह्या नामेंकरून कोणी तरुण श्रीमान् आणि विद्वान् पुरुष रहात असे. त्याचें स्वरूप, भाषण, राहण्याची ढब, आणि स्वभाव हीं इतकीं मनोरम होतीं कीं, ज्या मनुष्यापाशीं त्याचा परिचय व्हावा, त्यानें त्याचें अगदीं अंकित होऊन राहावें. त्यानें तेथील ओलिंदानामक तरुण, रूपवती स्त्रीची प्रीति संपादिली; आणि लागलेंच तिशीं लग्न लाविलें. त्यांची प्रीति एकमेकांवर पराकाष्ठेची जडली; आणि असा चांगला जोडा दुनयेंत कोठें नाहीं, असें सर्व लोक ह्मणूं लागले. परंतु मानवस्वभाव किती विलक्षण आहे ! ह्या जगांतील कितीएक मनुष्यांस सर्वदा असें वाटत असतें कीं, जें सुख आपणांस अप्राप्त आहे तें कोणालाही मिळूं नये; आणि तें दैवयोगेंकरून एकाद्यास प्राप्त झालें तर तें नाहींसें करण्याविषयीं त्यांचा एकसारखा यत्न चालू असतो. अशा मनुष्यांच्या समा-

जांत राहून स्वकष्टार्जित सुख उपभोगणें किती कठिण आहे बरें ! परमेश्वरा, अशा दुष्ट प्राण्यांचें वारें देखील नसावें ! ह्या प्रकारची, आरिआनानामक एक स्त्री त्या देशामध्यें होती. तिचें साबिनसाशीं कांहीं थोडें नातें होतें. ती चांगली जाणती स्त्री होती; व ती साबिनस ह्याला फार चाहत असे. पण त्याचें लग्न झाल्यापासून तिच्या मनांत असें वेड भरलें कीं, हा आतां मला कांहीं विचारीत नाहीं, हा ओलिंदेच्या अगदीं स्वाधीन झाला आहे ह्याला दुसरें कोणतेंही माणूस दिसत नाहीं, ह्यास्तव हें जोडपें फुटेल तर बरें; आणि त्यासाठीं ती रात्रंदिवस खपून नानाप्रकारचे उपाय योजूं लागली. ते सगळे व्यर्थ गेले.

परंतु शेवटीं एक दिवस तिच्या मनोदयाप्रमाणें प्राप्त झाला तो असा.— साबिनस ह्याला कर्ज झालें होतें. त्याची फिर्याद करून सावकारानें त्याजवर तुरुंगाचें वारंत आणिलें. तेव्हां आतां अब्रू जाते, ह्या संकटप्रसंगीं आपणास आपली आरीआना साह्य करील, असें त्याला वाटून त्यानें तिची प्रार्थना केली. तिनें त्याला तात्काळ असें सांगितलें कीं, तुला पुरून उरण्यासारखें द्रव्य मजपाशीं रोख आहे, व शिवाय दरसालचें उत्पन्नही बरेंच आहे. पण जर तूं ओलिंदेला सोडून देशील तर तें मी सर्व तुला देईन; नाहींतर एक कवडी देखील तुला मिळावयाची नाहीं. हें ऐकतांच साबिनसाच्या आंगावर रोमांच उभे राहिले. आणि तो ह्मणाला; "छी छी, आरिआना बाई, हें तुमचें भाषण माझ्या हृदयास वज्रासारखें वाटतें; असें पुनः बोलूं नका; नाहीं मला तुमच्या द्रव्याची गरज; तुरुंगांत पडलों तर अब्रू जाईल, जावो; नापत होईल, होवो; लोक तुच्छ मानितील, मानोत; जें होईल तें होवो; पण मी जिवांत जीव आहे तोंपावेतों ओलिंदेला अंतर देणार नाहीं. जिचे धर्म, अर्थ, काम, पुरविण्याविषयीं, मी सर्व जनांसमक्ष, सर्वांतरसाक्षी जो परमात्मा त्याची शपथ वाहिली आहे, जिनें आपली मान माझ्या हातांत दिली आहे, जी माझ्या अंतरात्म्यानें माझीशी ह्मटली आहे, जी माझ्या सुखदुःखास आजपावेतों वांटेली झाली आहे; व जिनें आपलें तनमन माझ्या सुखार्थ खर्चिण्याचा निश्चय केला आहे, त्या माझ्या प्रियकर ओलिंदानामक, सजीव तेजःपुंज रत्नराशीस, ह्या तुझ्या यःकचित् निर्जीव धातूंच्या तुकड्यांच्या लोभानें म्यां टाकावें काय ? हर हर ! ! आरिआना बाई, हे शब्द तुमच्या तोंडांतून निघाले तरी कसे ? असो. आपण खुशाल असावें, बोलण्याचा राग धरूं नये; आतां मी जातों." असें बोलून तो चालता झाला.

आपला बेत ह्या प्रकारें निष्फळ झाला असें पाहून, आरिआना बाईला मोठी खिन्नता प्राप्त झाली, आणि रागानें तिनें असें तोंड सोडिलें कीं, साबिनस हा विचारशील होता तरी, तोही अगदीं वर्दळीस आला. दुसरे दिवशीं मोठी

चकमक झडणार होती, तों त्याच दिवशीं सरकारानें दरखास्त बजावून साबिनसाला तुरुंगांत नेऊन बसविलें. ह्या दुःखांत सुख एवढेंच होतें कीं, त्याची प्रिय पत्नी ओलिंदा, हिलाही त्याबरोबर जाण्यास परवानगी मिळाली. ती त्याचें गरीबीचें जेवण तयार करी, व ती इतर गृहकृत्यांत गुंते तेव्हां तो तिला नानाप्रकारच्या रमणीय गोष्टी वाचून दाखवी, तेणेंकरून तिला त्या कामांचे फारसे श्रम वाटत नसत. त्या उभयतांची परस्पर प्रीति, व दैवानें प्राप्त झालेल्या स्थितींतील तृप्ति, ह्या पाहून इतर कैदींस फार चमत्कार वाटे व संतोष होई. त्या बंदिखान्यांत एकाद्याकडे जरा कांहीं कमजास्त असलें, ह्मणजे त्यानें इतर मंडळीच्या आधीं, साबिनस व त्याची स्त्री ह्यांस बोलवावें. इतकें दारिद्र्य होतें, तरी तीं एकमेकांवर कधींही रागावत नसत. माझेमुळें तुला कारागृहवास भोगावा लागला, असें ह्मणून साबिनस कधीं कधीं आपल्या बायकोपाशीं फार फार कष्टी होत असे. तेव्हां ओलिंदेनें त्याचें समाधान करावें कीं, "अहो, काय सांगावें ? मला ह्या कारागृहापेक्षां आपलें असें भाषण फार दुःख देतें; आपण असें कधींही मनांत आणूं नये. हा कारागृहवास आपले योगानें माझे कपाळीं आला आहे, असें नव्हे; तर ह्याच्या उलट, ह्मणजे, माझ्यामुळें हा आपणांस भोगावा लागत आहे, हें माझें ह्मणणें खरें किंवा खोटें, ह्याचा आपण विचार करा. आपण मला सोडतां, तर आरिआना बाईचें द्रव्य आपणांस मिळालें नसतें काय ? परमेश्वरानें जी स्थिति दिली आहे, ती फार चांगली आहे. तींत आपण तृप्त रहावें. हीस वाईट ह्मणणें हें ईश्वरास वाईट ह्मणण्याप्रमाणें आहे. आपणांस कारागृहवासाचें इतकें दुःख होऊं नये. आपण खून, चोरी, मारामारी इत्यादि परम निंद्य अपराध बुद्धिपुरःसर करून तुरुंगांत पडलों आहों असें नाहीं; ज्यानें आपणांस धरून बसविलें आहे, त्याची रकम बुडवावी अशी आपली वासना नाहीं; परंतु पैसा जवळ नाहीं त्यास आपण काय करावें ? दुसऱ्याची हानि व्हावी, असा हेतु मनांत धरून जें कृत्य मनुष्य करितो, तो अपराध होय, हें नीतिशास्त्राचें ह्मणणें जर खरें आहे, तर आपण अपराधी नाहीं. असो. आपण किमपि दुःख करूं नये. मीं आपली सेवा करावी, आपण मजवर प्रीति करावी, आणि उभयतांनीं सदाचरण आणि परमेशभजन ह्यांत काळ घालवावा, हीच माझी इच्छा आणि आपणांस विनंति आहे. आपलें हास्यमुख तेंच माझें सुख, आणि आपलें औदासीन्य तेंच माझें दुःख होय."

असें भाषण ऐकून साबिनस फार संतुष्ट होई; आणि आपणास इतकी रूपवती, बुद्धिमती आणि नीतिमति बायको मिळाली आहे, ह्मणून वारंवार तो ईश्वराचे आभार मानी. ह्याप्रमाणें दिवस लोटतां लोटतां, त्यांनीं जी पोटगी घराहून आणिली होती, ती सरून गेली. उपास पडूं लागले. एके दिवशीं

तर असें झालें कीं, तीं उभयतां उपाशीं असून, त्यांचा एकुलता एक लहान मुलगा होता, त्यालाही कांहीं खावयास नसल्यामुळें, त्यानें भूकभूक ह्मणून एकच आकांत केला. आईबापें स्तब्ध बसलीं. त्यांच्या पोटांतून दुःखाचे उमाळे येत; पण करतील काय ? अशा अवस्थेमध्यें कोणी एक हुजऱ्या त्यांच्या खोलींत आला, आणि त्यानें साबिनसास असें सांगितलें कीं, "आपली आरिआना बाई मरण पावली; तिनें एका दुसऱ्या मनुष्याचे नांवाचें मृत्युपत्र करून ठेविलें आहे; तो दूर देशीं आहे; आणि तें मृत्युपत्र तुमच्या हातीं लागण्यासारखें आहे. तेवढें घेऊन जर तुह्मी जाळून टाकाल, तर तिची सर्व दौलत तुह्मांस लाभेल; कारण, तुमचे इतका जवळच्या नात्याचा तिला येथें दुसरा कोणी नाहीं." हे शब्द कानीं पडतांच त्या दोघांच्या आंगांवर रोमांच उभे राहिले. साबिनसानें त्या जासुदाकडे रागानें पाहून ह्मटलें, "जा, जा, जा, जा येथून तूं निघून लवकर." हें ऐकतांच तो निघून गेला. नंतर तीं दादलाबायको एकमेकांच्या गळां पडून फार रडलीं. आणि आतां आपणांस साह्य मिळण्याची आशा देखील करावयास जागा उरली नाहीं, असें साबिनस ह्मणाला.

हें सर्व कृत्य, शेजारच्या खोलींतून आरिआना हिनें पाहिलें. हुजऱ्या तो तिनेंच पाठविला होता. साबिनसाची निष्ठा नीतीवर किती आहे, तें पाहाण्याकरितां तिनें एवढी खटपट केली होती. परंतु, शेवटीं तिची अशी खातरी झाली कीं, एक वेळ हत्ती सुईच्या नेढ्यांतून निघून जाईल, पण हा साबिनस नीतिच्युत होणार नाहीं. त्याची धर्मनिष्ठा पाहून तिला मोठें आश्चर्य वाटलें. आणि ती मनांत ह्मणाली कीं, "आजपावेतों जो मीं ह्याचा छळ केला, तो केवळ अन्याय होय: हा मोठा पुण्यशील आहे. ह्याजवर ममता करणें आणि ह्यास साह्य देणें हेंच माझें कर्तव्य होय." असा विचार करीत, ढळढळां आसवें गाळीत, ती त्याच्या खोलींत गेली, आणि साबिनस ह्यास पोटाशीं धरून तिनें त्याचें समाधान केलें; व त्यास त्या कारागृहांतून सोडवून आपले सर्व दौलतीचा मालक केलें. नंतर, साबिनस आणि ओलिंदा ह्यांनीं आपलें सर्व आयुष्य सुखांत घालविलें.

श्लोक.

वानोत निंदोत सुनीतिवंत
चलो असो वा कमला गृहांत
हो मृत्यु आजीच घडो युगांतीं
सन्मार्ग टाकोनि भले न जाती.

वामन.

वाक्यरत्नावली.

थोरांचीं वचनें केवळ ज्ञानभांडारें होत. त्यांचा ठसा मनुष्याच्या मनावर चांगला उठतो, हें सर्वानुभवसिद्ध आहे. ह्मणून, ह्याविषयीं प्रस्तावना फार न लांबवितां, कितीएक विद्वान् जनांचीं बोधादिप्रकरणीं वाक्यें इंग्रजी ग्रंथांतून येथें मराठींत उतरून घेतों. त्यांत कितीएकांचे कर्ते खालीं सांगितले आहेत, व कितीएकांचे सांगितले नाहींत.

सुशिक्षण.—दगड दिसण्यांत प्रथमतः अगदीं ओबडधोबड असतो. तो जर उत्तम मूर्तिकाराचे हातीं लागला, तर त्यांतूनच तो एक अत्युत्कृष्ट पुतळा बाहेर काढितो; नाहींतर तो तसाच फुटून तुटून नाहींसा होतो. तद्वत् जीं मनुष्यें रानटी आणि अज्ञान असतात, तीं उत्तम गुरूच्या सुशिक्षेनें, कदाचित् उत्तमोत्तम गुणी होण्याचा संभव आहे.

मौन.—झेनो ह्मणून एक ग्रीक तत्त्वज्ञानी होता. तो ह्मणत असे कीं, "मौन हा मोठा सद्गुण आहे; कांकीं त्याच्या स्वीकारानें, इतरांचे दोष आपणांस कळतात, पण आपले दोष इतरांस समजत नाहींत."

शाहाणे आणि मूर्ख.—मला कांहीं ज्ञान नाहीं असें ज्या शाहण्या मनुष्यास वाटतें, तो शाहण्यांत शाहणा होय; आणि माझेसारिखें ज्ञान दुसऱ्या कोणालाही नाहीं, असें ज्या मूर्खाला वाटतें, तो मूर्खांत मूर्ख होय.

परीस.—त्युरीनचा बादशाहा महंमदबाय, ह्यास त्याच्या प्रजेनें पदच्युत केलें. त्याजपाशीं परीस आहे, अशी लोकांत प्रसिद्धि होती. त्याच्या आशेनें व तो देण्याचा करार करून घेऊन, अलजियर्सच्या सुभेदारानें महंमदास पुनः गादीवर बसविलें. तेव्हां त्यानें त्या सुभेदाराकडे एक नांगर मोठ्या समारंभानें पाठवून दिला. ह्याचें तात्पर्य एवढेंच कीं, कृषिकर्म हें संपत्तीचें भांडार आहे.

तोंडपुजे लोक.—ग्रीसच्या विद्वत्सप्तकांत बियास नामेंकरून कोणी तत्त्ववेत्ता होता. त्यास एकानें विचारिलें, अतिभयंकर जन कोणते? त्यानें उत्तर दिलें, "परक्यांतला प्रबळ वैरी, आणि ओळखीच्यांतला तोंडपुजा, हे भयंकर शत्रू होत."

कायदे.—कायदे हीं कोळ्यांचीं जाळीं होत. त्यांत माशांसारखे साधे भोळे जे कोणी असतात, ते मात्र बिचारे गुंततात. पण गांधीलमाशांप्रमाणें जे अस्सल पटाईत लुच्चे असतात, ते त्यांतून तेव्हांच निसटून जातात.

दुष्कर्म.—"परमेश्वर पाहात नसला, आणि मनुष्याकडून शिक्षा होण्याचेंही भय नसलें, तरी मी पापकर्म करणार नाहीं," असें, सेनिकानामक रोमन तत्त्ववेत्ता आपले ग्रंथीं लिहितो. हेंच खरें सदाचरण होय.

मनोवृत्ति. आपल्या कितीएक मनोवृत्ति आपण आकळितों, हा आपला पराक्रम नव्हे, तर, त्या मनोवृत्तींचें दुर्बलत्व होय.

पीतर धि ग्रेत राजा.–रुशिआ देशाचा बादशाहा पीतर धि ग्रेत, हा हालंद देशामध्यें सार्दम ह्या गांवीं गलबतें बांधण्याच्या कारखान्यांत वेष बदलून गलबतें बांधण्याचें काम शिकत होता. तेव्हां एके दिवशीं त्यानें दुसऱ्या एका कामगाराचें एक हत्यार, त्यास न विचारितां कामास घेतलें. तें त्या कामगारास समजलें, तेव्हां त्यानें क्रोधाविष्ट होऊन राजास न ओळखितां ताडकन् त्याच्या तोंडांत दिली. त्या समयीं तो परम नीतिमान् आणि सहनशील राजा मोठ्या गांभीर्यानें त्या कारागिरास ह्मणाला, "अरे, शाबास; मीं अपराध केला, त्याचें योग्य शासन तूं मला दिलें." असें बोलून त्यानें त्याला बक्षीस दिलें.

अनेक भाषा.–ज्याला अनेक भाषा समजत नाहींत त्याला फारसें ज्ञान नसतें, असें समजणें, हें अगदी अज्ञानमूलक आहे. कां की, ज्यांस एकच भाषा येत होती, असे अनेक तत्त्वज्ञानी पूर्वींच्या काळांत होऊन गेलेले प्रसिद्ध आहेत. आणखी लातिन, ग्रीक, हिब्रु, संस्कृत, हीं मात्र गृहें ज्ञानास आवडतात, दुसरी आवडत नाहींत, असें मानणेंही अप्रशस्त आहे.

फुलर.

श्रीमंत आणि गरीव.–ज्याची मिळकत खर्चाहून ज्यास्त, तो श्रीमंत; आणि ज्याचा खर्च मिळकतीहून जास्त, तो गरीब.

ब्रूयर.

स्थिति.–प्रकृतीस मानण्यासारखी स्थिति ज्याला प्राप्त असेल तो सुखी खरा; परंतु, प्राप्त झालेल्या स्थितीप्रमाणें जो आपली प्रकृति करितो, तो शाहाणा होय.

ह्यूम.

संगति.–जनांच्या द्वाडपणाविषयीं तुह्मी पाहिजे तितकें कां बोलाना; परंतु जन्मास येण्यापूर्वी कोणीही द्वाड नसतो, हें सर्वांनीं लक्षांत ठेवावें. मनुष्य जन्मतो, तेव्हां त्याचा स्वभाव ऊन केलेल्या लाखेप्रमाणें अगदीं मऊ असतो. तो ज्या प्रकारच्या मंडळीच्या सांचांत दैवयोगानें पडतो, त्याप्रमाणें त्याची आकृति बनते.

वार्धक्य.–वार्धक्य हें एक मोठें जुलमी सरकार आहे. त्याच्या ताब्यांत आलेलें मनुष्य तरुणपणाचे ढंग करूं लागलें, तर त्याला तत्काळ देहांतशासन होतें.

स्तुति आणि निंदा.–मनुष्य जवळ असतां त्याजपाशीं जसे तुह्मी वागतां तसे त्याच्या पश्चात्‌ही वागा. बिशप बील्हरिज्ज ह्मणतो, "मीं कोणाही

मनुष्याची तोंडावर स्तुति व मागें निंदा न करण्याविषयीं निश्चय केला आहे." हा निश्चय सर्वोत्कृष्ट होय. हा जर सर्वांनीं पाळिला, तर तोंडपुजेपण आणि निंदा ह्यांस ह्या जगामध्यें थारा मिळणार नाहीं.

गरीब.–श्रीमंतास बाकी सगळ्या कल्पना करतां येतील. परंतु गरीबींत दुःखें कोणतीं सोसावीं लागतात, ह्याविषयीं त्याला बरोबर कल्पना करतां येणार नाहीं.

अहिल्याबाई होळकरीण.–दुसऱ्या बाजीरावाचा बाप रघुनाथराव ह्यानें अहिल्याबाईवर स्वारी करण्याचा बेत केला, तो तिला कळला. तेव्हां तिनें त्यास सांगून पाठविलें कीं, "मी स्त्री अबला आहें. मजवर स्वारी करून आपण मला पराजित केलें, तर त्यांत आपला मोठा पुरुषार्थ आहे असें नाहीं. परंतु ईश्वरकृपेनें जर आपण माझे हातून पराभव पावलां तर मात्र त्या अपकीर्तीला जोडा नाहीं. ह्याचा विचार करून करणें तें करावें."हा निरोप पोंहचतांच राघोबानें स्वारीचा बेत रहित केला.

फ्रेदरिक धि ग्रेत.–हा प्रुशिया बादशाह मोठा पराक्रमी होता. त्याचे नांवाचा कांहीं बीभत्स जाहीरनामा कोणीं दुष्ट मनुष्यानें त्याचेच वाड्याच्या एका भिंतीस उंच चिकटविला. तो पाहण्यासाठीं लोक जमले, तेथें बादशाहही गेला. जाहीरनामा फार वर होता, ह्मणून तो लोकांस चांगला वाचतां येईना. ह्मणून बादशाहानें तो आपले नौकरांकडून तेथून काढून खालीं, वाचतां येईसा डकविला, आणि तो ह्मणाला "माझा आणि माझ्या प्रजेचा तह झाला आहे; तो असा कीं, त्यांनीं मनास येईल तें बकावें, आणि मीं माझ्या मर्जीस येईल तें करावें; हा तह आह्मांस कबूल आहे."

ज्ञानप्रीति.–शिकंदर बादशाहा ह्याचा लहानपणीं थोडासा अभ्यास झाल्यावर त्याला नीतिशास्त्र व तर्कशास्त्र शिकविण्याविषयीं, त्याचा बाप फिलिप ह्यानें, आरिस्ताटल् नामक एका महाज्ञानी पुरुषास पत्र लिहिलें. त्यांत तो असें ह्मणतो कीं, "ज्या युगांत आपण आहां, त्या युगांत परमेश्वरानें मला पुत्र दिला, ह्यासाठीं मी त्याचे जितके आभार मानितों, तितके, त्यानें मला केवळ पुत्र दिल्याचे मी मानीत नाहीं."

अनुभव.–प्राचीन काळीं काय काय गोष्टी घडल्या हें न जाणतां जगांत राहणें, हें सर्व आयुष्य बाळपणांत घालविण्यासारखें आहे. गतकाळीं झालेल्या श्रमांचा जर कोणी कधींच उपयोग न करता, तर हें जग आरंभापासून शेवटपर्यंत अगदीं बाल्यावस्थेंतच राहिलें असतें.

आरोग्य.–पर्शिया देशाच्या एका बादशाहानें एक उत्कृष्ट वैद्य एके गांवीं पाठविला. तो तेथें पोहोंचल्यावर तेथील लोकांस विचारूं लागला कीं, "तुह्मी

कसे काय राहतां ?" तेव्हां त्यांनीं उत्तर केलें कीं, "आह्मी भूक लागल्याशिवाय कांहीं खात नाहीं; आणि भूक लागल्यावर तरी जें खातों, तें फार बेतानें, थोडीशी भूक शिलक राही असें खातों." हें ऐकून वैद्य बोलला, "तर मग माझें येथें कांहीं काम नाहीं; हा मी आपला गाशा गुंडाळून निघालों पाहा." असें ह्मणून तो निघून गेला.

विद्येची किंमत.–सादी ह्मणून एक मोठा विद्वान् पुरुष होता. त्याला एकानें विचारिलें, "महाराज, विद्वान् लोक श्रीमंतांचे दारोदार हिंडतात; पण श्रीमंत जे आहेत ते विद्वानांच्या घरीं कधीं जात नाहींत, ह्याचें कारण काय ?" तेव्हां तो ह्मणाला, "धनाची किंमत विद्वानांला समजते; परंतु, विद्येची किंमत श्रीमंतांला कळत नाहीं; ह्मणून असें होतें."

वादप्रतिवादाची हौस.–आदिसन आणि तेंपल ह्या दोन विद्वान् साहेबांचें मोठें सख्य होतें. त्यांची गांठ पडली, ह्मणजे ते एकमेकांच्या मतांविषयीं वादविवाद करीत बसत. एके समयीं तेंपल ह्यास १०००० रुपयांची गरज लागली; ती आदिसन ह्यानें रुपये उसने देऊन चालविली. पुढें कांहीं दिवस लोटल्यावर तेंपल हा आदिसनापाशीं, पहिल्याप्रमाणें मन मोकळें करून बोलेनासा झाला; व प्रतिवाद करून आपलें मत खरें करून दाखविण्याविषयीं फार संकोच करूं लागला. एकदा तर असें झालें कीं, ज्या विषयांत त्यांचीं मतें नेहमीं विपरीत असत, त्याविषयीं वाद चालला असतां, जें जें आदिसन बोलला तें तें तेंपल ह्यानें निमूटपणें मान्य केलें. हें पाहून आदिसनास फार वाईट वाटलें आणि तो तेंपल ह्यास ह्मणाला, "मित्रा, ह्या प्रसंगीं, नेहमींप्रमाणें माझ्या मताचें खंडण कर; नाहीं तर माझी रकम मला ह्या क्षणीं परत दे."

आतां, बेकन नामक महाज्ञानी पुरुषाचीं कांहीं स्फुट वाक्यें घेऊन हा लेख संपवितों:—

फार वांकविल्यानें धनुष्य मोडतें: तसें, फार मोकळें सोडल्यानें मन बिघडतें. फारच दुःख दिलें तर निरपराधी मनुष्य देखील लबाडी कबूल करतो. छानदार मुखचर्या ही मुकी शिफारस आहे. लक्ष्मी ज्याला हातीं धरते, त्याला वेडें करून सोडते. ज्यांवर फिर्याद करतां येत नाहीं, त्यांकडून इजा होणें हें अत्यंत दुःखकारक आहे. संकटांतून मुक्त होण्याची आशा फक्त सद्गुणी जनांस मात्र असते. सूड उगवण्यांत जलदी घात घेते. गरीबीमध्यें सहज हंसणें हा देखील अपराध आहे. उशीर हा वाईटच, पण, कोणतेंही काम करण्यास जितका जितका उशीर होतो, तितकें तितकें, तें काम करण्याविषयीं आपण हुशार जास्त होतों. अरे देवा, मला मरण दे, असें ह्मणण्यापूर्वीं जो मरतो तो सुखी. दुष्टानें साधूचें सोंग घेतलें, ह्मणजे त्याच्या दुष्टत्वाची कमाल

झाली. सर्वांचा डोळा ज्या वस्तूवर असतो, तिचें रक्षण केवळ कुलूपकिल्लीनें होणें नाहीं. ज्याला पुष्कळ लोक भितात, त्यानें पुष्कळांस भ्यालें पाहिजे. भितरा मनुष्य आपणास सावध ह्मणवितो; व कवडीचुंबक, आपणास मितव्ययी ह्मणवितो. जें मोठ्या आर्जवानें नाहीं ह्मटलें, तें अर्धवट दिलें असें समजावें. हे आयुष्या, तूं दुःखितांस तपांसारखें आणि सुखी जनांस पलवत् आहेस. जर दैव अनुकूल नाहीं, तर मनुष्य आणि किडा हे सारखेच. अतिशयित स्वार्थ-बुद्धि मनुष्य आपलें वांगें भाजून घेण्यासाठीं लोकांच्या घरांला देखील आग लावील. नव्या गोष्टी व पाहुणे ह्यांजवर लोक वाखाणणीची मात्र वृष्टि करि-तात; त्यांजवर मनांतून त्यांची प्रीति नसते. देशांतील लोकांची आपसांत लढाई, ही तापाच्या आगीसारखी होय; तिनें शरीर क्षीण होतें. परंतु, परके देशाशीं लढाई ही, उद्योगानें आंगांत उष्णता येते, तीप्रमाणें आहे; ती शरी-रास आरोग्यकारक होते. जो तसबिरींत दाखवितां येत नाहीं, तो सौंदर्याचा सर्वोत्कृष्ट भाग होय.

तसबिरीची साक्ष.

जन्मांधाला रंगाची कल्पना मनांत आणितां येत नाहीं; त्याप्रमाणें ज्यास मुलें झालीं नाहींत, त्यास, त्यांचें सुखदुःख, कोणीं कितीही खरें सांगितलें, तरी बरोबर समजावयाचें नाहीं. ह्यांत कांहीं विशेष नाहीं. कां कीं, श्रद्धाग्राह्य ज्ञानांत आणि अनुभवजन्य ज्ञानांत सर्वदा महदंतर असावयाचेंच. आई आपल्या मुलाशीं बोलत आहे, तें बोबडीं भाषणें करीत आहे, आणि त्यांच्या श्रवणानें तिला परम आल्हाद होत आहे, असें पाहून कोणाही सज्जनास आनंद झाल्यावांचून राहणार नाहीं. मुलांविषयीं आईबापांच्या मनांत परमेश्वरानें जी अप्रतिम प्रीति ठेविली आहे, तिचें वर्णनही करणें फार कठिण आहे. तिचा अनुभव आईबापांस मात्र येतो; इतरांस तो अप्राप्त आहे. ही प्रीति इतकी बलवत्तर आहे कीं, मनुष्याच्या मनांत ज्या शतशः वाईटबऱ्या वासना उत्पन्न होतात, त्या सर्व हिजपुढें तृणवत् भासतात. ह्याची सत्यता पाहणें असल्यास आईबापें, मुलांवरचें संकट निवारण्यासाठीं कोणकोणतीं दुःखें भोगण्यास तयार होतात त्यांजकडे सूक्ष्म दृष्टी पोहोंचवावी, ह्मणजे तेव्हांच खातरी होईल.

कोणीएक फ्रेंच सरदार फ्रान्स देशाच्या राजकन्येबरोबर पोलंद देशास गेला. तो मोठा विषयी आणि तऱ्हेवाईक मनुष्य होता. पोलंदांत राजकन्येच्या नवऱ्यानें त्याचा चांगला सन्मान ठेवून, तेथील एका मानकऱ्याच्या मुलीशीं त्याचें लग्न लावून दिलें. त्या ठिकाणीं कांहीं वर्षे लोटल्यावर त्याची बायको एकाएकीं मृत्यु पावली. तेव्हां तो तेथून निघून स्वदेशीं आला. तेथें बापाच्या

हातची जी कांहीं मालमत्ता होती, ती चैनबाजींत उडवून, तो अगदीं दरिद्री झाला. आतां दुसरा कांहीं उपाय राहिला नाहीं, असें पाहून तो विलक्षण पुरुष, बायकोची कांहीं जिनगी पोलंदांत असेल, ती पाहावी, असें मनांत आणून तिकडे जावयास निघाला. पोलंदाची राजधानी वार्सा येथें पोहोंचण्यापूर्वींच चोर लोकांनीं त्याला वाटेंत लुटिलें, आणखी तो ज्वरानें आजारी पडला. ह्यापुढची हकीकत त्यानें स्वतःच लिहून ठेविली आहे. ती अशीः—

"माझे ज्वरास चार दिवस झाल्यावर, व्हेनोस्कीची सुभेदारीण त्या मार्गानें चालली होती, तिला माझी दीन दशा कोणीं सांगितली. ती ऐकून ती मजकडे आली तेव्हां, ती माझ्या बायकोची कोणी अगदीं जवळची आप्त असून, तिजकडे ती हमेषा येतांना मीं पाहिली होती, असें तिच्या मुद्रेवरून मला पक्कें आठवलें. परंतु तिनें आपणास ओळखिलें नाहीं, त्या पक्षीं आपणही तिला ओळख देऊं नये, असा मीं निश्चय केला. आणि मी जर्मन मनुष्य असून वाटेंत मला चोरांनीं लुटिलें आहे, व मी आजारी पडलों आहें, कृपा करून मला वार्सा येथें आपण पोहोंचता कराल, तर हे उपकार, राणीसाहेब माझ्या ओळखीच्या आहेत, त्यांजपाशीं देखील मी मोठ्या आनंदानें सांगेन, असें मीं तिला सांगितलें. तेव्हां तिला माझी दया आली. तिनें मला डोलींत घालून, वार्सा येथें नेऊन, मी बरा होई तोंपर्यंत पथ्यपाण्याची सोय करून, आपले घरीं ठेविलें."

"वार्सा येथें पोहोंचल्यावर, वाटेच्या श्रमांमुळें बरेच दिवस मला ताप येत होता. सुभेदारीण बाई माझ्या समाचारास हरहमेष येत असे. तेव्हां तिजबरोबर, सतरा अठरा वर्षांची एक छानदार तरुण स्त्री, लावण्याची केवळ खाण, अशी येतांना माझ्या नजरेस पडत असे. मी इतका आजारी होतों, तरी त्या तरुणीकडे माझें लक्ष लागे. तिला पाहिल्याबरोबर सर्व दुःखांचें भान मला नाहींसें होई. माझे दुखण्यामुळें तीही फार दिलगीर आहे, असें तिच्या चर्येवरून मला दिसे. तिनें नित्यशः माझे खोलींत यावें, माझी प्रकृति विचारावी, आणखी इकडच्या तिकच्या गोष्टी सांगाव्या, अशा तिच्या आचरणावरून मला तिचा मोठा नाद लागला. तूं कोणाची कोण, असें मी तिला विचारीं, तेव्हां मी सुभेदारिणीची भाची आहें, असें ती मला सांगे."

"मला वाटतें कीं, मी बरा झालों, तो औषधापेक्षां तिच्या सहवासाच्या योगानें फार लवकर सांवरलों. माझा ताप गेला तेणेंकरून मला तर आनंद झालाच झाला; पण त्या तरुण रूपवतीस पराकाष्ठेचा हर्ष झाला. ती वारंवार मजकडे येई; तेणेंकरून मला अधिकाधिक बरें वाटे. आणि तिच्या अशा मनोरम आचरणावरून माझें अंतःकरण तिजवर इतकें जडलें कीं, तितकें दुसऱ्या

कोणत्याही स्त्रीवर पूर्वी जडलें नव्हतें. परंतु कांहीं दिवसांनीं, तिच्याच वयाचा एक छानदार तरुण मनुष्य तिच्या मागें मागें हिंडतांना मीं पाहिला. तेव्हां तो तिचा आवडता मित्र असावा, असें मला वाटलें. आणि असें मनांत आलें कीं, ही जी मजवर इतकी प्रीति दाखविते, ती सर्व खोटी, कपटाची आहे; आणि विशेष संशय प्राप्त होण्यास कारण असें झालें कीं, तीं उभयतां माझ्या खोलीच्या एका दूरच्या कोंपऱ्यांत जाऊन कुजबूज करीत, हंसत,व थट्टा करीत, हें मीं स्वतः दृष्टीनें पाहिलें होतें. तथापि तो पुरुष इतका सुस्वरूप आणि भला दिसे कीं, माझ्या मनांत भरलेल्या सुंदरीवर त्याची पापदृष्टी नाहीं, असें जर मला पक्कें वाटलें असतें, तर हरप्रयत्न करून मीं त्याशीं स्नेह संपादिला असता."

"एके दिवशीं तीं उभयतां एकत्र उभीं असतां, त्यांनीं मला प्रश्न केला कीं, "आपण खरोखर जर्मनच आहां काय ?" तेव्हां मीं होय ह्मणून सांगितलें. तेणेंकरून त्यांस अंमळसें वाईट वाटलें, असें त्यांच्या चर्येवरून मला दिसलें. पुनः एके दिवशीं त्या दोघांनीं एक तसबीर आणिली; आणि ती एके खिडकींत ठेवून तीं तिजकडे पाहत उभीं राहिलीं. नंतर, एकदां तसबिरीकडे पाहावें, पुनः मजकडे पाहावें, असा प्रकार त्यांनीं आरंभिला. तेव्हां, मीं मनांत ह्मटलें, त्या तसबिरींत आणि माझ्यांत कांहीं सादृश्य तर नाहींना ! एवढें करून माझ्यानें स्वस्थ राहावेना. तेव्हां, 'तुह्मी एकदां मजकडे आणि एकदां त्या तसबिरी-कडे कां पाहतां ?' असें मीं त्यांस स्पष्ट विचारिलें. त्या वेळीं त्या तरुणीनें उत्तर केलें कीं, 'जर आपण फ्रेंच असतां तर ही तसबीर आपली नाहीं, असें कोणा-च्यानेंही ह्मणवतेंना, इतकी ती आपल्या स्वरूपाशीं मिळत आहे.' हें ऐकतांच मला मोठें नवल वाटलें. आणि ती तसबीर पाहण्याकरितां मीं तिजपाशीं मागितली. ती तिनें माझे हातांत देतांच, मीं ती मोठ्या उत्कंठेनें पाहिली. तेव्हां ती माझीच तसबीर सुमारें पांच वर्षांपूर्वी, राणीसाहेबांच्या सांगण्यावरून मीं आपले मुलांस पाहण्याकरितां पाठविली होती, अशी माझी पुरी ओळख पटली. नंतर मीं त्या उभयतांकडे दृष्टि लाविली. तेव्हां माझ्या शरीराच्या कितीएक खाणाखुणा त्यांच्यांत मला दिसून आल्या. तेणेंकरून मला जो आनंद झाला, व जें आश्चर्य वाटलें; त्याचें मला वर्णन करितां येत नाहीं. 'हीं मुलें माझीं नव्हत काय' असें मनांत येऊन पोटामध्यें जो प्रेमाचा लोट आला, तो माझ्यानें सांवरवेना. माझ्या नेत्रांतून अश्रुधारा चालल्या, आणि त्या प्रेमभ-रामध्यें मी त्यांस आलिंगन देण्यांस पुढें सरलों. इतक्यांत मनांत कांहीं संशय आणि भीति उत्पन्न झाल्यावरून, 'ही तसबीर कोणाची' असें मीं त्यांस पुसलें. माझ्या अश्रुधारा पाहून त्या मुलीचाही कंठ दाटून आला. तिच्यानें उत्तर

देववेना. तिचेही डोळे पाण्यानें भरले. तेणेंकरून माझे मनांतला संशय दूर झाला. आणि मीं तिला पोटाशीं धरून कुरवाळून ह्मटलें, 'हे माझे लाडके प्रियकर मुली, मीच तुझा पिता आहें.' ह्याहून अधिक माझ्यानें बोलवेना. तो मुलगाही माझे पायां पडून, डोळ्यांत आंसवें आणून मजजवळ येऊन बसला. तेव्हां मला जसा हर्ष झाला, तसा हर्ष माझे जन्मांत मला कधीं झाला नव्हता. आणि हें खचीत आहे कीं, मनुष्यास त्याच्या मुलांपासून जो हर्ष होतो, तो दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारच्या सुखोपभोगापासून होत नाहीं."

पहा मनाचा काय चमत्कार आहे तो! नातें समजण्यापूर्वी, ज्या स्त्रीविषयीं पापवासना उत्पन्न झाली होती, तिजकडे भलत्याच दृष्टीनें पाहाणें हें महत्पाप आहे, असें त्या पुरुषास वाटूं लागलें; आणि जो वैरी किंवा प्रतिस्पर्धीसा भासून डोळ्यांत खुपत होता, तो जीवाहूनही अधिक आवडूं लागला.

मोहनलालाचें प्रवासवर्णन.

पेशावरापासून बुखाऱ्यापर्यंत.

काबूल.–एका प्राचीन इराणी ग्रंथकारानें एके ठिकाणीं असें लिहिलें आहे कीं, काबुलाचें मूळचें नांव बक्त्यार असें होतें. त्यालाच युरोपियन लोक बाक्त्रिया असें ह्मणत. पेशावरास पूर्वी बाग्राम असें नांव होतें; व त्याचे खालींच काबूल मोडत असे. दंतकथेवरून कळतें कीं, हल्लीं ज्यास काबूल अशी संज्ञा प्राप्त झाली आहे, तो देश पूर्वी केवळ अरण्यमय होता.

आणखी असें सांगतात कीं, इराणची परमरूपवती राणी सिरिन हिचा जिवलग मित्र कोखान, हा एकदां बाक्त्रियामध्यें आला, आणि त्यानें पुष्कळ रान तोडविलें, तेथें एक स्फटिकवत् स्वच्छ पाण्याचा झरा आढळला. त्या ठिकाणीं कोखानानें थोडेसे इराणी लोक ठेवून एक खेडें वसविलें. तेंच मोठें गांव झालें. तेथें पुष्कळ लोक येऊन राहिले, व थोडीबहुत सुधारणा झाली. त्या वेळीं तेथें झाबूल ह्या नांवाचा सरदार अंमल करीत होता. त्याचेंच नांव त्या प्रदेशास पडलें. तो मरण पावल्यावर पुढें कालेंकरून, झाबूल ह्यांतला झकार नाहींसा होऊन त्याचे जागीं ककार आला, आणि ह्याप्रमाणें त्या प्रदेशाचें नांव काबूल असें पडलें. सांप्रत काबूलच्या गादीवर दोस्तमहंमदखान आहे. हें शहर फारसें देखणें आहे असें नाहीं. ह्यांत बाजार मोठा आहे. त्यांत बहुतेक सर्व जातींचे लोक रस्त्यांत जातांयेतां दृष्टीस पडतात. व्यापार पुष्कळ चालतो. दुकानें व इमारती फारच उत्कृष्ट बांधिलेल्या आहेत. ह्या पेंठा अल्ली महंमदखान ह्यानें वसविल्या, असें सांगतात.–दोस्तमहंमदखान हा शरीरानें सडपातळ

आग्रही, साधा पोशाक घालणारा आणि उग्र मुद्रेचा असा आहे. त्याचा कोणावरही विश्वास नाहीं, ह्यामुळें त्याचे घरांत व दरबारांत त्याला पुष्कळ शत्रु आहेत. तो राज्यव्यवस्थेंत हुशार व व्यापारास उत्तेजन देणारा आहे. तो विश्वास ठेवण्यासारखा मनुष्य नाहीं. ज्यांच्या रक्षणाविषयीं त्यानें कुराणाच्या शपथा दहा लोकांसमक्ष वाहिल्या होत्या, त्यांचे प्राण घेण्यासही तो चुकला नाहीं. सर्व अफगाणिस्तानाचें राज्य आपणास मिळावें, असें त्याच्या मनांत आहे; परंतु, पैशाच्या कमताईमुळें त्याचा इलाज चालत नाहीं. ब्रिटिश सरकाराशीं त्याचा स्नेह आहे, असें दिसत नाहीं. त्याला पुष्कळ बायका व पुष्कळ मुलें आहेत. त्यांपैकीं तीन मुलगे तीन प्रांतांचे सुभेदार आहेत; तथापि त्यांस तो फार सत्ता करूं देत नाहीं. कां कीं, ते कदाचित् आपणावर उठतील असें त्याला भय वाटतें.–काबुलांत सुनी, शिया आणि हिंदु ह्या तीन जातींचे लोक राहतात. शिया लोकांची निराळीच आळी आहे; तिला खंदाल असें ह्मणतात. लोक सुस्वरूप नाहींत. लोक बहुधा इराणी भाषा बोलतात. परंतु कितीएक खेड्यांत अफगाणी भाषा चालते–येथें बाबराची कबर आहे. ती आह्मीं जाऊन पाहिली. शिकारपुरच्या एका व्यापारानें मला सांगितलें कीं, काबुलामध्यें, इंग्लंदांत तयार झालेला माल दरसाल सुमारें ३,००,००० रुपयांचा खपतो, व रुशियांतला सुमारें २,००,००० रुपयांचा खपतो. काबुलाचें एकंदर उत्पन्न २५,००,००० रुपयें आहे.–काबुलांत वसंतऋतूची मोठी मजा असते. जिकडे तिकडे तऱ्हतऱ्हेच्या रंगांचीं फुलेंच फुलें होऊन जातात. हिंवाळ्यांत थंडी फार असून बर्फही पडत असतें. तेव्हां लोक बकऱ्यांचीं कातडीं पांघरतात. आणि कधीं कधीं चाळीस चाळीस दिवसपर्यंत त्यांस घराच्या बाहेर पडवत नाहीं. तेणेंकरून गरीब लोकांस निर्वाहाची मोठी मारामार पडते......मे, १८३३.

बामियन.–ह्याच्या दक्षिणेस टेंकडीवर शंभर शंभर फूट उंचीचे तीन दगडी पुतळे कोरलेले आहेत. असें सांगतात कीं, तैमुरलंग हिंदुस्थानांतून परत स्वदेशीं जात असतां तो ह्या बामियनच्या जंगलांतून गेला; आणि त्यानें नेहमींच्या पाठाप्रमाणें आपल्या बरोबरच्या तिरंदाजांस त्या पुतळ्यांवर बाण सोडून त्यांचा विध्वंस करायास सांगितलें. परंतु तेव्हां असा कांहीं चमत्कार झाला कीं, त्यांचा एकही बाण त्या पुतळ्यांस लागला नाहीं; आणि ते जशाचे तसे कायम राहिले. ह्या पुतळ्यांच्या डावे बाजूस गुहेमध्यें एक सुंदर कोरींव लेणें आहे. हें पांडवकृत असावें, असें सांगतात.–बामियनाच्या ईशान्येस शहरगुलगुला ह्मणून एक किल्ला आहे. तो बहुत वर्षांपूर्वी काफरानें बांधिला. बदकशान येथील तातारानें तो घेण्यासाठीं त्यास वेढा घातला होता. तेव्हां, त्याचे होते तितके उपाय सरले, आणि आतां तो वेढा उठवून निघून जाणार, इतक्यांत त्याला आंतल्या काफर

सरदाराच्या मुलीचें पत्र पोंचलें. तिचे मन त्यावर जडलें होतें, ह्मणून तिनें त्या पत्रांत, किल्ला सर करण्याची युक्ति त्यास लिहिली होती. तें पत्र असें:-

"अहो प्रिया, तुमचें नांव आणि रमणीय स्वरूप हीं माझे हृदयांत अक्षय वतनदार होऊन बसलीं आहेत. त्यांच्या योगानें मला तुमचें विरहदुःख किती होत आहे व तुह्मांविषयीं मी किती कामातुर झालें आहें, हें माझ्यानें वर्णवत नाहीं. हल्ल्यानें किंवा छाप्यानें हा किल्ला तुमचे हातीं लागणें नाहीं. ज्या एका नळानें पाणी आंत येतें, तो बंद करा, ह्मणजे हे आंतले लोक तान्हेनें तडफडून तुमच्या स्वाधीन होतील-अहो प्राणवल्लभा, लोभ असों द्या."

त्याप्रमाणें त्या तार्तारानें नळ बंद केला, आणि किल्ला घेतला. पुढें थोड्याच दिवसांनीं काफराच्या मुलीशीं त्यानें लग्न लाविलें. परंतु तिजविषयीं त्याचे मनांत अविश्वास उत्पन्न होऊन, एके दिवशीं त्यानें तिला जिवें मारिलें. तेव्हां तो ह्मणाला, "जी आपल्या प्रत्यक्ष बापाचा घात करण्यास चुकली नाहीं, ती नवऱ्याचा करण्यास चुकेल काय ?" गोष्ट खरी आहे. घातकी मनुष्याचा परिणाम कसा होतो, तो पाहा- बामियन हा गांव दोस्तमहंमदाचे ताब्यांत आहे. ह्यावर त्यानें हाजीखान काकर ह्मणून एक सुभेदार नेमिला आहे. तो ह्या प्रांताचें उत्पन्न जमा करितो. नुसत्या जकातीची ७०,००० रुपयांची रक्कम त्यास मिळते......२३ मे, १८३३.

सैघाण.-हें अफगाणिस्थानांतून निघून तुर्कस्थानांत गेलें असतां प्रथमच लागतें. तेथें आह्मी गेलों. तेथचा सुभेदार अल्लीबेग ह्या नांवाचा होता. हझारा येथील लोक लुटून गुलाम करावे, ह्मणून त्यानें अनेक प्रयत्न चालविले होते. त्यास त्याचा मित्र एके दिवशीं ह्मणूं लागला कीं, प्रजेस लुटून गुलाम करणें हें महत्पाप आहे, तें परमेश्वरास आवडत नाहीं, ह्यास्तव आपण त्याचा त्याग करावा. अल्लीबेगानें उत्तर दिलें, "अरे, जर असें आहे, तर परमेश्वर माझ्या स्वप्नांत येऊन तसें मला कां सांगत नाहीं?" सुभेदार गरीब वाटसरांस लुटतो, आणि त्यांच्या द्रव्यानें मशीदी बांधितो. काय धर्मवासना ही ! ! !

लर्मस्त.-येथच्या स्त्रियांइतक्या सुंदर स्त्रिया, सगळ्या हिंदुस्थानांत माझे कोठें पाहण्यांत आल्या नाहींत. थोडे वर्षांपूर्वी येथचा खान येथें नव्हता, तेव्हां जवळच्या प्रांताच्या एक सरदारानें ह्या प्रदेशावर चाल करून खानाची बायको धरून नेली. हें खानास समजल्यावर त्यानें लोक जमवून सात वर्षांनीं शत्रूचे हातून आपली बायको परत घेतली. तेव्हां ती त्यापासून गरोदर राहिलेली होती. तिला पुढें मुलगा झाला, त्याजवर खान फार प्रीति करितो. काय विलक्षण चाल !

खलम.–येथील तुर्कलोक गुलाम पुष्कळ बाळगितात. येथें चहाचा व्यापार मोठा चालतो. रेशीम विपुल उत्पन्न होऊन काबूल आणि मुलतान येथें जातें. चिमणदास नामक गृहस्थाच्या घरीं मी सकाळच्या प्रहरीं फराळ करीत असतां जमीन हालावयास लागून खोलीच्या दारांच्या झडपा फडफडफडफड वाजूं लागल्या. तेव्हां, आतां खोलीच कोसळून खालीं पडते कीं काय, ह्या भयानें मी तटकर घराबाहेर पडून उघड्या आंगणांत उभा राहिलों; तों धरणीकंप थांबला. चिमणदासानें मला सांगितलें कीं, सुमारें एक महिन्यापूर्वी बदकशान येथें धरणीकंप झाला. तेव्हां सुमारें १२,००० मनुष्यें प्राणांस मुकलीं....ह्या प्रांतावर जो राजा राज्य करितो, त्याचें नांव मीर मुरादबेग असें आहे. तो जातीचा उजबेग आहे. तो आपणास स्वतंत्र ह्मणवितो. तो जबरदस्त जुलुमी आहे. त्याच्या जवळ ठेवलेलें सैन्य असें थोडें आहे. परंतु, कारण पडल्यास त्याला आपल्या मुलुखांतून चांगलें मोठें सैन्य जमा करितां येतें. मुरक्राफूट ह्मणून जो एक इंग्लिश गृहस्थ पुष्कळ दिवसांमागें इकडे प्रवास करीत होता, त्यास ह्यानें फार त्रास दिला. ह्याचा मुख्य दिवाण आत्माराम ह्या नांवाचा एक हिंदु आहे. तो मूळचा देशावरचा राहाणारा आहे. त्याजवर राजाची फार मर्जी आहे. त्याचें तो सहसा कधीं मोडीत नाहीं; आत्माराम हा मोठा शूर आहे, आणि सगळे मुसलमान लोक त्याला थरथर कांपतात. ...जून, १८३३.

बलक.–हें शहर पूर्वी फार मोठें होतें. ते आतां मोडकळीस आलें आहे. पेंठ बरीच आहे; पण चांगली बांधलेली नाहीं. मंगळवार खेरीज करून बाकी सर्व दिवस दुकानें बंद असतात. व्यापारी बहुधा मुसलमान आहेत. शहराबाहेर एक चिखली किल्ला आहे. त्याचें नांव चिहलगाजी. लोक ह्मणतात कीं, हा किल्ला रात्रीं फार उंच होत असतो. हें शहर प्राचीन आहे. हें माझारगांवपावेतों पूर्वी दाट वसलेलें होतें, असें सांगतात. असें ह्मणतात कीं, एके वेळीं एक कोंकरूं बलक येथील एका घरावर चढलें, तें, ह्या घरावरून त्या घरावर, अशा उड्या मारीत मारीत, शेवटीं माझारगांवांत जाऊन उतरलें... आक्षस नदी आह्मी उतरलों. तिजमधील होड्या ओढण्यास घोडे लावितात.– तुर्कलोक तंबूंत राहातात, व गुरें पुष्कळ पाळितात. थंडीचें त्यांस कांहींच वाटत नाहीं. त्यांजपाशीं गुलाम पुष्कळ असतात.

बुखारा.–ह्याच्या चारी बाजूंस वाळवंट आहे. सभोंवतीं कोट आहे. शहरांत शिरतांच तद्देशी आचाऱ्यांचीं दुकानें लागतात. बर्नसूसाहेब कुशबेग नामक प्रधानास भेटले. त्यानें त्यांस सांगितलें कीं, तुह्मी येथें आहां तोंपर्यंत कांहीं एक लिहूं नये. कां कीं, तेणेंकरून राजास तुमचा वहीम येईल. राजाचे हेर चोहोंकडे फिरत असतात.–ह्मणून आह्मांला जें ल्याहावयाचें असे तें आह्मी

मध्यरात्रीं एकांतीं बसून लिहित असूं. बाजारांतून जातांना दोन मुसलमान उंटांवर बसलेले, व त्यांच्या पाठीमागें चार शिपाई हातांत चाबूक घेऊन उभे राहिलेले असे मीं पाहिले. त्यांची आह्मीं चौकशी केली, तेव्हां असें कळलें कीं, त्या दोघां मुसलमानांनीं प्रातःकाळीं निमाज पढण्याची उपेक्षा केली, व ते सूर्योदय झाल्यावरही निजून राहिले, ह्या अपराधांवरून काजीनें त्यांस ती शिक्षा दिली होती. हा प्रकार बुखाऱ्यास प्रायः दररोज घडतो. तमाखू ओढण्यावरून, दारू पिण्यावरून व तपकीर ओढण्यावरूनही लोकांस काजी शासनें करितो. कां कीं. मुसलमानी शास्त्रांत ह्या गोष्टींचा अगदीं निषेध केला आहे. उंटांवर बसलेले अपराधी उंच स्वरानें ओरडत असत कीं, "ऐका हो लोक, निमाज न पढेल, तमाखू ओढील, तपकीर ओढील अथवा दारू पिईल, त्यास अशी शिक्षा भोगावी लागेल." चमत्कार पाहा कीं, तमाखू पिण्यास मात्र प्रतिबंध; पण विकण्यास प्रतिबंध नाहीं ! –शहराबाहेर मुसलमानांचा इदगा आहे. तो मीं जाऊन पाहिला. ती इमारत फार पसंत आहे, व तींत पाण्याचे दोन उत्कृष्ट झरे आहेत. सायंकाळीं येतांना मीं यहुदी लोकांची आळी पाहिली. ते लोक, व विशेषेंकरून त्यांच्या बायका, फार सुंदर व नाजूक आहेत; इतक्या कीं, त्यांस पाहिल्याबरोबर मन भुलतें. हे लोक तेथें सुमारें ३,००० आहेत.–बुखाऱ्यांतील लोक बहुतकरून दांडगे, धीट आणि घोड्यावर बसणारे मोठे पटाईत असे आहेत. इतर लोकांचा दहा दिवसांचा प्रवास हे दोन दिवसांत करितात, व हे इतके निग्रही आहेत कीं, नेमल्या मुक्कामीं पोहोंचतपर्यंत ते कोणत्याही कारणावरून आपल्या घोड्यांवरून उतरत नाहींत. ते लोक अमंगळ राहतात. तरी ते निमाज वेळच्या वेळीं पढतात. हल्लींचा राजा प्रजेच्या नीतीकडे फार लक्ष देतो. हिंदु आणि यहुदी ह्या लोकांस घोड्यावर बसण्यास व आपले चालीचे पोशाख करण्यास परवानगी नाहीं. हिंदु आणि यहुदी ह्या लोकांस तेथचे लोक इतके नीच मानितात कीं, ते ह्मणतात त्यांस कोणी फुकट देखील घेणार नाहीं. येथील लोकसंख्या सुमारें १,७०,००० आहे. बुखाऱ्याचा राजा स्वतंत्र आहे. तो स्वेच्छ कारभार करितो. तरी मुसलमानी शास्त्र शर्यांत ह्यांतील नियम त्यास पाळावे लागतात. चोरास कडेलोट करण्याची अथवा कानाखाना नामक कोठडींत कोंडून ठेवण्याची शिक्षा होते. त्या कोठडींत विषारी किडे त्याला तोडतोडून दोन दिवसांत ठार मारून टाकितात. दिवस मावळल्यावर लागलाच नगाऱ्यांचा गजर होऊन रस्त्यावरची बाग बंद होते. शहरांत ३,००० कोतवाल आहेत. ते रात्रभर 'हुशार' असें ओरडत फिरत असतात. लढाईच्या वेळीं प्रत्येक मनुष्यानें राजास पैसा दिला पाहिजे, असें आहे. राजा बोलेल

तो कायदा, असें लोक समजतात.–हवा चांगली आहे. लोकांस नारूखेरीज दुसरा रोग बहुधा होत नाहीं. परंतु त्या रोगापासून त्यांचे फार हाल होतात. हा रोग, मांजरें, कुतरे, पक्षी, ह्यांसही होतो. हिंवाळ्यांत थंडीचा कडाका पडतो. बर्फ देखील पडतें. तें घरांवर तीन महिनेपर्यंत असतें. लोक चहा पितात, आणि बहुतकरून शेकोट्यांचे सभोंवतीं बसलेले असतात. येथील जमीन सुपीक आहे. धान्य, फळें, रेशीम आणि अफू हीं येथें पुष्कळ पिकतात......येथील पाठशाळा पाहाण्यास मी गेलों होतों. तेथल्या गुरूशीं मी फारशी भाषेंत बोललों. तें ऐकून तेथल्या लोकांस विलक्षण आश्चर्य वाटलें. बुखाऱ्यांतल्या लोकांस असें वाटतें कीं, चांगलें सुंदर अक्षर लिहितां येणें हीच काय ती विद्या आहे, आणि इतर ज्ञान व्यर्थ आहे. बुखाऱ्याचा हल्लींचा राजा नासरुल्लाखान आहे. तो पंचविशीच्या उमरींत असून चांगला देखणा आहे. तो धर्माचे कामांत फार कडक नजर ठेवितो. त्यानें गादीवर बसल्यावर थोडक्याच दिवसांनीं कुशबेग ह्याजकडून आपले भावास मारविलें, आणि कितीएक मोठमोठ्या सरदारांचे जीव घेतले. आणखी त्यानें आपणावर राजबंधुहत्येचा दोष लोकांनीं घालूं नये, व आपला द्वेष करूं नये, ह्मणून शर्याताचा पाठ करण्यास आरंभ केला, आणि महान् धार्मिकाचें स्वरूप धरिलें. हा राजा मोठा पराक्रमी आहे. सबसैहर, समर्कंद, आणि बल्क येथील सुभेदार त्यास खंडणी देतात. त्याला इराणाचें मात्र थोडेंसें भय आहे. तथापि तिकडच्या सैन्याच्यानें त्याचें कांहीं होणें नाहीं; कां कीं, त्यास बुखाऱ्यास येण्यास मार्ग परम दुर्गम आहे. देशांतील बंदोबस्त हा राजा चांगला राखितो. तो वस्त्रालंकारांनीं नटत नाहीं. त्याच्या स्वारीबरोबर माणसें फार नसतात. फावला वेळ ईश्वरभजन, विचार, आणि कुराणपठण ह्यांत हा राजा घालवितो.–तुर्कस्थानामध्यें बुखारा हें शहर सर्वांत मोठें आहे. ह्यांत श्रीमान् लोक पुष्कळ राहतात. ह्यामध्यें मशीदी व पाठशाळा ३६० आहेत. त्यांत फारसी व आरबी भाषा शिकवितात. घरें प्रायः एकमजली आहेत. दुकानें सकाळीं प्रहर दिवसानंतर उघडतात; आणि तिसऱ्या प्रहरीं बंद होतात. कां कीं, तेव्हां दुकानदार लोक रेजिस्तानच्या बाजाराला जातात. हा बाजार ह्याच्या मागच्या राजानें वसविला. त्याची शोभा फार मनोहर आहे. रस्ते मध्यम प्रतीचे आहेत. शहरांत विहिरी आहेत, पण त्यांचें पाणी कोणी पीत नाहीं. समर्कंद नदीचा प्रवाह शहरामध्यें महिन्यांतून दाहा दिवस वाहतो. त्याचें पाणी टांक्यांत भरलेलें असतें तें लोक पितात. तें वीस दिवसांत इतकें नासतें कीं, त्यापासून माणसांस नारू होतात.—बुखारा हें मुसलमानी धर्माचें पवित्र स्थान मानिलेलें आहे. त्याच्या भिंती नीट नाहींत, इतकेंच जरी कोणी

माणूस बोलला तरी तेवढ्यावरून त्याला लोक नास्तिक ह्मणतात.—घोडे, खेचरें, गाढवें, उंटें, मेंढ्या, हीं जनावरें पुष्कळ आढळतात. वाघ आणि लांडगे कोठें दृष्टीस पडत नाहींत.–बुखाऱ्याचें दरसालचें उत्पन्न २०,००० तिल ह्मणजे सुमारें १,३०,००० रुपये आहे. मालावर जो कर घेतात, त्याचें सर्व उत्पन्न लंगडे, आंधळे, पांगळे, अशा अनाथांस धर्मार्थ वांटितात. शहरांतील प्रत्येक हिंदूवर आठ आठ आणे कर बसविला आहे. त्याचे उत्पन्नांत राजाचा अन्नवस्त्राचा खर्च भागतो.–ह्या राजाजवळ २०,००० स्वार तयार असतात, त्यांपैकीं कितीएकांस पगाराबद्दल रोख पैसा मिळतो, व कितीएकांस धान्य मिळतें. कवाईत त्यांस ठाऊक देखील नाहीं. येथें ६० तोफा आहेत. पण त्यांचा उपयोग कोणाला करितां येत नाहीं. बंदुकीची दारू फारच वाईट आहे. प्रसंग पडल्यास हा राजा १,००,००० सैन्य जमवील, असें ह्मणतात. परंतु त्याचा पराभव करण्यास कवाईत शिकलेले १०,००० लोक बस आहेत.– राजाचा वजीर कुशबेग हा मोठा न्यायी आणि श्रीमान् व्यापारी आहे. त्याचे मुलानें दारूच्या अमलांत एका स्त्रीवर जुलूम केला. त्याचा न्याय काजीपुढें होऊन ७५ फटके व धिंड ह्या शिक्षा ठरल्या. त्याप्रमाणें फटके मारून, त्यास एका रोडक्या उंटावर बसवून भरबाजारांत त्याची धिंड काढिली. तेव्हां त्याचा बाप पायीं अनवाणीं त्याचे बाजूनें चालत होता, पुढें वाजंत्री वाजत होतीं, आणि "व्यभिचाराचें हें फळ" हे शब्द तो वजीर मोठ्यानें बोलत चालला होता (१८ जुलै, १८३३.). बुखाऱ्यास व्यापार मोठा चालतो. रेशमी माल मुलतान आणि रुशिया ह्या देशांत पाठविल्यानें सुमारें २,००,००० तिल, तेथील व्यापाऱ्यांच्या घरांत जातात. हातरुमाल आणि कलघी नामक एक प्रकारचें कापड, हीं रेशमाचीं तयार होऊन पुष्कळ खपतात.–काबुलाहून बुखाऱ्यास काश्मिरी शाली व इंग्रजी सामान येतें, आणि त्याबद्दल साखर, कागद, आणि घोडे, हीं तिकडे जातात. बुखाऱ्याचें लमाण ४ किंवा ५ हजार उंटांचें असतें. मुल्लारहीमशाह ह्मणून एक काबूलचा व्यापारी आहे, त्यानें काश्मिराहून १७,००० रुपयांच्या शाली रुशियांत मास्को येथें नेऊन ३४,००० रुपयांस विकल्या. बुखाऱ्यास पलंगपोस फारच उत्कृष्ट तयार होतात.–खुदिबेगीखान हा ह्या शहरांत उत्तम कवि आहे. येथची मूळची भाषा ह्मटली असतां तुर्की; परंतु सांप्रत लोक प्रायः फारसी बोलतात.... (जुलै, १८३३.)

हिंदुस्थानची सुधारणा.

ज्या मनुष्याला स्वदेशाभिमान नाहीं तो जीवंत आणि मेला सारखाच समजावा. हें बोलणें ह्या हिंदुस्थानांतील लोकांस लागू करण्यास आह्मांला कांहीं शंका वाटत नाहीं. कां कीं, त्यांची सध्याची स्थितिच तशी आहे. पृथ्वीच्या पाठीवर आजपावेतों पुष्कळ राष्ट्रें नाना प्रकारच्या कारणांनीं अगदीं दुर्दशेस मिळण्याच्या रंगास आलीं होतीं; तथापि, तेथच्या मूळच्या लोकांनीं, आपलें सर्व वेडेपण एकीकडे ठेवून विद्येच्या आणि युक्तीच्या बळानें, आपली स्थिति सुधारली, आणि सुख संपादिलें, अशीं अनेक उदाहरणें जगाच्या इतिहासांत आढळतात. तसें आमच्या मंडळीनें केलें पाहिजे; त्यास प्रथम स्वदेशाभिमान धरिला पाहिजे. स्वदेशाभिमान ह्याचा अर्थ असा समजावा कीं, सर्वप्रकारीं आपल्या देशाचें हित साधायाविषयीं हव्यास ठेवावयाचा. ह्मणजे, इतर चांगल्या राष्ट्रांकडे पाहून, आपल्या राष्ट्रांत जें काय वाईट आहे तें टाकून द्यावयाचें, आणि जें काय चांगलें पाहिजे आहे, तें चालू करावयाचें. त्यांत काडीभरही कसूर करावयाची नाहीं. हाच खरा स्वदेशाभिमान होय. स्वदेशाभिमान हा उत्तम खरा; परंतु तो मी एकटाच धरून बसल्यानें काय होणार आहे; माझेसारखे त्याचे अवधारणकर्ते आणखी निदान शेंपन्नास तरी पाहिजेत; तेव्हां त्याचा कांहीं चांगला परिणाम होईल; असें प्रत्येक मनुष्याच्या मनांत येऊन त्याची उमेद खचण्याचा बराच संभव आहे. परंतु, बाजरीचें एक एक कणीस पाहिलें असतां, फार तर पसापसा धान्याचें असतें. अशा पसापसा धान्याची जमवाजमव करून काय होणार, असें जर कोणी ह्मणेल, तर तें शोभेल काय? पसापसा करूनच खंडी होते; तसे, एक एक करतांकरतांच हजारों स्वदेशाभिमानी होतील, आणि त्यांपासून चांगलें फळ होईल. असो. आतां सध्याच्या स्थितींत हिंदुस्थानाची सुधारणा होण्यास कोणकोणत्या गोष्टी उण्या आहेत, ह्याचा थोडासा विचार करूं.

आमचे लोकांनीं पहिली गोष्ट ही केली पाहिजे कीं, त्यांचे मनांत प्राचीन संप्रदायावरून जीं विलक्षण वेडें भरलीं आहेत, तीं त्यांनीं टाकून द्यावीं. स्वदेशमर्यादेचे बाहेर जाणें हें पाप आहे, हें मानणें बरोबर नाहीं. ह्यास जरी एकाद्या ऋषिवचनाचा आधार असला, तरी तें वचन ज्या काळीं ज्या ऋषीनें लिहिलें त्या काळीं त्यास, तें लोकांच्या दुर्बल व अज्ञान स्थितीस योग्य वाटलें असेल. परंतु, ते दिवस गेले. आतां प्रवास करण्यास आगगाड्या व आगबोटी पाहिजेत तितक्या आहेत; व चोहींकडे बंदोबस्तही चांगला आहे. तेव्हां पाहिजे तिकडे प्रवास करण्यास हरकत नाहीं. जो मनुष्य आपले घरांतून बाहेर न

पडण्याचा निश्चय करून चूलकोंबडा होईल, त्यास लोकांमध्यें मानप्रतिष्ठा मिळण्याचा, त्याची सुधारणा होण्याचा, व चौघांत बसल्याउठल्यापासून जें सुख मिळतें, तें मिळण्याचा संभव फार कमी आहे. त्याप्रमाणें जे लोक आपणांस आपल्या देशामध्यें कोंडून घेतात, कधीं बाहेर पडत नाहींत, ते सर्वदा रानटी, अज्ञानी, आणि दुःखी राहतील; हें पक्कें समजावें. ह्याच्या उलट उदाहरण पहा. जे लोक हल्लीं सुधारणेच्या कळसास पोहोंचले आहेत, त्यांचें गमन अमक्या देशांत नाहीं असें नाहीं. ते सर्व देशांत जातात; तेथें काय काय उत्पन्न होतें तें पाहतात; त्यांतून आपणांस उपयोगी परंतु दुर्मिळ असें जें असेल, तें स्वदेशीं आणितात; तेथल्या लोकांच्या रीतीभातींचा विचार करून, त्यांपैकीं ग्राह्य असें जें आढळतें तें तत्काळ घेतात; आपल्या देशांतले विपुल पदार्थ, जे तेथें मिळत नसतील, परंतु आवश्यक असतील, ते तेथें नेऊन विकून खूब पैसा मिळवितात; असा व्यापार करतां करतां तेथें त्यांचें चांगलें वजन पडून, त्यांस तेथल्या लोकांच्या व राजांच्या कलहांत हात घालावा लागतो; आणि "दोघांचें भांडण आणि तिसऱ्यास लाभ" ह्या ह्मणीप्रमाणें त्यांस अपार संपत्तीच केवळ नव्हे, तर मोठें राज्य देखील प्राप्त होतें. हें आह्मीं जें आतां सांगितलें, तें सर्व इंग्लिश लोकांस जवळच्याजवळ लावून पहावें, ह्मणजे खातरी होईल. हे जर विलायतेच्या बाहेर न पडते, तर ह्यांस हिंदुस्थानाचें एवढें राज्य मिळतें काय? व ते इतके उत्तमावस्थेप्रत पावते काय? ह्याप्रमाणेंच परभाषा शिकण्याचें व अनेक विद्या पढण्याचें फळ आहे. तर आमचे लोकांनीं व्यर्थ जुन्या समजुती सोडून देऊन असा विचार करावा कीं, जसें आपले घरांतून कांहीं कामानिमित्त बाहेर पडणें, तसेंच परदेशीं जाणें आहे. जसें वेद समजण्याकरितां संस्कृत पढणें, तसेंच अनेक विद्यांचें ज्ञान प्राप्त करून घेण्यासाठीं इंग्लिश, लातिन वगैरे भाषा शिकणें, ह्यांत काय अधर्म आहे? किंवा ह्यांत काय पाप आहे? ह्यांत असत्य भाषण, असत्याचरण अथवा दुसऱ्यास दुःख देणें, ह्यांपैकीं कांहीं नाहीं. तेव्हां अशा गोष्टी आह्मीं अवश्य कराव्या.

आणखी एक गोष्ट नव्या रीति घेण्याविषयीं सांगतों. आमच्या धर्मशास्त्राकडे पहावें तों, त्यांत निजणें, बसणें, उठणें, चालणें, बोलणें, शौचास जाणें, हात धुणें, पाय धुणें, इत्यादि अगदीं यःकश्चित् बारीक गोष्टींविषयीं देखील नियम सांगितले आहेत. तेव्हां व्याज, व्यापाराचे पदार्थ, इतर लोकांशीं दळणवळण, ह्या मोठ्या गोष्टींचा विचार त्यांत केला आहे, ह्यांत कांहीं नवल नाहीं. परंतु, ह्यांविषयीं आपण मनामध्यें असें ठेवावें कीं, ते लेख फार प्राचीन काळचे आहेत; ते सर्व लोकांचें हिताहित पाहून व पुढच्या सर्व कालांवर लक्ष्य देऊन केलेले नाहींत; ज्यास जें तेव्हां योग्य व सोईचें वाटलें, त्यानें तें निय-

मांप्रमाणें लिहून ठेविलें; त्यास सर्व लोकांची मान्यता मिळाली होती असें नाहीं; तेव्हां दूरवर विचार करून बहुसंमतानें कोणतीही गोष्ट ठरविण्याचा पाठ अगदीं नव्हता; ह्यास्तव त्यांनीं लिहिलेलें सर्वकाळ सर्वांनीं शिरसावंद्य मानून राहावें, आणि त्याविषयीं स्वतः कांहीं विचार करूं नये, असें नाहीं. एकंदरीनें विचार करून पाहिलें असतां जनाच्या सोयी, सुखें व संपत्ति, हीं दिवसेंदिवस वाढत चाललीं आहेत, आणि हीं सर्व ज्ञानवृद्धीचीं फळें होत. आणखी सांप्रत काळीं पूर्वीच्यापेक्षां ज्ञान अधिक वाढत चाललें आहे, असें कोणीही कबूल करील. त्या अर्थीं प्राचीन काळच्या लोकांचे व्यवहारसंबंधी लेख, आलीकडच्या लोकांच्या वास्तविक हितास किती प्रतिबंधक आहेत हें सुज्ञ पुरुषांच्या लक्षांत सहज येईल.

आमच्या लोकांचें सर्वच वाईट आहे, आणि इंग्लिश लोकांसारख्या सुधारलेल्या लोकांचें सर्व चांगलें आहे, असें आह्मी ह्मणत नाहीं. जशा आमच्यांत पुष्कळ समजुती वाईट आहेत, तशा त्यांच्यांमध्यें थोड्या तरी वाईट आहेतच. ह्मणजे त्यांच्यांत भेद इतकाच कीं, त्यांच्यांत चांगल्या समजुती पुष्कळ; आणि आमच्यांत वाईट समजुती पुष्कळ. त्या दूर करण्यास आमचे लोकांनीं झटावें. ज्यांत धर्मसंबंध आहे, त्या तूर्त एकीकडे असोत. बाकीच्यांत तरी आधीं यथाशक्ति सुधारणा करावी. प्रथमतः अभिमान सोडावा; आणि इंग्लिश लोकांत सुखावह अशी जी अपार विद्या भरली आहे, ती संपादावी. सध्या चोहींकडे विद्याचविद्या झाली आहे, असें पुष्कळ लोकांच्या तोंडून मी ऐकतों; पण त्याचा अर्थ मला समजत नाहीं. पुष्कळ लोकांस लातिन, इंग्लिश, संस्कृत इत्यादि भाषा चांगल्या येतात, व त्यांतील अत्यंत गहन ग्रंथही समजतात. आगगाडी अशी चालते, तारायंत्रानें बातमी अशी जाते, वाफेनें छापण्याचें काम असें चालतें, देवी अशा काढितात, ह्याप्रमाणें वाक्‌पांडित्य करणारे, कदाचित् शेंकडा दाहा पांच निघतील; परंतु, सामान पुढें ठेवून, कसें तें करून दाखवा, असें ह्मटलें असतां पुढें सरसावणारा शेंकडा किंबहुना हजारांत एक निघाला, तर हिंदुस्थानाचें प्रारब्ध उघडलें, असें मी मानीन. ह्यास्तव, पोपटविद्या सोडून खरी विद्या संपादावी.

आणखी, प्रारब्धाची फुसकी काडी सोडून, उद्योगाची बळकट कास धरावी. पक्का भरंवसा ठेवावा कीं, उद्योगानें सर्व साध्य आहे. आमच्या लोकांनीं नशीबावर हवाला ठेविल्यामुळेंच त्यांस ही दशा प्राप्त झाली आहे. नशीबाचेच बाप मुहूर्त होत. त्यांविषयींही लोकांचें वेडेपण गेलें पाहिजे. साखर निरंतर गोड असावयाची, ती कधीं कडू लागली आहे, असें नाहीं; ह्मणजे ती

गोड लागण्यास सुमुहूर्त लागत नाहीं. त्याप्रमाणें दृढनिश्चयपूर्वक चांगला उद्योग तुह्मी केव्हांही करा, त्यापासून सुफल प्राप्त झाल्यावांचून राहावयाचें नाहीं, हें निःसंशय समजावें.

स्त्रियांस विद्या शिकविली असतां अनर्थ होतील, अशी वेडी समजूत आमच्या लोकांत आहे, ती त्यांनीं टाकिली पाहिजे. ही मूर्खपणाची समजूत त्यांचे मनांत भरून गेलेली पाहून मोठा चमत्कार वाटतो. कारण, विद्येपासून मनुष्याचें हितच व्हावयाचें, अहित कदापि व्हावयाचें नाहीं, हें खचीत आहे. विद्येच्या योगानें स्त्रियांचे हातून अनर्थ होण्याचा जसा संभव आहे, तसा पुरुषांच्या हातूनही होण्याचा संभव आहे, इतकेंच नव्हे. तर त्यांचे हातचे अनर्थ आपण अहोरात्र पाहात आह्मों. तर, अनर्थांच्या भयामुळें बायकांस विद्या न शिकविणें हा अन्याय नव्हे काय? ह्या गोष्टीचा विचार आमचे लोकांनीं करावा. आपल्या स्त्रियांस, वहिणींस, मुलींस, व इतर आप्त बायकांस विद्या शिकवावी; ह्मणजे त्यांचें फार हित होईल.

आणखी स्त्रियांस हलकें लेखण्याची व दासींप्रमाणें वागविण्याची चाल जी आमचे लोकांत फार आहे, ती अगदीं वाईट आहे. पुरुष हा शेतकरी, स्त्री हें शेत; अथवा पुरुष हा दोरा आणि बायको ही सूय. नुसता शेतकरी किंवा नुसता दोरा काय कामाचा? तो काय करणार? त्यांस यथानुक्रमें शेत आणि सूय हीं साह्य असलीं, तरच त्यांचें सार्थक्य होणार, नाहीं तर सगळें व्यर्थ; असें समजावें.

मुलांचीं लग्नें लहानपणीं करण्याची चाल हल्लीं आपणांमध्यें फार चालू आहे; तिजपासून ह्या देशामधील लोकांचें जितकें अहित झालें आहे, तितकें दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीपासून झालें नसेल. मनें न मिळाल्यामुळें दादलाबायकांचें वैमनस्य पडणें, त्यामुळें संसाराची वाताहात होणें, गुप्तपणें उभयपक्षीं व्यभिचार वाढणें, विधवांकडून गर्भपातादि घोर कर्में घडणें, इत्यादि अनर्थकारक गोष्टी लहानपणीं लग्नें केल्यापासून होतात, ह्यांचीं हजारों उदाहरणें लोकांच्या नजरेस हरहमेषा पडतात, ह्यास्तव त्यांविषयीं येथें विस्तारें लिहीत नाहीं. परंतु, एक दुसरी मोठी हानि एकंदर देशाची होत आहे, ती मनांत आणिली पाहिजे. ती हानि हीच कीं, प्रजा अप्रबुद्ध उत्पन्न होते. विचारदृष्टीनें पाहाणाऱ्या मनुष्याच्या लक्षांत असें यावयाजोगें आहे कीं, आमच्या लोकांत जीं वडील ह्मणजे पहिलीं मुलें होतात, तीं आपल्या धाकट्या भावंडांपेक्षां बुद्धीनें बहुधा फार कमी असतात. पुष्कळ मुलांच्या कुटुंबांत शोध करून पाहावा, ह्मणजे आह्मी ह्मणतों ह्याची सत्यता, शेंकडा ९०, किंवा निदान ७५ कुटुंबांत

तरी सांपडेल. ह्याचें कारण असें दिसतें कीं, स्त्रीपुरुषांचीं मनें त्या मुलांच्या गर्भसंभवकाळीं एकमेकांशीं मिळालेलीं नसतात, हें होय. आमच्या लोकांतलें पहिलें मूल लाजेचें, अबोल्याचें, अनोळखीचें, आणि भिडेचें असें असतें. तें तसेंच लाजाळू, मुखदुर्बल, आणि अप्रबुद्ध असें निपजतें, आणि पुढें सहवास-परत्वें जसा त्या स्त्रीपुरुषांच्या मनाचा मेळ बसत जातो, व संकोच, भीड, हीं कमी होत जातात, तशीं मुलें अधिकाधिक चपल, बुद्धिवान् आणि पसंत उत्पन्न होतात. वेश्यांचीं मुलें गरतींच्या पेक्षां, ह्मणजे इतर लोकांचे मुलांपेक्षां मोठीं चलाख, बुद्धिमान्, आणि हुशार असतात, हें बहुधा सर्व लोकांच्या पाहाण्यांत आहे. तर, आह्मी असें विचारितों कीं, असें कां असावें? तर त्या-वर उत्तर हेंच कीं, उभयपक्षीं मनें अगदीं पहिल्यापासून एकमेकांशीं चांगलीं मिळालेलीं असतात, त्यांच्यामध्यें कांहीं पडदा राहिलेला नसतो, ह्मणून तीं मुलें चलाख निपजतात. आतां, मुलांचें बुद्धिबल, स्त्रीपुरुषांच्या मनांच्या मि-लाफावर कां असतें असें जर कोणी विचारील, तर त्यास उत्तर एवढेंच कीं, मुलाच्या स्वरूपाशीं जसा आईबापांच्या स्वरूपांचा संबंध असतो, तसा, त्यांच्या मनांच्या ऐक्याचा संबंध मुलाच्या बुद्धीशीं असतो, असें दिसतें. मु-लांस व मुलींस चांगलीं मोठीं होऊं देऊन, त्यांस विद्या शिकवून, त्यांस बऱ्या-वाइटाचें पक्कें ज्ञान करून देऊन, नवरा ह्मणजे काय, बायको ह्मणजे काय, त्यांचीं परस्परांविषयीं कर्तव्यें व संबंध कसे आहेत, ह्या सर्व कांहीं गोष्टी त्यांस समजून देऊन, त्यांच्या इच्छेप्रमाणें त्यांचे विवाह करावे, अशी देशसुधार-कांनीं तजवीज केली पाहिजे. अथवा, सध्याच्या स्थितींत तूर्त आपल्या बाय-कांस मोकळ्या मनानें वागवून, त्यांचें आपलें मन अगदीं एक ठेवून संसा-रांत नांदणें हें तरी त्यांस फार आवश्यक आहे. ह्मणजे त्यापासून पूर्वी सांगि-तलेली अडचण बरीच दूर होईल अशी आशा आहे.

मोहनलालाचें प्रवासवर्णन.

विलायत.

मोहनलालानें पुष्कळ दिवस इंग्रजांच्या विलायतेंत घालविले. तेणेंकरून तेथच्या लोकांची स्थितिरीति त्याला बरीच माहीत झाली. तिजविषयीं त्याचा लेख आहे. तो येणेंप्रमाणें:—

इंग्लंदांतल्या आरमाराची व्यवस्था फार उत्तम आहे. आणि ही जोंपर्यंत अशी चालेल, तोंपर्यंत दुसऱ्या कोणत्याही राष्ट्राच्यानें ह्याची बरोबरी करवणार नाहीं.

इंग्लंदांतील लोकांच्या रीतिभाती अत्यंत सुधारलेल्या आहेत. ज्ञानवृद्धीच्या कामीं व आपले मुलांस शाहणे करण्याचे कामीं ह्या देशांतील लोक पैसा खर्चून जितकी काळजी बाळगितात, तितकी इतर कोणत्याही देशांतले लोक बाळगीत नसतील. मुलाला कळावयास लागलें ह्मणजे, त्याला कोणत्या प्रकारचा धंदा आवडतो, व शिकावासा वाटतो तें पाहतात; आणि ज्यांत त्याची रुचि दिसेल व बुद्धि चालेल, तो धंदा शिकण्यास त्याला लावितात. मग तो सरकारी कामकाजाचा असो, वकिलीचा असो, शिपायाचा असो, अगर दुसरा कोणता असो. मुलानें मिळवून माझे पोटास घालावें, ह्याची कोणी फारशी इच्छा धरीत नाहीं, तर त्याची भरभर व्हावी आणि ती आपण पाहावी, इतक्याचीच ते इच्छा करितात. मुलींवर त्यांच्या आयांची सक्त नजर असते. त्यांच्या हाताखालीं त्या तयार होतात. मग बायकांच्या मंडळींत सहजच त्या प्रतिष्ठा पावतात. मुलींची राहण्याची रीत मोठ्या टापटिपीची असून वागण्याची शैली प्रतिष्ठित दिसली पाहिजे. त्यांस लिहिणें, वाचणें, नाचणें, आणि गाणें, ह्या कला अवश्य येत असून, स्वभाषेखेरीज, फ्रेंचभाषा, चांगलें बोलण्यासारखी अवश्य आलीच पाहिजे, असें आहे. त्यांचीं आईबापें आपले घरीं प्रसंगोपात्त मेजवानीचा थाट करून मोठमोठे लोकांस भोजनास बोलावितात. त्या प्रसंगीं एकाद्या श्रीमान्, विद्वान् व रूपवान् पुरुषास, आपल्या विद्वत्तेनें, चातुर्यानें, सौंदर्यानें, व चालरीतीनें, वश करण्यास जी तरुण स्त्री समर्थ होते, तिचीं आईबापें तिजविषयीं आपणांस कृतकृत्य मानितात. तथापि, तिचें काम तेवढ्यानेंच होत नाहीं. कां कीं, नवरा श्रीमान् मिळण्यास तिजपाशीं द्रव्य असलें पाहिजे, अथवा तेव्हां जवळ नसलें तरी, तिचीं आईबापें वगैरे मृत झाल्यावर तरी तिला द्रव्य मिळण्याचा संभव असला पाहिजे. तरच तिला कोणी बायको करितो; एरव्हीं करीत नाहीं. आशिया खंडामध्यें एकादी स्त्री अविवाहित राहिली, तर तिला लोक मोठी साध्वी मानितात; आणि तिचें त्यांस फार नवल वाटतें. परंतु, युरोप खंडांत अशा हजारों असतात, ह्मणून त्याचें कोणास आश्चर्य वाटत नाहीं. त्या जरी लग्न करीत नाहींत, तरी त्यांचें राहणें विवाहित स्त्रियांप्रमाणें नीटनेटकें असतें. लग्नाची गोष्ट निघाली कीं, "तिजपाशीं कांहीं जागा आहे काय?" हा प्रत्येक अविवाहित पुरुषाचा प्रथम प्रश्न असतो. आणि ती जर सधन असली, किंवा कांहीं कालानें सधन होण्याचा संभव असला, तर, ती कुरूप असली तरी तिला कोणी वरितो. असें घडतें तेव्हां हा माझा गुण नव्हे, तर माझे द्रव्याचा गुण आहे, असें ती पक्कें जाणते. तथापि, त्यांच्या आचरणावरून व पत्रव्यवहारावरून एकाद्यास असें स्पष्ट दिसून येईल कीं, जणूं काय, ह्यांचीं अंतःकरणें अगदीं एकरूप होऊन गेलीं

आहेत. ह्याचें कारण असें कीं, त्यांच्यांत वहिवाटच तशी आहे. वधूवरांचीं वयें कशींही कमजास्त असलीं, तरी चिंता नाहीं. प्रीति कोणत्या स्त्रीपुरुषांत नाहीं, असें मी ह्मणत नाहीं. एकमेकांच्या जीवास जीव देणारीं स्त्रीपुरुषें इंग्लंदांत अनेक आहेत. येथील बहुतेक स्त्रिया हुशार, निष्कपट आणि सुशील आहेत. त्यांच्या अंतःकरणांत लबाडीस व मूर्खपणास जागा मिळत नाहीं. जर उभयतांत कांहीं भांडण उत्पन्न झालेंच, तर अपराध बहुतकरून पुरुषाकडे विशेष असतो, असें माझें मत आहे.

इमानाविषयीं इंग्लिश लोक बाणा बाळगितात, व प्रतिष्ठा मिरवितात, त्याप्रमाणें ते इमानी बहुतांशीं आहेत, ह्यांत संशय नाहीं. तथापि, त्यांच्या वहिवाटींत अशीं कितीएक भाषणें येऊन चुकतात कीं, तीं बोलणारा असत्य समजून बोलतो, व ऐकणाराही तीं खोटीं मानितो. परंतु, ती रूढि आहे, ह्यामुळें तसल्या भाषणाचें कोणास कांहीं वाटत नाहीं. उदाहरण. अ स भेटण्याकरितां ब हा त्याचे घरीं गेला; अ चे मनांत त्याला भेटावयाचें नाहीं; तर, तो आपला नौकर क ह्यास सांगतो कीं, मी घरांत नाहीं असें ब ला सांग. त्याप्रमाणें तो सांगतो. ह्यांत क बोलला तें खोटें, असें ब ला पुरें ठाऊक असलें, तरी तें भाषण तो दोषास्पद मानीत नाहीं. इतर देशांपेक्षां इंग्लंदांत ही उत्कृष्ट गोष्ट विशेष आहे कीं, कितीही नीच पदवीचा मनुष्य असला, तरी त्याला लिहितां आणि वाचतां हें येत असतेंच. ज्यांला ह्या दोन गोष्टी येत नाहींत, अशीं माणसें त्या देशांत फार निघावयाचीं नाहींत. मेंढरें राखणारा आणि हुजऱ्या हे एका कोपऱ्यांत बसून वर्तमानपत्रें वाचतांना व त्यांविषयीं बोलतांना मीं पाहिले आहेत. वाचणें हें आपलें कर्तव्य व करमणुकीचें उत्तम साधन आहे, असें ते समजतात. हल्लीं सरकारचे विचार काय चालले आहेत, ह्याविषयीं ते बोलतात. अशी उत्तम स्थिति आपल्या हिंदुस्थानाला कधीं प्राप्त होईल काय ?

इतर देशांमध्यें पाहिलें तर लोकांचा वेळ जातां जात नाहीं; ह्याचें कारण काय ? तर त्यांस कांहीं उद्योग नसतो; परंतु, त्याच्या उलट स्थिति इंग्लंदांत आढळून येते. ती अशी कीं, कोणालाही एका क्षणाची फुरसत नाहीं. ज्याला त्याला पाहावें तों वेळ नाहींसा वाटतो. स्वतः माझीच गोष्ट मी सांगतों कीं माझे मनांत ज्या ज्या गोष्टी करावयाच्या असतात, त्या करण्यास मला वेळ पुरत नाहीं.

मोठा कळवळा येण्यासारखी एक गोष्ट मीं इंग्लंदांत पाहिली; ती हीच कीं, येथें हजारों, लाखों लोक दारिद्र्यानें पीडलेले आहेत. आशिया खंडांतील

देशांपेक्षां, संपत्ति व श्रीमान् लोकांची संख्या, इंग्लंदांत पुष्कळ जास्त आहे. तरी अन्नवस्त्रावांचून मरणारे लोक ह्या देशांत आहेत, इतके दुसरे कोठें नसतील. त्यांस आश्रय द्यावा, ह्या हेतूनें तेथें अनेक मंडळ्या स्थापिल्या आहेत, व त्या, वर्गणीनें पैसा जमवून त्यांस साह्य देतात. पण त्यानें होणार काय? भिकार अतिशयित असल्यामुळें कांहींएक पुरवठ्यास येत नाहीं. आणखी मला असें समजलें आहे कीं, ह्मातारेकोतारे, आंधळे, बहिरे, मुके, पांगळे, थोटे, अशा अनाथांस आश्रय देण्यासाठीं लोकांवर एक लहानसा करही बसविला आहे, तरी त्यानें पूर्तता होत नाहीं.

ह्या देशांतील लोकांची आदरसत्कार करण्याची उत्तम रीति पाहून मला परम संतोष झाला. आणि त्यांनीं माझें बहुत आगतस्वागत केलें, ह्मणून मी त्यांचे फार फार आभार मानितों.

ग्रेतब्रितन व ऐर्लंद ह्यांचा संक्षिप्त इतिहास.

इंग्लंदामध्यें प्राचीन काळीं ह्मणजे आरंभीं केल्त लोक रहात असत. ते मुळीं आशिया खंडांतून येऊन युरोपाच्या दक्षिणेकडे व पश्चिमेकडे वसत गेले. नंतर त्याच्या उत्तरभागीं व पूर्वभागीं बेलजी लोक येऊन राहिले. त्यांचें मूळस्थान आशिया खंडच होतें. ह्यांबरोबर गाथिक लोकांच्या आणखी कितीएक जाती युरोपांत शिरल्या. त्यांनीं उत्तर आणि ईशान्य ह्या दिशांकडील देश व्यापून टाकिले. ह्या प्रकारें सर्व युरोप खंडांत वसाहात झाली. आशिया खंड हें मानवी प्राण्याचें मूळस्थान आहे, असें विद्वान् लोकांचें मत आहे.

फिनीशन लोक कार्नवाल येथून कथील विकत नेत असत, तें केव्हांपासून हें बरोबर सांगतां येत नाहीं. तथापि ख्रिस्ती शकापूर्वीं शेंकडों वर्षे हा व्यापार चालला असावा, असें सांगतात. जुलियस सीझरानें ख्रिस्ती सनाच्या पूर्वीं ५५ वे वर्षी ग्रेतब्रितनावर स्वारी केली, तेथपर्यंत त्या प्रदेशाची माहिती कांहीं समजत नाहीं. पुढें थोडथोडी कळूं लागते.

जुलियस सीझरानें इंग्लंदावर स्वारी केली, तेव्हां तेथचे लोकांस ब्रितन्स ह्मणत असत; देशाला ब्रितानिया असें नांव होतें; सुधारणा तर कांहींच नव्हती; लोक कातडीं पांघरत; झाडपाल्याच्या रसानें आंगें रंगवीत; फळें, मुळें, आणि शिकार ह्यांवर उपजीवन करीत; चिखल आणि झाडांच्या फांद्या ह्यांनीं बांधिलेल्या ओबडधोबड घरांत राहात; अशी त्यांची स्थिति होती. तरी ते शूर असत, आणि प्रसंगीं मोठ्या शौर्यानें लढत. तेणेंकरून त्यांस जिंकण्यास जुलियस सीझराच्या सैन्यास फार श्रम पडले. ह्या मोहिमेनंतर सुमारें १०० वर्षांत रोमन लोकांकडून ब्रितनास कांहींएक इजा पोहोंचली नाहीं. पुढें

इ. स. ४३ त, ब्रितनास पुरतें जिंकण्यासाठीं, क्लादियस नामक रोमन बाहशहानें मोठें सैन्य पाठविलें. तथापि ह्या गोष्टीनंतर २० वर्षांनीं, तें कार्य अग्रिकोला नांवाच्या सरदारानें सिद्धीस नेलें.

ब्रितनदेश सुमारें इ. स. ४३० पावेतों रोमन लोकांच्या अंमलाखालीं राहिला. परंतु, त्या सुमारास त्यांच्या स्वतःच्या देशावर ह्मणजे इतालीवर, उत्तरेकडील रानटी लोक हल्ले करूं लागले. ह्मणून स्वदेशसंरक्षणार्थ रोमन लोकांनीं ब्रितनांतली आपली सर्व फौज परत बोलावून नेली. तेव्हां अर्थात् त्यांची सत्ता तेथें राहिली नाहीं. ह्यांच्या कारकीर्दींत लोकांच्या रीतींभातींचीं वगैरे बरीच सुधारणा झाली. परंतु स्वदेशाभिमान ह्मणून जो मोठा गुण त्यांजमध्यें रानटी स्थितींतही वसत होता, तो ह्या कालाच्या सुमारास अगदीं लयास गेला. ही गोष्ट इतिहास वाचतो त्याच्या दृष्टीस पडते. असें कां होतें बरें? देशसुधारणा आणि स्वदेशाभिमान ह्यांचें वैमनस्य आहे काय?

ब्रितनदेश उघडा पडला; त्यास कोणी त्राता नाहींसा झाला; असें पाहून पिक्त, स्कात् आणि साक्सन लोक त्यावर स्वाऱ्या करूं लागले. रोमन लोकांस भिऊन जे ब्रितन लोक स्कातलंदांत जाऊन राहिले होते, त्यांनाच पिक्त लोक ह्मणतात. स्कात्स ह्मणजे ऐर्लंदांतले लुटारू लोक. आणि साक्सन ह्मणजे जर्मनीच्या उत्तर भागीं किनाऱ्यावर राहणारे धाडशी चांचे लोक. त्यांजपासून आपला बचाव करून घेण्यासाठीं ब्रितन लोकांनीं रोमन लोकांची प्रार्थना केली. परंतु त्यांचीच त्यांना पंचाईत पडली होती. तेव्हां ह्या बिचाऱ्यांकडे लक्ष देतो कोण? आधीं स्वसंरक्षण, तेव्हां पुढें परोपकार, असा मानवस्वभाव असल्यामुळें ती प्रार्थना व्यर्थ गेली. नंतर, निरुपाय होऊन आपल्या तिघां शत्रूंपैकीं एकास ह्मणजे साक्सन लोकांस ब्रितन लोकांनीं बाकीच्या दोघां शत्रूंशीं लढण्यास साह्य करावयाकरितां बोलाविलें; आणि त्यांच्या मदतीबद्दल त्यांस थानेट हें बेट देऊं केलें. ते लोक, हेंजिस्त आणि हार्सा ह्या सरदारांसहवर्तमान, इ. स. ४४९ त ब्रितन देशामध्यें आले; आणि त्यांनीं मोठ्या शौर्यानें पिक्त आणि स्कात् ह्या लोकांस देशांतून घालवून दिलें. तेणेंकरून ब्रितन लोक स्वतंत्र आणि सुखी झाले काय? नाहींत. ते चुलींतून निघाले आणि वैलांत पडले; ह्मणजे असें झालें कीं, साह्य करण्यास आलेल्याच साक्सन लोकांनीं ब्रितनावर शस्त्र धरिलें. आणि आग्नेयीकडच्या कितीएक भागांतून त्यांस काढून दिलें. देशांत साक्सन लोकांचा अंमल बसत चालला. आंग्लो साक्सन ह्मणून त्यांच्याच जातीचे लोक जर्मनींतून निघून जाऊन ग्रेतब्रितनांत राहिले. चोहींकडे आंग्लो साक्सन लोकांचा अंमल पसरला. ह्या लोकांच्या नांवापासूनच, त्या देशाला इंग्लंद हें नांव प्राप्त झालें आहे. साक्सन लोकांनीं ह्या देशांत वेगवेगळीं सात राज्यें स्थापिलीं; तीं, इतिहासामध्यें, साक्सनराज्यसप्तक ह्या नांवानें प्रसिद्ध आहेत.

साक्सन लोकांच्या तडाख्यांतून निभावून जे ब्रितन लोक पळाले, ते वेल्स प्रांतांत आणि फ्रान्स देशामध्यें ब्रितनीकनामक भागांत जाऊन राहिले. वेल्सांतले ब्रितन लोक पहिल्या एदवर्द राजाच्या कारकीर्दीपावेतों स्वतंत्र होते. त्यांच्या वंशजांस अद्यापि प्राचीन ब्रितन असें ह्मणतात.

साक्सन लोकांच्या अमलांत ह्या देशाचें नांव, रीतिभाती व भाषा, हीं बदललीं. लोक पूर्वीं लातिन आणि केल्त ह्या भाषा बोलत, ते साक्सन भाषा बोलूं लागले. तिजपासून हल्लींची इंग्लिश भाषा निघाली आहे.

इ. स. ८२७ त, राज्यसप्तकापैकीं कितीएक राज्यें मोडून, वेसेक्सचा राजा एग्बर्त ह्यानें एक मोठें राज्य स्थापिलें, व देशास इंग्लंद हें नांव दिलें. तेव्हां इंग्लंदचा प्रथम राजा एग्बर्त, असें ह्मणण्यास कांहीं चिंता नाहीं.

इ. स. ८६६ त देन्स लोकांनीं इंग्लंदावर स्वारी केली; आणि इ. स. १०१७ त बहुतेक सर्व देश आपले कबजांत घेतला. तेव्हां त्यांचा राजा कॅनूत हा होता. ह्या लोकांस इंग्लंदाच्या आल्फ्रेद राजानें जर्जर करून देशांतून घालवून दिलें.

कॅनूत ह्याचा पुत्र हार्दि कॅनूत हा इ. स. १०४२ त मरण पावला. नंतर एदवर्द धि कनफेसर नामक इंग्लंदच्या मूळ साक्सन राजकुळांतला राजा देशामध्यें राज्य करूं लागला. तो इ. स. १०६६ त वारल्यावर, त्याची गादी, त्याचा शालक हारोल्द, ह्यानें बळकावली. परंतु, एदवर्दाच्या मृत्युपत्राप्रमाणें ह्मटलें असतां नार्मंदीचा ड्यूक विलियम ह्यास ती मिळावयाची; ह्मणून ती त्यानें त्याच वर्षीं हारोल्दास हेस्तिंग्ज येथील लढाईत मारून मिळविली. इंग्लंदच्या इतिहासांत 'नार्मनविजय' ह्मणून जी प्रसिद्ध गोष्ट आहे, ती हीच. विलियम ह्यास राज्याभिषेक झाल्यावर त्याला लोक विलियम विजयी असें ह्मणूं लागले. नार्मन राजांच्या कारकीर्दीत इंग्लंदामध्यें देशसुधारणा, कायदे, उत्तम रीति, आणि लोकहिताच्या गोष्टी वृद्धि पावल्या. नार्मनविजयापासून आजपावेतों इंग्लंदच्या राज्यांत ज्या गोष्टी अत्यंत महत्त्वाच्या झाल्या, त्यांपैकीं मुख्य मुख्य सांगतों.

१; दुसऱ्या हेनरीच्या कारकीर्दीत, इ. स. ११७२ मध्यें, ऐर्लंदचें राज्य इंग्लंदच्या राज्याशीं जोडलें. हें राज्य इंग्लंदच्या राज्यास जोडल्यास इतके दिवस झाले तरी ऐर्लंदाचें राज्य सुरळीत चालत नाहीं. ऐरिश लोक आणि इंग्लिश लोक ह्यांचें जन्मवैर आहे असें ह्मटलें तरी चालेल. २; जान राजाकडून इ. स. १२१५ त, 'माग्नाचार्ता' ह्या नांवाच्या लोकस्वातंत्र्यरक्षक सनदेवर लोकांनीं सही करविली. ३; तिसरा एडवर्ड आणि पांचवा हेनरी ह्यांनीं

फ्रान्सावर स्वाऱ्या केल्या. ४; ख्रिस्ती शकाच्या १५ व्या शतकांत यार्क आणि लांकास्तर ह्या घराण्यांचीं युद्धें झालीं. ५; इ. स. १६०६ त पहिला जेम्स गादीवर बसला, तेव्हां इंग्लंदाच्या व स्कात्‌लंदाच्या राज्यांची एकत्रता झाली, तेव्हांपासून इंग्लंड आणि स्कातलंद ह्या देशांस ग्रेत ब्रितन हें एक नांव देऊं लागले. ६; इ. स. १६४९ त पहिल्या चार्लस राजाच्या व त्याच्या प्रजेच्या लढाया होऊन लोकांनीं त्याचा वध केला, आणि क्रामवेल ह्यानें प्रजासत्ताक राज्य स्थापिलें. ७; इ. स. १६६० त दुसरा चार्लस राजा गादीवर बसून, पुनः पूर्ववत् राजसत्ता चालूं लागली. ८; इ. स. १६८८ त राज्यक्रांति होऊन दुसऱ्या जेम्सास हांकून दिलें, आणि तिसऱ्या विलियमास गादीवर आणून बसविलें. ९; इ. स. १७०७ त इंग्लंद आणि स्कातलंद येथच्या पार्लमेंतसभा निराळ्या होत्या, त्या मोडून त्यांची एक झाली. १०; इ. स. १७१४ त, हानोवर घराण्यास राज्यप्राप्ति झाली. ११; इ. स. १७७६ पासून १७८३ पर्यंत अमेरिकेशीं लढाई. १२; फ्रान्सांतल्या बंडाबरोबर लढाई, इ. स. १७९३ पासून १८१५ पर्यंत. १३; ग्रेतब्रितन आणि ऐर्लंद येथील कायदे करणाऱ्या मंडळयांचें एकीकरण, इ. स. १८०१ या वर्षीं झालें.

नार्मनविजयापासून आजपावेतों जे राजे इंग्लंदच्या गादीवर बसले, त्यांची याद, त्यांच्या राज्यारंभाच्या सनांसह लिहून हा विषय पुरा करितों.

पहिला विलियम.	१०६६.	पांचवा एदवर्द.	१४८३.
दुसरा विलियम.	१०८७.	तिसरा रिचर्ड.	१४८३.
पहिला हेनरी.	११००.	सातवा हेनरी.	१४८५.
स्तीफन.	११३५.	आठवा हेनरी.	१५०९.
दुसरा हेनरी.	११५४.	साहावा एदवर्द.	१५४७.
रिचर्ड.	११८९.	पहिली मेरी राणी.	१५५३.
जान.	११९९.	इलिझाबेथ राणी.	१५५८.
तिसरा हेनरी.	१११६.	पहिला जेम्स.	१६०३.
एदवर्द.	१२७२.	पहिला चार्लस.	१६२५.
दुसरा एदवर्द.	१३०७.	दुसरा चार्लस.	१६६०.
तिसरा एदवर्द.	१३२७.	दुसरा जेम्स.	१६८५.
दुसरा रिचर्ड.	१३७७.	तिसरा विलियम.	१६८९.
चौथा हेनरी.	१३९९.	दुसरी मेरी राणी.	१६८९.
पांचवा हेनरी.	१४१३.	आन राणी.	१७०२.
साहावा हेनरी.	१४२२.	पहिला जार्ज	१७१४.
चौथा एदवर्द.	१४६१.	दुसरा जार्ज.	१७२७.

तिसरा जार्ज.	१७६०.	व्हिक्टोरिआ राणी.	१८३७.
चौथा जार्ज.	१८२०.	सातवे एडवर्ड.	१९०१.
चौथा विलियम.	१८३०.	पांचवे जार्ज, १९१०, राज्य करीत आहेत.	

पांचवे जार्ज.

ऐर्लंद.—येथेंही फिनिशियन लोक कथिलाकरितां प्राचीन काळीं येत असत, असें दिसतें. ह्यांत प्रथमतः केल्त लोकच राहात.—१५ व्या शतकांत ह्या देशामध्यें सेंत पात्रिक ह्यानें ख्रिस्ती धर्म नेला. देन्स लोकांनीं हें इ० स० ८४५ त जिंकिलें होतें. तथापि तें सोडून त्यांस लवकरच जावें लागलें.—दुसऱ्या हेनरीच्या वेळीं, इसवी सन ११७२ त, ऐर्लंद इंग्लंदाशीं जोडिलें. पहिल्या जेम्साचे वेळीं कितीएक इंग्लिश मंडळया ऐर्लंदांत गेल्या. तेणेंकरून तेथें सुधारणा व न्याय हीं चांगलीं झालीं.—इ० स० १६४१ त ऐर्लंद राजाशीं लढाई करण्यांत गुंतलें होतें. तिचा शेवट क्रामवेलनें केला. १८४७ त मोठा दुष्काळ पडला होता. त्या वर्षी बटाटे मुळींच पिकले नाहींत.—इ० स० १८४९ त व्हिक्टोरिआ राणीसाहेब ऐर्लंद पाहण्यास गेल्या होत्या, १९०७ सालीं सातवे एडवर्डमहाराज गेले होते, आणि इ० स० १९११ त पांचवे जार्ज महाराज गेले होते. तेव्हां तेथील लोकांस अत्यानंद झाला.

असत्य भाषण.

प्लेतोचा शिष्य आणि **शिकंदराचा** विद्वान् गुरु जो आरिस्तातल, त्यास एके समयीं कोणीं असें विचारिलें कीं, "खोटें बोलण्यानें मनुष्यास काय प्राप्त होतें?" त्यानें उत्तर दिलें "अविश्वास, ह्मणजे नापत." खरें आहे. अमुक मनुष्य खोटें बोलतो, असें एकदां आपले अनुभवाला आलें, ह्मणजे तो जरी दुसरे वेळीं खरें सांगूं लागला, तरी त्यावर आपला विश्वास बसत नाहीं.

शिकंदर बादशाहा.

जो ढुंगणाचें सोडून डोक्यास गुंडाळतो, अशा निर्लज्ज व हलक्या मनुष्यास देखील, आपण सत्य बोलतों अशा आख्येची आवड असते. दुर्गुणी जनांस समानशील स्नेही मिळतात. अमली पुरुषास मंडळीचा तोटा नाहीं; कां कीं, गांवांत कोणी पांच चार तरी तसे असतात; आणि त्यांच्यामध्यें पहिल्या धडक्यास चिलमीची राख केल्यानें, अथवा प्रसंगीं अमलासाठीं घरांतील भांडें मोडिल्यानें शाबासकी मिळते. अट्टल चोर, उचल्ये, मनुष्यांस द्रव्यार्थ जीवें मारणारे, हे तर दुष्टशिरोमणि ना! त्यांतही जो हजारपांचशें माणसांसमक्ष एकाद्या मोठ्या दागिन्यास उपटा देऊन आपल्या मंडळींत घेऊन येतो, त्याची पाठ त्याचे सोबती थापटितात. पण तेंच जर त्यांस न कळूं देतां तो एकटाच बळकावून बसेल, तर ते त्याला पुनः आपले मंडळींत घेतील काय? घेणार नाहींत. इतर पुष्कळ दुर्गुणांत मनुष्यें एकमेकांवर वरचढ होऊं इच्छितात, परंतु असत्य भाषणाविषयीं असें कोठें आढळतें काय? ज्या दुर्गुणाचा समावेश दुर्गुणशिरोमणींच्या मंडळींतही होऊं शकत नाहीं, त्या दुर्गुणानें—ह्मणजे असत्य भाषणानें विचारी पुरुषानें आपलें पवित्र मुख विटाळावें काय?

असत्य भाषण करणारास सर्व सोडितात. त्यावर कोणी विश्वास ठेवीत नाहीं. सज्जन जे आहेत, ते असत्य बोलणाराचा द्वेष करितात, हें प्रसिद्धच

आहे; आणि वर सिद्ध केल्याप्रमाणें, दुर्जनही त्याला आपणांजवळ येऊं देत नाहींत; तेव्हां जगांत त्याला कोठें थारा नाहीं असें झालें. ह्याहून अधिक नीचत्व तें कोणतें? सर थामस ब्रौन ह्मणून एक इंग्लिश ग्रंथकार होऊन गेला. त्यानें आपले पुस्तकांत जनाला लक्षून असें ह्मटलें आहे कीं, "अरे, सैतान देखील एकमेकांशीं असत्य भाषण करीत नाहींत; आणि नरकवास कंठणाऱ्यांस देखील सत्यावांचून परिणाम नाहीं." ह्यावरून, सत्य भाषणाची आवश्यकता मनुष्यास किती आहे, हें सहज लक्षांत येईल. असत्य हा दुर्गुण इतका द्वाड आहे, त्या अर्थी तो टाळण्याविषयीं होईल तितकी सावधगिरी ठेवणें हें मनुष्याचें कर्तव्य आहे. निदान, त्याच्या स्वीकारानें जो लाभ होणार, तो त्यापासून होणाऱ्या हानीइतका आहे कीं नाहीं, हें तरी विचारपूर्वक पाहावें. असत्याचरणापासून जो लाभ झालासा वाटतो, तो खरा लाभ नसतो. ह्मणजे, तो लाभ वाटतो मात्र; पण ती हानि असते.

असें आहे तरी जन पावलोपावलीं असत्य बोलतात. मनुष्य बाजारासारख्या समाजांत असतो तेव्हां, त्याच्या कानीं असत्य भाषण पडल्यावांचून त्याची एकही घटिका जात नाहीं. त्या भाषणापासून ह्मणजे लोकांस दुःख व्हावें, आणि आपणास सुख व्हावें, असा बोलणाराचा कांहींएक हेतु नसतो. तर, गोष्टी निघाल्या म्हणजे, 'आठ हात लांकूड आणि नऊ हात ढलपी' अशा गप्पा माराव्या, अशी मनुष्यास संवयच पडून गेली आहे. तिजपासून आपलें कांहीं हित नाहीं, असें त्याला उघड कळत असतांही, तो त्या दुष्ट संवयीचा त्याग करीत नाहीं. तेव्हां त्याला काय ह्मणावें? वाणी आपल्या मालाची किंमत सांगतो, अथवा कोणी मनुष्य आपल्या शत्रूची निंदा करितो, तेव्हां ह्यांत खचीत लबाडी आहे, असें ऐकणाराच्या मनांत तत्काळ येतें; व त्यांतलें तथ्य काय तें बाहेर काढण्याविषयीं तो उद्योग करितो. कां कीं, त्यांत धनप्रतिष्ठादिकांस धक्का असतो. परंतु उगेंच सामान्य गोष्टींत जर कोणीं तिखटमीठ घातलें तर त्यापासून नफानुकसान कांहीं नसल्यामुळें त्याविषयींचा फारसा शोध कोणी करीत नाहीं. आणखी त्यांपासून दुसरें असें आहे कीं, गप्पा मारणाराची हौस बिनखर्चानें पूर्ण होते, व बुद्धया गोड केलेली गोष्ट श्रोत्यांसही बरीच मनोरंजक वाटते. ह्या कारणामुळें अशा असत्य भाषणाचा प्रकार जनांत फार वाढला आहे. तो इतका कीं, त्याच्या योगानें कितीएक मनुष्यें कांहीं दिवसपावेतों बहुभाषण करून लोकांची मर्जी संपादितात. तरी, केव्हांनाकेव्हां तरी त्यांची लबाडी बाहेर पडते; आणि ती बाहेर पडली ह्मणजे जी त्यांची नापत व मानहानि होते, ती सांगतां पुरवत नाहीं.

आणखी एक असत्याचा प्रकार आहे; पण तो अहितकारक नाहीं. मुक्ता-

माला, रत्नप्रभा, इत्यादि पुस्तकांत लिहिणारांनीं जें लिहिलें आहे, तें खरें नाहीं, असत्य आहे. तथापि त्यापासून वाईट परिणाम व्हावयाचा नाहीं. कां कीं, तें जरी खरोखर घडलेलें नाहीं, तरी त्यांतल्या गोष्टी होण्यास शक्य आहेत, व त्यांपासून मनुष्यास सुबोध प्राप्त होण्याजोगा आहे, ह्मणून तीं वाचावीं, असा ग्रंथकारांचा उद्देश लोकांत व्यक्त आहे. ह्यावरून एक चमत्कारिक गोष्ट मनांत येते. ती अशी.–सत्यामध्यें जर थोडें असत्य मिसळलें, तर जनांत मोठें पाप मानितात; परंतु मुक्तामालेप्रमाणें जर सबंद असत्य लिहिलें, तर त्याचें कोणास कांहीं वाटत नाहीं. ह्याचें कारण? आपण आपल्या सत्य भाषणांत जें असत्य भाषण मिळवितों, तें सत्य मानण्याविषयीं जनांस आग्रह करितों, ह्मणजे त्यांस फसवायास पाहतों, ही आपली लबाडी असते, ह्मणून तें पाप होय; आणि मुक्तामालेसारख्या गोष्टींत तसा कांहींच प्रकार नसतो; ह्मणजे ती असते खोटीच; परंतु, ती खोटी समजूनच लोकांनीं वाचावी असा ग्रंथकाराचा हेतु असतो; तेव्हां तो जनांस ठकवूं पाहात नाहीं, हें उघड आहे. ह्मणून तें पाप नव्हे; व ह्मणूनच लोक त्याचा द्वेष करीत नाहींत. तस्मात् मन हेंच सत्य होय. जसें आपल्या मनांत आलें असेल तसें सांगणें, हेंच सत्य भाषण, ह्यापरतें जें बोलणें तें असत्य होय. ह्या असत्यानें जगांत केवढाले अनर्थ मांडिले आहेत, ते कोणाच्यानेंही संपूर्ण सांगवणार नाहींत. हरहमेषा राजा नवेनवे कायदे करितो ह्मणून लोक त्याच्या नांवानें हाका मारितात; पण हा राजाचा दोष नाहीं; त्यांचाच आहे. ही गोष्ट फार खोल नाहीं; ह्मणून ती उदाहरणानें स्पष्ट करण्याचें प्रयोजन नाहीं.

मोहनलालाचें प्रवासवर्णन.

हिरात.

ह्या शहरांत गुजरबाग ह्मणून एक स्थल प्रसिद्ध आहे, तें पाहण्यास मी गेलों, तेथें अबुइस्मालनामक महापुरुषाची कबर आहे. तो स्वपातकाचें प्रायश्चित्त घेत असतां त्याला मुलांनीं दगडमार केली. तिच्या योगानें तो इ० स० १०८८ च्या मार्च महिन्यांत मरण पावला. त्याला बारा लक्ष श्लोक तोंडपाठ येत होते, व दोन लक्ष अभंग त्यानें नवे केले, असें सांगतात. ह्याच्या कबरीभोंवत्या पुष्कळ लहानमोठ्या इमारती आहेत. त्या कबरीवर एक कमान आहे, ती ७०० फूट उंच आहे. ती कबर पाहून बाहेर पडलें, ह्मणजे तेथें एक मोठा हौद दृष्टीस पडतो. त्याचें पाणी थंडीच्या दिवसांत ऊन असतें, आणि उन्हाळ्यांत गार असतें असें सांगतात. हें स्थल अत्यंत रमणीय आहे. आपला फावला वेळ शहरचे लोक तेथें मोठ्या आनंदानें घालवितात.

ह्या शहराच्या उत्तरभागीं प्राचीन काळीं मोठें विद्यालय होतें; तें स्थळ मी पाहावयास गेलों. त्याची इमारत पडून जमीनदोस्त झाली होती. त्या विद्यालयाचा मुख्य गुरु जेमीनामक कवि होता, असें सांगतात. जवळ नदीच्या बाजूस अमीर तैमूर ह्याची कन्या गाहरशद, हिची कबर आहे. ही स्त्री फार रूपवती होती. तिनें लग्न केलें नव्हतें. कुराणपठणांत तिनें आपला जन्म घालविला. तिचें आचरण फार शुद्ध असे.

ह्या विद्यालयापासून कांहीं अंतरावर तक्तइसाफर ह्मणून एक फार सुंदर इमारत आहे. ती सुलतान हुसेन मिरझा ह्यानें बांधिली. ती शंभर फूट उंच आहे. हिच्याविषयीं अशी दंतकथा आहे कीं, जे कोणी लोक दुर्व्यसनांत मग्न झालेले सांपडत असत, त्यांस धरून आणून, सुलतान हुसेन मिरझा हा ह्या इमारतीच्या कामावर कष्ट करावयास लावीत असे. ह्या इमारतीच्या दरवाजांच्या अगदीं वरच्या दगडांवर त्या बादशहानें एक पद्य खोदवून ठेविलें आहे त्याचें तात्पर्य असें आहेः—"मिरझा बादशहाची अशी आज्ञा आहे कीं, जे कोणी लोक स्त्री आणि मद्य ह्यांच्या नादीं लागून पाप करीत आहेत, त्या सर्वांनीं तक्तइसाफर ह्या इमारतीच्या कामांत श्रम केले पाहिजेत."

हिरात प्रांताचें एकंदर उत्पन्न १८,३०४ तोमन आहे. एक तोमन ह्मणजे पावणेसात रुपये. धान्य ३३,३२० खारव्हर पिकतें. एक खारव्हर साहा मण आणि दाहा शेर इतक्याबरोबर आहे.

ह्या शहराचा मूळ पाया लोहतास्पनामक राजानें घातला, अशी दंतकथा आहे. एका पर्शियन श्लोकांत असें सांगितलें आहे कीं, "हिरात हें लोहतास्प ह्यानें वसविलें; गस्ताप ह्यानें त्यांत पुष्कळ इमारती बांधिल्या; बहिमान ह्यानें तें पुष्कळ वाढविलें; आणि अलेक्झांदरानें तें शेवटास नेलें." शहरासभोंवतीं मातीचें कुसूं व बाहेरून कोरडा खोल खंदक आहे. वेशी पांच आहेत. सात धर्मशाळा आहेत. पहिली मुस्ताफी ह्यानें बांधिली आहे. तींत शिकारपुरचे हिंदु व्यापारी राहतात; दुसरींत बुखारा आणि कंदाहार येथील व्यापारी असतात; तिसरींत इराण व हिरात येथील उदम्यांचें राहणें आहे; आणि बाकीच्या, मोठमोठ्या श्रीमान् व्यापाऱ्यांनीं अडविल्या आहेत. हाजीअल्ली असकर कंदाहारी, हा व्यापारी सर्वांत संपत्तिमान् आहे. त्यास सावकारांचा राजा असें ह्मणतात.

घरें सर्व मातीचीं बांधिलेलीं, काळीं व ओंगळ दिसतात. बहुतेक घरें दुमजली आहेत. त्यांची डागडुजी आणि स्वच्छता ह्या गोष्टी लोकांच्या स्वप्नांतही नाहींत, अशा दिसतात. दरवाजे फारच लहान असतात. तथापि, घरांत जागा, पुष्कळ असते. खिडक्यांस कागद लावितात. आर्ग ह्मणजे राजवाडा ही

इमारत फार बळकट व प्राचीन आहे. तिजसभोंवतीं लहानसा कोट असून त्याचे बाहेरचे आंगास खंदक आहे. बुरुजावर राजाचें भांडार असतें. तथापि तेथें तोफा वगैरे कांहीं नाहींत. खंदकावरून वाड्यांत जाण्यास लांकडी पूल आहे; तो रात्रीचा काढून ठेवितात. ह्या वाड्यापेक्षां इंग्लिश सरकारच्या राज्यांतले तुरुंग देखील पुष्कळ स्वच्छ, मजबूद आणि सुरेख असतात.

शहरामध्यें सुंदर काम ह्मटलें ह्मणजे एक तलाव मात्र आहे. तो हिजरी सन ९२५ ह्या वर्षी बांधिला, असा त्याजवर लेख आहे. ह्या तलावासमोर एक तुरुंग आहे. त्यास दरवाजे अगदीं लहान असून खिडक्या मुळींच नाहींत, आणि ती जागा फार दमसर आहे; तेणेंकरून कैदी बिचारे फार लवकर मरतात. त्यांची सुटका केवळ राजाच्या मर्जीवर आहे.

शहरांत घरें सुमारें ४००० आहेत. त्यांत अदमासें ६०००० लोक राहतात. त्यांत बहुतेक बरदुरानी लोक आहेत. ह्या प्रांतावर प्राचीन काळापासून सुमारें ३९ राजांनीं राज्य केलें. हल्लींचा राजा ५८ वर्षांच्या वयाचा आहे. त्याचे ठायीं राजतेज कांहीं दिसत नाहीं. दारू, भांग आणि अफू, ह्यांचे अंमलांत तो नेहमीं चूर असतो. न्याय कसा तो त्याच्या स्वप्नींही वसत नाहीं. नटण्यांत त्याचा सर्व काळ जातो. त्याची बदचाल सर्व अफगाणिस्थानभर प्रसिद्ध आहे. त्याला चार बायका, दहा पुत्र आणि सहा कन्या आहेत. हीं सगळीं मुलें बरींच मोठीं ह्मणजे वीस वीस पंचवीस पंचवीस वर्षांचीं झालेलीं आहेत; तरी, त्यांतल्या बहुतेकांचीं लग्नें अद्याप झालीं नाहींत. ह्याचें कारण असें कीं, त्यांचीं लग्नें राजकुलोत्पन्न मनुष्यांपाशीं मात्र व्हावयाचीं आणि तशीं सगळीं माणसें लुधियाना येथें शाहासुजाबरोबर जाऊन राहिलीं आहेत. ह्या राजापाशीं जवाहीर पुष्कळ आहे; तें त्यानें एका लोखंडी पेटींत घालून जमिनींत पुरून ठेविलें आहे, असें सांगतात. प्रजेपासून हरतऱ्हेनें दररोज १०० रुपये काढून खजीन्यांत जमा करण्याविषयीं त्यानें कोतवालास हुकूम केला आहे. त्याप्रमाणें तो चालतो. त्या खजिन्यांतला पैसा तो कधींही खर्चीत नाहीं. खर्चाचें कारण पडतें तेव्हां तो लोकांपासून पैसा उत्पन्न करितो. त्याला इराण सरकारचें फार भय वाटतें. ह्मणून तो इंग्लिश सरकाराशीं सल्ला करावयास इच्छितो. तो आपल्या प्रधानास फार भितो; आणि त्याचे संमतावांचून कांहींच करीत नाहीं. सगळ्या अफगाणिस्थानांत त्याचेसारखा पाषाणहृदय पुरुष दुसरा कोणी नाहीं. त्यानें यःकश्चित् कारणावरून गरीब लोकांस ठार मारिलें आहे.

राजा इतका जुलुमी आहे, तरी हिरातांतले लोक फार चैनी आहेत. बागांत जाऊन खाणेंपिणें, नाचतमाशे, रंग, ह्यांत ते पुष्कळ दिवस घालवितात. त्यांच्या बायका सुंदर आहेत. त्या शहरांत असतात तोंपर्यंत मात्र डोक्यापासून तों

पायांपावेतों अगदीं बुरखलेल्या असतात. परंतु, एकदां वेशीच्या बाहेर पडल्या, ह्मणजे त्यांस लज्जा नाहींशी होते. रस्त्यांतून जाणारांच्या त्या अशा थट्टा करितात कीं, ते निमूटपणें खालीं मान घालून पुढें चालते होतात. बहुतेक स्त्रियांस नृत्य येत असतें. त्या आपले नवरे व इतर आप्त खेरीज करून, बाकी सर्व लोकांसमक्ष खुशाल नाचतात.

हिरात येथें रेशमी काम फार चांगलें करितात. त्यांत चाबुकांविषयीं तर त्याची फारच आख्या आहे. तेथील चाबूक सुरेख असून टिकाऊ असतात. हा प्रांत पिकाऊ आहे. ह्याचे चार सुभे आहेत; १ ओबी, २ घर्यान, ३ कर्ख, आणि ४ सावझवार. ओबी सुभ्यांत धातूच्या खाणी अनेक आहेत. आणखी त्यांत एक उष्णोदकाचा झरा आहे. त्यांत आजारी मनुष्यानें स्नान केलें असतां तो तत्काळ बरा होतो. ह्यांत बहुधा इमक लोक राहतात. ते लुटारू आहेत. दुसरा प्रांत घर्यान हा सपाट मैदान आहे. ह्यांत हिंगाचीं झाडें मनस्वी आहेत. तेथें तो पुष्कळ उत्पन्न करितात. त्याची रीति अशी.--काक्रिसनामक अफगाण जातीचे लोक आपल्या बायकामुलांसह त्या वनांत येतात, आणि त्या झाडांस चाकूनें वगैरे भेगा पाडितात; आणि त्यांवर सूर्यकिरण पडूं नयेत ह्मणून कांहीं दगड किंवा चिखल ह्याचा आडवसा करून ठेवितात. रात्रीं त्या झाडांवर दहिंवर पडून त्या भेगांतून चिखलासारखा कांहीं पातळ पदार्थ बाहेर येतो. तो वाऱ्यानें अमळसा वाळला ह्मणजे, सकाळच्या प्रहरीं ते लोक गळ्यांत कातड्याच्या पिशव्या अडकवून तेथें येतात, आणि तो काढून घेतात. हें झाड सुमारें दीड यार्द उंच असतें; ह्याचीं पानें मोठीं असतात.

शिवाय हिरात प्रांतांत रेशीम पुष्कळ उत्पन्न होतें; तें बाहेर देशीं पाठवितात. त्याप्रमाणेंच तेथें गहूं फार उत्तम होतो. त्याच्या निरनिराळ्या आठ नऊ जाती आहेत. तसेच तेथें तांदूळ पुष्कळ पिकतात. त्याच्याही चार पांच जाती आहेत. येथें उत्पन्न झालेली पुष्कळ अफू बुखाऱ्यास जाते. फळफळावळ तर हिरातच्या इतकी दुसरी कोठेंच होत नसेल.

जाम आणि काफ ह्या शहरांच्या मध्यें जे डोंगर आहेत, त्यांत मिठाच्या खाणी पुष्कळ आहेत. त्यांत मीठ पुष्कळ सांपडतें. त्याचा रंग तांबूस असतो. तें फार स्वस्तें–ह्मणजे पांच रुपयांस सहा मण–मिळतें. त्यावर गरीब लोकांचा निर्वाह चालतो.

ओबी ह्मणून जो हिरातचा प्रांत आहे, त्यांत गंधक, लोखंड, तांबें, शिसें, इत्यादिकांच्या धनत्तर खाणी आहेत. शिवाय, रत्नांच्या खाणीही तेथें अनेक आहेत. परंतु, राज्यांत व्यवस्था नसल्यामुळें व लोकांत स्थैर्य नसल्यामुळें, त्या मोलवान् पदार्थांकडे लक्ष देण्यास कोणाला फुरसद होत नाहीं.

हिरात येथें लोंकरी गालिचे फार सुंदर करितात. त्यांवर नानाप्रकारच्या रंगांचीं फुलें काढलेलीं असतात. हे गालिचे तुर्कस्थान आणि अफगाणिस्थान येथें फार जातात; आणि त्यांपासून व्यापाऱ्यांस पुष्कळ फायदा होतो.

हिरातचे लोक ह्मणतात कीं, तें शहर तुर्कस्थान, अफगाणिस्थान, इराण आणि हिंदुस्थान ह्यांच्या व्यापाराची किल्ली आहे.

ह्या प्रांताची लांबी सुमारें १२० मैल, व रुंदी सुमारें ९० मैल आहे.

जुलई १८३३.

नवी रीति.

प्राणी जन्मतात तेव्हां शरीरानें ओबडधोबड व अव्यवस्थित असतात. तद्वत् अपूर्व चांगल्या रीति अथवा गोष्टी, ह्या वेळरूप स्त्रीच्या कन्या होत; त्याही आरंभीं अगदीं सरासरी असतात. सुईण चांगली कुशल असली ह्मणजे तिच्या हातवटीनें व कालगतीनें मनुष्यांच्या शरीरांस ज्याप्रमाणें सुरेखपण प्राप्त होतें, त्याप्रमाणें चांगल्या गोष्टी अथवा रीति ह्या विचारी पुरुषाच्या हातानें कालगत्या उत्तमता पावतात. मोठा पराक्रम करून जो पुरुष स्वकुलास नीच दशेंतून काढून सन्मान्य पदवीस चढवितो, तो, त्याहीपेक्षां मोठ्या मोठ्या वैभवशाली त्याच्या वंशजांपेक्षां सुपूज्य होय. मराठी राज्याची स्थापना करणारा राजा शिवाजी भोंसला, हा स्ववंशजांपेक्षां कितीएक गुणांनीं जरी कमी होता, तरी सर्व मराठे लोक, केवळ त्यालाच नव्हे, तर त्याचे हातची भवानीनामक जी प्रसिद्ध तरवार आहे, तिलाही अद्यापपर्यंत देव समजून भजतात. त्याप्रमाणेंच जनांतील चांगल्या गोष्टींचें आहे; ह्मणजे त्यांचा ज्यांनीं पाया घातला, ते पूज्य होत. ह्याचें कारण असें कीं, पूर्वींच्या पैशाचा व्यापार करून तो वाढविणें हें शहाणपणाचें काम आहेच; परंतु पूर्वींची पुंजी नसून, नवी कमाई करून ती वाढवून श्रीमान् होणें, हें मोठ्या अकलेचें काम आहे, असें जन समजतात; आणि तें खरें आहे. तद्वत्, पूर्वींचा कित्ता नसतां एकादी अचानक नवीन गोष्ट करणें, आणि तींत यश मिळविणें, हें खचीत मोठ्या पराक्रमाचें व स्तुत्य कर्म होय. स्वभावतः मनुष्याला अशी एक वाईट खोड लागून गेली आहे कीं, जें पूर्वींपासून प्रचारांत आहे तें तसेंच पुढें चालविण्याविषयीं त्याचा कल फार असावा, आणि कांहीं नवें ह्मटलें ह्मणजे तें त्यास आवडूं नये. ही गोष्ट रीतिभाती व धर्म ह्यांस विशेष लागू पडते. उदाहरणासाठीं लांब जावयास नको. क्षणभर आपल्या हिंदु लोकांकडे लक्ष दिलें ह्मणजे पुरे. चांगली रीत पाडण्याविषयीं मनुष्याच्या मनांत जी बुद्धि प्रथम उत्पन्न होते, ती फार प्रबल असते, एवढें बरें आहे. असें नसतें; तर जग सुधारतें ना. नवीन भूमि शोधून काढण्या-

विषयीं कोलंबसास जो सद्विचार सुचला, तो इतका जबरदस्त होता कीं, त्याच्या योगानें त्याला अप्रतिष्ठेची लज्जा आणि जीवाची भीति ह्या कांहींच वाटतनाशा झाल्या. वाफेच्या बलानें गाडी चालविण्याविषयींचा उपयुक्त विचार स्तीफनसन साहेबानें प्रथमतः लोकांस कळविला, तेव्हां त्याची फार थट्टा झाली. तरी तो भ्याला नाहीं. अशीं अनेक उदाहरणें देतां येतील. पूर्वापार चालत आलें तेंच बरें, आणि नव्याचा आपण स्वीकार करावयाचा नाहीं, असें जर मनुष्य ह्मणेल, तर औषधें जितकीं आहेत, तितकीं त्यास नव्यासारखीं, ह्मणजे पूर्वीं न घेतलेलीं अशीं असतात. कारण, कोणी मनुष्य जन्मतःच सर्व रोगांचें घर आणि सर्व औषधें घेणारा असतो असें नाहीं. जेव्हां जो रोग होतो, तेव्हां त्याचें औषध घ्यावें, अशी रीत आहे. आतां कोणी माणसास एकादा रोग झाला, व त्यास औषध देण्याची तयारी केली, आणि तो जर ह्मणेल कीं, "हें औषध मीं पूर्वीं कधीं जन्मांत घेतलें नाहीं, ह्मणून हें आतां माझ्यानें घेववत नाहीं," तर तो तसाच बरा होईल काय? त्याच्या विचाराचें खंडन करण्यास त्याला इतकेंच विचारावें कीं, "हा रोग तुला पूर्वीं कधीं झाला होता काय?" त्यानें "नाहीं" ह्मटल्यावर त्यास सांगावें कीं, "हा रोग तुला पूर्वीं कधीं झाला नाहीं, ह्मणून हें औषध तूं पूर्वीं घेतलें नाहीं; परंतु आतां झाला आहे, ह्मणून घेतलें पाहिजे." असें जर न केलें तर कसें होईल बरें? एक मनुष्य पूर्वीं फार गरीब आणि रानटी होता; त्यास कंदमुळें खाऊन आणि झाडाच्या साली पांघरून राहावें लागत असे; त्याला दैवयोगेंकरून चांगलें अन्नवस्त्र मिळालें, तें जर तो न घेईल, तर त्याचे इतका मूर्ख दुसरा कोणी नाहीं.

कालमाहात्म्येंकरून दिवसेंदिवस प्रपंचांत मनुष्यास दुःखप्रद अशा गोष्टी अधिकाधिक होत चालल्या आहेत. त्यांचें निवारण जर शहाणपणाच्या उपायांनीं केलें नाहीं, तर मनुष्याची काय गति होईल? आह्मी ह्मणतों हें खरें किंवा खोटें, हें ज्यास समजून घेणें असेल, त्यानें हल्लींच्या सरकारच्या राज्यव्यवस्थेकडे लक्ष द्यावें. सांप्रत प्रत्येक इलाख्यांत कायदे करणारी मंडळी नेमिली आहे. ती नवे नवे कायदे करिते. त्यांत राज्यव्यवस्थेचे थोडे, आणि नाना प्रकारच्या अपराधांची चौकशी करण्याचे, व ते अपराध न होतील अशा बंदोबस्ताविषयींचे फार. ह्यावरून काय अनुमान होतें, तें वाचकांनींच पाहावें. बरें, जर अशा दुष्ट गोष्टी जनांत वाढत आहेत, तर नवे जुने न पाहतां, जे उपाय योग्य असतील ते योजावे, हें कोणीहि सुजाण मनुष्य कबूल करील.

हें खचीत आहे कीं, लोकांमध्यें जी रीति प्राचीन काळापासून चालत आलेली असते, ती त्यांस फार योग्य वाटते; व तिचा मेळ इतर रीतींशीं फार

चांगला असतो. पहा, आपणांमध्यें स्त्रियांस विद्या न शिकविण्याची, व त्यांचीं लग्नें लहानपणीं करून त्यांस सेवकाप्रमाणें वागविण्याची चाल आहे. ह्या दोनही चाली एकमेकींशीं किती मिळण्यासारख्या व साधक आहेत, ह्यांचा विचार सुज्ञांनीं करावा. त्यांस चांगली विद्या आली, तर आईबापें जो वेडा-वांकडा नवरा करून देतील त्याच्या बटकी होऊन त्या आपल्या अमूल्य स्वातंत्र्याचा नाश करून घेतील काय ? असो. सर्व जुन्या रीतींचा बहुधा अशा प्रकारें आंतलेआंत मेळ असतो. नव्या रीतीचें असें होत नाहीं; ह्मणजे ती इतर रीतींशीं जमत नाहीं. ती उपयोगी व चांगली आहे, असें जरी लोकांस वाटलें, तरी, इतर वहिवाटींशीं तिचा मेळ नसल्याकारणानें त्यांना ती घ्यावीशी वाटत नाहीं. मुलींस विद्या शिकविण्याची व मुलींचीं लग्नें मोठेपणीं करण्याची रीत चांगली, असें पुष्कळ समजदार लोक कबूल करितील. परंतु इतर रीतींशीं ती जमत नसल्यामुळें तिचा अव्हेर होतो. नव्या चांगल्या रीति ह्या आपल्या पाहुण्याप्रमाणें आपण लेखितों; ह्मणजे त्यांस आपण वाखाणितों पुष्कळ, पण आपले घरीं नेहमीं राहून घेत नाहीं. हा प्रकार, कालचक्रासमवेत मानवस्थितिचक्र फिरत नसतें, तर सुखावह होता. परंतु, कालचक्राप्रमाणें मनुष्याची स्थिति बदलत चालली आहे, त्यामुळें त्यापासून फार हानि होते. जुन्या रीति टाकून नव्या घेतल्यामुळें, कधीं कधीं इतका त्रास होतो कीं, तो सांगतां पुरवत नाहीं. ह्याचा अनुभव सांप्रत कालीं नव्या रीति घेतलेल्या लोकांच्या स्थितींतल्या फेरफारावरून सहज लक्षांत येईल.

नवीन रीत प्रचारांत आणणारांनीं कालचक्राचा कित्ता घेतला पाहिजे. ह्मणजे तें जसें कोणाच्या दृष्टोत्पत्तीस अथवा अनुभवास न येतां सर्वदा तिळतीळ हळूहळू फिरत असतें, तद्वत् नवीन रीतीचा प्रवेश जनांमध्यें हळूहळू झाला पाहिजे. ह्मणजे तीस कोणी आड येत नाहीं. ह्याचें कारण असें कीं, तो अल्पांश जरी लोकांला दोषसा वाटला, तरी अल्प ह्मणूनच त्याजकडे त्यांचें दुर्लक्ष होतें. आणि तो अल्पांश वृद्धि पावतां पावतां, शेवटीं ती सर्व रीत लोकांत येते, व सहवासेंकरून त्यांस पसंतही पडते.

परंतु, रीति चांगली आहे, अशी पक्की खातरी झाल्यावर लोकांत तिचा प्रवेश होण्याविषयीं प्रयत्न करावा. नाहीं तर हित न होतां उलटें अहित होईल. लोकरीति बदलणें, हेंच लोकांना सुधारण्याचें साधन, असें धरून चालूं नये; तर त्यांना सुधारण्यास कोणकोणत्या रीति बदलल्या पाहिजेत, व कोणत्या नव्या घेतल्या पाहिजेत, ह्याचा आधीं पुरता विचार करावा.

हिंदुस्थानांतील कांहीं संस्थानांचें वर्णन.

निजामाचें राज्य.—हें दक्षिण प्रांतामध्यें आहे. ह्याच्या चोंही बाजूंस ब्रिटिश सरकाराचें राज्य आहे; ह्याची लांबी ४७५ मैल; व रुंदी सुमारें तितकीच आहे, व क्षेत्रफळ ८२६९८ चौरसमैल आहे. ह्यांत मोठे सुभे चार आहेत. १ हैदराबाद; २ औरंगाबाद; ३ बेदर; आणि ४ वऱ्हाड. ह्यांपैकीं वऱ्हाड प्रांत निजाम सरकारानें फौजेच्या खर्चाबद्दल अलीकडे इंग्लिशांस कायमचा दिला आहे. ह्या राज्यांतून गोदावरी, वर्धा, कृष्णा, तुंगभद्रा, इत्यादि नद्या वाहतात.–तांदूळ, गहूं, ज्वारी, वाजरी, वगैरे धान्यें होतात.–कापूस, नीळ, ऊंस हे व्यापाराचे पदार्थ होतात.–मुसलमान, मराठे, तैलंग व गौड, ह्या जातींची प्रजा आहे.–राजधानीचें शहर हैदराबाद. ह्याशिवाय शिकंदराबाद, औरंगाबाद, जाफराबाद, जालनें, गोंवळकोंडें वगैरे शहरें आहेत.–गोंवळकोंड्याचे किल्ल्यांत निजामाचा खजीना असतो. गोंवळकोंड्याचे हिरे फार प्रसिद्ध आहेत.–राज्याचा वसूल ३८१९४४०० रुपये आहे. राजाचा किताब निजाम उल्मुल्क असा आहे. पहिला निजाम औरंगाबादेचा सुभेदार होता. त्याचें मूळचें नांव चिनकिलिचखान. तो राज्यकारभार चालविण्याची विद्या औरंगजेबाचे हाताखालीं शिकला होता. त्याचाच वंशज हल्लीं गादीवर आहे. तो आपले राज्यांत पाहिजे तें करण्यास मुखत्यार आहे. तथापि त्याचा व इंग्लिशांचा तह ठरलेला आहे, त्याप्रमाणें तो त्यांच्या आश्रयानें असतो; व त्यांच्या सल्ल्यानें राज्यकारभार चालवितो. त्याच्या राजधानीजवळ इंग्लिशांच्या रेसिदेंताचें ठाणें असतें, व त्याजपाशीं कांहीं फौजही असते.

शिंद्याचें राज्य.—ह्याची आकृति अगदीं वांकडी आहे. ह्याची लांबी २४६ मैल, रुंदी १७० मैल, व क्षेत्रफल २९०४७ चौरसमैल आहे.–आणि उत्पन्न सुमारें १३५२१७५० रुपये आहे. तापी व चंबळा ह्या ह्यांतून वाहतात. तांदूळ, गहूं, ज्वारी, बाजरी, मका, हीं धान्यें पिकतात; व तमाखू आणि कापूस ह्यांची लगवड होते. अफूसाठीं खसखस लावितात. मुख्य व्यापार अफूचा. प्रजा मुसलमान व हिंदु. तेथील हिंदूंमध्यें मराठे, बुंदेले, रजपूत, जाट, असे भेद आहेत. राजधानीची जागा ग्वाल्हेर शहर. शिवाय उज्जनी, बऱ्हाणपुर, चंदेरी, इत्यादि शहरें आहेत.

राज्याचा मूळस्थापक राणोजी शिंदा. तो बाळाजी विश्वनाथ पेशव्याच्या पदरीं मोठा सरदार होता. त्याचाच वंशज हल्लीं गादीवर आहे.–ह्याला इंग्रजांचा आश्रय आहे. त्यांचा रेसिदेंत त्याचे दरबारीं असतो. ह्याशिवाय संरक्षणार्थ इंग्रजांकडची फौज आहे. तिचा खर्च शिंदे सरकार देतें.

होळकराचें राज्य.—ह्याचा मुलूख सलग नाहीं; कांहीं हिकडे, कांहीं तिकडे असा तुटून आहे; सगळें क्षेत्रफळ ९६२५ चौरसमैल आहे. उत्पन्न सुमारें ७२००००० रुपयांचें आहे. गहूं, ऊंस, खसखस, तमाखू, कापूस वगैरे ह्या मुलखांत पिकतात. प्रजा हिंदु, मुसलमान, गोंड, भिल्ल, ह्या जातींची आहे. गादीची जागा इंदूर शहर. ह्याखेरीज मंडळेश्वर, रामपुर, भानपुर, वगैरे प्रसिद्ध गांव आहेत. मूळ राज्य स्थापणारा मल्हारराव होळकर. तो पहिल्या बाजीरावाच्या वेळीं उदयास आला. त्याचा वंशज हल्लीं गादीवर आहे, ह्या राजास इंग्रजांचा आश्रय आहे. त्यांचा रेसिडेंत त्याचे दरबारीं असतो.

गायकवाडाचें राज्य.—ह्याचाही मुलूख सलग नाहीं. ह्याचें क्षेत्रफळ ८५६९ चौरसमैल आहे. लोकसंख्या २०३१४४३ आहे. आणि वसूल १३३०००००० रुपये आहे. ह्यास इंग्रजांचा आश्रय आहे; व त्यांची फौज त्याचे चाकरीस आहे.–ह्या राज्यांतून नर्मदा, साबरमती, मही, बनास, इत्यादि नद्या वाहतात.–राजधानीचें शहर वडोदें. प्रजा हिंदु, मुसलमान, पारसी, ह्या जातींची आहे.–कबीरवड ह्मणून नर्मदेच्या कांठीं एक फार मोठा वडाचा वृक्ष आहे. तो दुरून लहानशा डोंगराएवढा दिसतो; व त्यानें सात बिघे जमीन झांकिली आहे. त्याच्या पारंब्या इतक्या दाट आहेत कीं, नदीला महापूर आला असतां गांवांतील लोक त्यांच्या आश्रयास जाऊन राहतात. ह्या राज्याचा मूळस्थापक दमाजी गायकवाड. तो शाहूमहाराजांच्या वेळेपासून थोडथोडा वाढत गेला. तो इ० स० १७२० त मरण पावला. त्याचा वंशज हल्लीं त्याच्या गादीवर आहे.

सावंतवाडी.—हें संस्थान दक्षिणेंत कोंकणामध्यें आहे. ह्याची लांबी ५० मैल, रुंदी ३० मैल, आणि क्षेत्रफळ ८०० चौरसमैल आहे. ह्यांत खांचीखळगे, डोंगर, रानें फार आहेत. मुख्य पीक तांदुळांचें आहे. नारळ पुष्कळ बाहेर जातात.–नकशीचें, रंगीत, लांकडी वगैरे काम फार चांगलें होतें. गंजिफांची तर फारच प्रसिद्धि आहे. लोकसंख्या १,२०,००० आहे. ती प्रजा बहुतेक मराठी आहे.–तेथील अधिकारी सरदेसाई आहेत. त्यांचें आडनांव सावंत असें आहे. हल्ली संस्थानची बहुतेक वहिवाट इंग्रजांकडे आहे.

कोल्हापुरचें राज्य.—हें मुंबई ईलाख्यांत आहे. ह्याची लांबी ९५ मैल, रुंदी ६५ मैल व क्षेत्रफळ २८१६ चौरसमैल आहे. ह्यांतून कृष्णा व वारणा ह्या नद्या वाहतात. लोकसंख्या ९१३१३१ आहे.–वसूल सुमारें ४००१२५० रुपये आहे.–राजधानीचें शहर कोल्हापुर. राजा मराठा आहे.

अशीं आणखी लहान लहान पुष्कळ संस्थानें आहेत. ह्या एकंदर सगळ्या संस्थानांचें क्षेत्रफळ सुमारें ५००००० चौरस मैल आहे; आणि त्यांत एकंदर

सुमारें ६६००००० लोक आहेत. ह्या सर्वांचें एकंदर सैन्य ३४९००० आहे. त्यांचें उत्पन्न सुमारें १६००००००० रुपये आहे, आणि त्यांजकडून इंग्लिश सरकारास जी खंडणी येते, तिची एकंदर रकम ८०००००० रुपये आहे.

आसम.

हा पुरुष प्रथमतः मोठा संपत्तिमान् होता. तो सर्व मनुष्यांशीं प्रीतीनें आणि नम्रपणानें वागत असे. क्षुधितांस अन्न घालावें, उघड्यांस वस्त्र द्यावें, दुःखित जनांची पीडा निवारावी, अशा सत्कर्मांत त्यानें आपलें बहुतेक आयुष्य आणि सगळें वित्त खरचिलें. जेव्हां तो हीं धर्मकृत्यें करी, तेव्हां मनांत ह्मणत असे कीं, आज मी ह्यांस साह्य करितों, तसे, प्रसंग पडल्यास मलाही जन साह्य करतील. परंतु जगदीशसंकेतानुरूप त्याला काल प्रतिकूल झाला, तेव्हां जग कसें आहे, हें त्याला समजलें. त्याजकडे कोणी ढुंकून देखील पाहीना. भरभराटीच्या वेळीं जे स्तुति करीत होते, ते निंदूं लागले; जे भीत होते, ते चेष्टा करूं लागले; जे प्रामाणिकसे वाटले होते, ते लबाडसे प्रत्ययास आले: जे मानीत होते ते अवमानूं लागले: आणि जे स्नेही ह्मणवीत असत, ते अगदीं परके किंवा शत्रु, असे अनुभवास आले. कोणी साह्य करीना, हें पाहून त्याला अत्यंत खेद आणि पश्चात्ताप झाला. तेव्हां, एके वेळीं तो एकांतीं बसून आपणाशींच ह्मणाला:—

आर्या.

त्यांत पळहि न वसावें, ज्यांत दुरितभीति धर्म नय नाहीं
तृणचरमुखें सुखें अवलोकावीं खळमुखें न नयनांहीं

मोरोपंत.

अशी साधुवाणी आहे, ती खरी आहे. आतां ह्या दुष्ट, पातकी, कृतघ्न जनांत आपण राहूं नये; अरण्याची वाट धरावी; आणि ज्या स्थळी ह्या अधम प्राण्यांचें (मनुष्यांचें) वारें नसेल, त्या निर्बाध स्थलीं जाऊन राहून, आपले आयुष्याचे बाकी राहिलेले दिवस घालवावे.

असा विचार करून, तारिस नामक पर्वताच्या गगनचुंबित शिखरावर किर्र झाडी होती, तींतून सिंहव्याघ्रादि हिंस्र पशूंचे भयंकर शब्द ऐकूं येत होते, घो घो वारा वाहत होता, धो धो धबधबे पडत होते, नद्यांचे प्रवाह खळखळ वाजत होते, अशा भयानक एकांत स्थलीं स्वजातिबंधुद्वेष्टा आसम गेला. तेथें एक लहानशी गुहा होती, तींत तो राहिला. तिच्या योगानें वारा, पाऊस ह्यांपासून त्याचा बचाव होत असे. दिवसा बाहेर जाऊन मोठ्या कष्टानें कंदमुळें आणावीं; पाणोथा पाहून तेथें तीं भक्षून पाणी प्यावें; प्राणरक्षणार्थ इतर अवश्य ज्या गोष्टी

कराव्या लागतात त्या कराव्या; विश्रांतीसाठीं निजावें; आणि बाकी राहिलेला वेळ विचारांत, आणि दुष्ट, कृतघ्न जनांच्या साह्यावांचून आपणास आपला जीव जगवितां आला, ह्या गोष्टीच्या आनंदांत घालवावा, असा क्रम त्यानें चालविला. त्या शिखराच्या पायथ्यास एक मोठें सरोवर होतें. त्यांत वरच्या सर्व प्रदेशाचें प्रतिबिंब पडून, तें अत्यंत शोभायमान दिसे. तें पाहण्याकरितां तो केव्हां केव्हां तेथें जाई. वरून खालीं उतरतांना सृष्टिसौंदर्य पाहून जो आनंद त्याला होई, त्याचें वर्णनही करतां येत नाहीं. त्या आनंदभरांत तो आपले मनाशींच वारंवार ह्मणे कीं, "अहाहा! परमेश्वराची करणी किती रमणीय आहे!! हें केवळ अरण्य आहे, तरी किती सुंदर दिसत आहे! ह्याचा उपयोग पाहूं लागलों तर, हें सौंदर्य त्याच्या पुढें कांहींच नाहींसें होतें. ह्यांत शेंकडों नद्या उत्पन्न होऊन खालीं वाहत जातात; त्यांच्या योगानें अनेक देशांत पीक उत्तम होऊन तेथील लोक सुख पावतात. हें अरण्य कोट्यवधि प्राण्यांस अन्न आणि आश्रय मिळवितें. हें अरण्य अनंत वनस्पतींनीं भरलें आहे, त्यांच्या योगानें प्राण्यांचे रोग दूर होतात. सारांश, परमेश्वराची करणी अगाध आहे. हें सगळें चांगलें आहे. परंतु, ह्या सृष्टींत दुष्ट, अधाशी, कृतघ्न, आणि अधम असा एक प्राणी आहे; तो कोणता ह्मणाल तर मनुष्य. जितके दुर्गण, तितके सगळे ह्याचे ठायीं भरले आहेत. महापूर, विद्युल्लता, धरणीकंप, चंडवात, ज्वालामुखी, ह्यांचाही एक वेळ ह्या जगास चांगला उपयोग घडतो, परंतु, मनुष्याचा कांहीं उपयोग नाहीं. जिच्या दुष्ट कृत्यांपासून न्यायी परमेश्वराच्या करणीस कलंक लागतो, अशी जी मानवजाति, तींत मी हतभाग्य कशाला जन्मलों? जर माणसांच्या आंगांत एवढे दुर्गुण नसते, तर ही सृष्टि एकसारखी निष्कलंक राहिली असती. माझ्या न्यायी परमेश्वराच्या हातचें जग त्याच्या गुणांप्रमाणें निर्दोष असावें, हेंच त्याला भूषण आहे. हे सर्वसाक्षिन् दयाळो विश्वपते, मला दीनाला अशा या अज्ञानांधकारांत, संशयांत, आणि निराशेंत कां गचकळ्या खायास लाविलें आहे? मजकडे कृपादृष्टीनें पहा." असें ह्मणत एके वेळीं आसम खालीं सरोवरावर आला. आणि "हा जीव राखून ठेवून तरी काय करावयाचें आहे," असें मनांत आणून तो जलसमाध घेण्याच्या निश्चयानें तयारी करून पुढें सरसावला. आणि आतां तो उडी घालणार, इतक्यांत, गंभीर मुद्रेचा एक वृद्ध मनुष्य, पाण्याच्या पृष्ठभागावरून चालत आपणाकडे येत आहे, असें त्यानें पाहिलें. तेव्हां त्याला इतका चमत्कार वाटला कीं, उडी टाकण्याचें भान त्याला मुळींच राहिलें नाहीं; आणि हा कोणी देवपुरुष आपणास दर्शन देण्यासाठीं येत आहे, असें त्याला वाटलें.

तो पुरुष आसमाजवळ येऊन त्यास ह्मणाला, " अरे पुरुषा, जरा दम धरः असा अविचार करूं नको. सर्वद्रष्ट्या विश्वपालकानें तुझें सदाचरण, प्रामाणिकपणा आणि दुःख हीं पाहून, तुझें सांत्वन करण्याकरितां मला तुजकडे पाठविलें आहे. हा माझा हात धर; आणि जिकडे मी जाइन, तिकडे तूं माझे मागून ये. भिऊं नको. मी तुझ्या सर्व संशयांची निवृत्ति करितों. "

हें ऐकून आसम त्याचे मागून चालला. सरोवराच्या मध्यभागीं जाऊन तो देवदूत पाण्याच्या खालीं खालीं जाऊं लागला. त्याप्रमाणें त्याच्यामागे आसमही जाऊं लागला. असें पुष्कळ खोल गेल्यावर, त्यांना एक नवीच सृष्टि लागली. ती पाहून आसमास पराकाष्ठेचें नवल झालें. ती सृष्टि, रचनेनें, हुबेहूब ह्या सृष्टीसारखी होती.

आसम परम आश्चर्यभरित झाला आहे असें पाहून तो देवदूत ह्मणतो, "अरे मित्रा, एका भक्ताला तुजप्रमाणेंच मानवस्वभावाविषयीं संशय प्राप्त झाला होता, तो नाहींसा करण्यासाठीं जगदीश्वरानें हें जग निर्माण केलें आहे. ह्यांतील मनुष्यें तुझे इच्छेप्रमाणें दुर्गुणरहित केलीं आहेतः हें जग बाकीच्या इतर सर्व गोष्टींनीं तुझ्या पहिल्या जगाप्रमाणेंच आहे; परंतु, ह्यांतील मनुष्यें कधीं पाप करीत नाहींत, एवढेंच काय तें ह्यांत विशेष आहे. हें जर तुला पसंत वाटलें, तर तूं खुशाल येथें राहा. पण ह्याची पूर्ण माहिती तुला होई तोंपर्यंत जे जे संशय तुला येतील, ते ते फेडण्यासाठीं मी तुझ्या बरोबरच असतों."

आसम ह्मणतो, " अगा साधो, हें जग दुर्गुणरहित आहे ना ! ! अहाहा, परमेश्वराची मजवर केवढी कृपा ही ! त्यानें माझ्या इच्छेप्रमाणें मला रहायास स्थान दिलें ! फार उत्तम गोष्ट झाली. हे परमेश्वरा, तूं धन्य आहेस !" हें ऐकून घेऊन देवदूत ह्मणतो, " आधीं जरा दम धर, आपले सभोंवतीं पाहा आणि त्याविषयीं तुला जें कांहीं विचारावयाचें असेल, तें मला विचार." असें भाषण होतां होतां ते एका गांवांत गेले. तेथें पाहतात तों, वाटा अगदी अरुंद, त्यांतही गवत वाढलें आहे; घरें ह्मटलीं तर तीन तीन हात उंच, झोंपड्या गवतपाल्याच्या बांधिलेल्या; शेतें नाहींत; मळे नाहींत; बागा नाहींत; बाजार नाहीं; लोकांचें एकमेकांशी फारसें दळणवळण नाहीं; त्यांस पुरती भाषा आहे कीं, नाहीं, ह्याचा संशय; त्यांच्या आंगांवर वस्त्रें नाहींत; असें त्यांच्या दृष्टीस पडलें; व हिंस्र पशु इकडे तिकडे हिंडतांना व गुरकतांना त्यांनीं पाहिले. तेव्हां आसम बोलतो, " माझें पूर्वीचें जग आणि हें जग ह्यांच्यामध्यें मला इतकाच फरक दिसतो कीं, तें पुष्कळ सुधारून उत्तमावस्था पावलें आहे; आणि हें अगदीं आपल्या बाल्यावस्थेंत, ह्मणजे, रानटी व अज्ञानदशेंत आहे. तेथच्या-

प्रमाणें बलवान् प्राणी दुर्बल प्राण्यांवर येथेंही जुलूम आणि अन्याय करितात ना? अरेरे! काय करावें? जर परमेश्वर माझ्या सांगण्याप्रमाणें वागणारा असता, तर असे दुसऱ्यास त्रास देणारे प्राणी मी ह्या जगांतून समूळ काढून टाकविले असते! ह्या दुःखभागी दुर्बल प्राण्यांची मला फार कींव येते. पण उपयोग काय? कोणी कोणाला त्रास न देतां सर्व सबल दुर्बल प्राणी ह्या जगांत स्वस्थ राहतील, तर किती आनंदाची गोष्ट होईल!" ह्यावर तो देवपुरुष उत्तर करितो, 'आसमा, तूं मोठा दयाळू आहेस. परंतु पहा: सर्व प्राण्यांचें उपजीवन चालण्यास नुसत्या वनस्पति पुरणार नाहींत; ह्मणून कितीएकांनीं आपला निर्वाह इतर प्राण्यांवर करावा, असा ईश्वरी संकल्प आहे. हा जर नसता, तर कितीएक प्राणी अन्न अन्न करून मेले असते. असो, चल आपण पुढें जाऊं." ते दोघे कांहींसे पुढें गेले, तों दोन तीन मांजरें एका माणसाच्या मागे लागलीं आहेत, आणि तो धूम पुढें पळत चालला आहे,-असें त्यांनीं पाहिलें. तेव्हां, आसम आश्चर्यभरित होऊन देवदूतास ह्मणतो, "अहो, हा पुरुष, ह्या यःकश्चित् प्राण्यांस भिऊन कां पळतो बरें?" इतक्यांत, दुसरा एक मनुष्य कुत्रा मागें लागल्यामुळें पुढें पळतांना त्यांच्या दृष्टीस पडला. हें सर्व पाहून आसमची अक्कल अगदीं गुंग होऊन गेली. आणि तो त्या देवदूताकडे वळून पुनः ह्मणाला, "अहो महाराज, हें आहे तरी काय, तें मला सांगा." त्यानें उत्तर दिलें, "अरे आसमा, ह्यांत कांहीं मोठा चमत्कार नाहीं. येथील लोक तुजसारखेच मोठे दयाभूत आहेत. ते असें ह्मणतात कीं, ह्या क्षुद्र प्राण्यांचा इच्छाभंग करून त्यांस त्रास देऊं नये. त्यांस यथेच्छ वागूं द्यावें; त्यांस यत्किंचित् दुखविणें हें महत्पाप आहे; तेणेंकरून हे प्राणी पराकाष्ठेचे प्रबळ व असंख्यात झाले आहेत; ते ह्याप्रमाणेंच मनुष्यांस सर्वदा त्रास देत असतात." आसम ह्मणतो, "नाहीं नाहीं, त्यांना इतकें प्रबळ होऊं देतां कामा नये; त्यांस मारून टाकिलें पाहिजे; नाहींतर तुह्मीच पाहा, त्यांपासून काय परिणाम होतात ते." तें ऐकून जरासें हंसून देवदूत ह्मणतो, "कां, आसमराय, क्षुद्र प्राण्यांविषयीं जी आपणांला एवढी मोठी कींव वाटत होती, ती आतां कोणीकडे गेली? ती न्यायबुद्धि इतक्यांतल्याइतक्यांत आपण विसरलां काय? प्राण्यांस दुःख देणें हा मोठा अन्याय आहे ना?" आसम शुद्धीवर आल्यासारखें करून मान हालवून ह्मणतो, "नाहीं, नाहीं, नाहीं, गुरो, मी चुकलों; जें मी मघांशीं बोललों तें सर्व व्यर्थ आहे. जर जगामध्यें आपणास सुखानें राहावयाचें आहे, तर आपणाहून नीच जातींच्या प्राण्यांवर अन्यायानें जुलूम केल्याचें पातक आपले माथां घेतल्यावांचून गत्यंतर नाहीं, अशी माझी आतां खातरी झाली आहे." देवदूत उत्तर करितो, "इतर प्राणी

आणि मनुष्यें ह्यांचा संबंध असो; पण, आतां आपण मनुष्यांमध्येंच काय चमत्कार आहे तो पाहूं."

पुढें चालतां चालतां आसम देवपुरुषास ह्मणतो, "हे लोक असे अज्ञान व रानटी स्थितींत कां बरें राहतात? ते आपणांत सुधारणा कां बरें करीत नाहींत?" त्यानें उत्तर केलें, "तुला ह्या गोष्टीचें नवल वाटावयास नको. हे लोक ह्याच आपल्या पूर्वस्थितींत तृप्त आहेत. प्रत्येकास त्याच्या कुटुंबापुरतें एक एक झोंपडें आहे, तेंच त्याला पसंत वाटतें; मोठमोठे सुंदर बंगले उठविल्यास आपण गर्विष्ठ होऊं, व लोक आपला मत्सर करितील त्या अर्थी ते नकोतच असें ते समजतात; जें कांहीं ते करितात, तें डौलासाठीं अथवा ऐषआरामासाठीं करीत नाहींत; तर त्यांचा सगळा रोंख केवळ निर्वाहाकडे असतो." आसम ह्मणतो, "तर मग त्यांच्यामध्येंच लोहार, सुतार, रंगारी, गौंडी, पाथरवट, इत्यादि कारागीर मुळींच नसतील! असो, चिंता नाहीं. पण तुह्मीं मला अशा ब्रह्मज्ञानी मनुष्यांच्या पवित्र जगांत आणिलें, ह्मणून मी तुमचे फार फार उपकार मानितों, आणि तुह्मांला मी खचीत सांगतों कीं, ज्ञानासारखी दुसरी कोणतीही गोष्ट मला प्रिय नाहीं." देवदूत ह्मणतो, "काय? ज्ञान? अं: त्याची येथें काय गरज आहे? आपण लोकांशीं कसें वागावें, स्वहित कर्में साधावें, आणि जनाच्या दुष्टत्वापासून आपला बचाव कसा करावा, हेंच काय तें ज्ञान ना? त्याची तर येथें मुळींच आवश्यकता नाहीं. कां कीं, येथचे सर्व लोक स्वभावतः सन्मार्गवर्ती आहेत. ते आपलीं कर्तव्यें कधींही चुकत नाहींत. निर्वाहाहून जास्त सुखाकरितां अथवा करमणुकीकरितां जें पोकळ ज्ञान तुझ्या पूर्वींच्या जगांत फार वाढलें आहे, त्याची हे लोक गरज ठेवीत नाहींत." आसम ह्मणतो, "एकून येथचे लोक एकलकोंडे आहेत; ते एकमेकांकडे जात येत नाहींत, आणि एकमेकांशीं बोलत चालत नाहींत, असें वाटतें." देवदूत ह्मणतो, "होय, तूं ह्मणतोस तें खरें आहे. एकमेकांकडे जाणें येणें, मंडळींत मिळून राहणें, स्नेह जोडणें, हें सर्व, एकाद्या भयापासून किंवा संकटापासून आपलें रक्षण होण्यास आपणास साह्य मिळावें, आणि करमणूक व्हावी, ह्मणूनच मुख्यत्वें करायाचें कीं नाहीं? तर येथें सर्वच सत्यमार्गी असल्यामुळें भयाचा व संकटाचा संभव नाहीं. आणि ते प्राप्त स्थितींत आनंदित आहेत. तेव्हां दळणवळणाचें व स्नेहाचें प्रयोजन काय?" आसम ह्मणतो, "बरें तर, मला येथें आपलें एवढें आयुष्य घालवायाचें आहे, त्या पक्षीं कलाकौशल्य, मंडळी व इतर ज्ञान कांहीं नसलें, तरी एक मित्र तर निदान बोलाचालायास पाहिजे कीं नाहीं?" देवदूत ह्मणतो, "पण तो तरी कशाला पाहिजे? येथें स्तुति करणें व स्तुति ऐकणें हीं दोनही वर्ज्य आहेत;

आणि ज्या गोष्टीवांचून अडत नाहीं, तिचा स्वीकार करणें, हें महत्पाप आहे, असें लोक समजतात." हें ऐकून आसम ह्मणतो, "तर, आमच्या जगांत-त्यापेक्षां येथचे लोक फार सुखी असतील, असें मला वाटतें. कां कीं, ते केवळ निर्वाहापुरत्या थोडक्या वस्तूंनीं तृप्त होतात, आणि तृप्ति हेंच सुखाचें स्थान आहे असें ह्मटलें आहे. आणि त्यांस सुखाची फार हांव नसल्यामुळें त्यांचे हातून परोपकार बहुत होत असतील, नाहीं बरें?" हें तो बोलतो आहे, इतक्यांत, गरीब, अनाथ, क्षुधेनें पीडित, अशा एका मनुष्याची दीन वाणी त्यांचे कानीं पडली. तेव्हां तो लागलाच त्याच्या समाचारास त्यापाशीं गेला. आणि पाहातो तों भुकेनें त्याचा अगदीं आंकडा वळून गेला आहे, असें त्याच्या दृष्टीस पडलें. त्यास पाहून आसम ह्मणतो, "अहो दुर्गुणरहित मनुष्यांस दुःख व्हावें, आणि अशा सद्गुणी ह्मणविणाऱ्या लोकांनीं त्यांकडे पाहूं देखील नये, हा मोठा चमत्कार नव्हे काय?" हें ऐकून तो दुःखित मनुष्यच ह्मणतो, "येथें प्रत्येक मनुष्यापाशीं फक्त त्याच्या निर्वाहापुरतें मात्र अन्न आहे. आणि तेवढ्यांत तो तृप्त आहे; तर त्यानें आपले तोंडचा घांस काढून मला देणें आणि आपला जीव मारणें, हा तरी अन्याय नव्हे काय?" आसम ह्मणतो, "त्यांनीं आपल्या निर्वाहाहून पुष्कळ जास्त कां मिळवून ठेवूं नये?" असें बोलून गेल्यावर, स्मरल्यासारखें करून मान हालवून तो ह्मणतो, "हो, हो; मी विसरलों; असें जास्त मिळवून ठेवणें हाच हांवरेपणा, हाच अधाशीपणा; बोललों त्यांत मींच आपलें खंडण केलेंसें झालें. मीच मनुष्यास अधाशीपणावरून अत्यंत नीच मानीत नसें काय? मी पूर्वीं ह्मणत होतों काय, आणि आतां ह्मणतों काय? सगळा घोंटाळा झाला आहे. कांहींच समजत नाहीं. कृतघ्नता नसणें हा देखील येथें कोणाला सद्गुण वाटत नाहीं; कां कीं, कधीं कोणी कोणाच्या उपकाराची गरज ठेवीत नाहीं. असो. तरी त्यांस स्वदेशाभिमान फार असेल, असें मला वाटतें." देवदूत ह्मणतो, "ऐक, आसमा, असा भुलूं नको; अरे, ज्या आपलपोट्या मनोवृत्तीनें, इतर लोकांच्यापेक्षां स्वतःचें हित अधिक करावें असें वाटतें, तिजपासून स्वदेशाभिमान उत्पन्न होतो. पहा कीं, सर्वाभूतीं सारखी दया करणें हा गुण मात्र अगदीं निर्दोष आहे, आणि तोच ह्या लोकांत पूर्णपणें वसत आहे. मग परदेशापेक्षां स्वदेशाचें हित जास्त व्हावें, असा पक्षपाताचा विचार त्यांच्या मनांत कसा येईल?" हें ऐकून आसम अगदीं निराश होऊन उष्ण श्वास टाकून ह्मणतो, "काय दुर्दैव हें! मी ह्या असल्या जगांत राहून काय करूं? येथील लोक निर्वाहतृप्त आहेत, हाच काय तो ह्यांचा सद्गुण, तो क्षुद्र प्राण्यांच्या ठायींही असतो. धैर्य, औदार्य, स्नेह, ज्ञान, संभाषण, देशाभिमान, ह्या गोष्टी ह्यांच्या स्वप्नींही नाहींत. ह्यावरून

असें दिसतें कीं, सद्गुण कोणता, हें न समजणें, ह्याच मोठा दुर्गुण आहे; अथवा, ज्याला सद्गुण कोणता हें कळेल, त्यालाच दुर्गुण कोणता हें ओळखितां येईल. आतां, हे देवदूता, ज्या जगाचा इतका द्वेष मी करीत होतों, त्या पूर्वींच्या माझ्या जगांत मला परत ने. मी आपल्या वेडेपणाच्या नादीं भरून येथें आलों ह्मणून मी ही विपत्ति भोगितों. मीं परमेश्वराच्या करणीस नांव ठेविलें हें महत्पाप केलें आहे. मी अज्ञान आहें. देवदूता, मला पूर्वींच्या माझ्या जगांत पोंचीव. मीं तुझ्या पायां पडतों.'' असें तो बोलत होता, इतक्यांत दिशा धुंद झाल्या; आकाश मेघांनीं भरलें; मेघगर्जनेचे कडकडाट चालले; आणि विजा चमकूं लागल्या. तेणेंकरून आसम ह्यास क्षणमात्र देहभान नाहींसें होऊन, तो अगदीं स्तब्ध झाला. आणि कांहीं पळांनीं पुनः शुद्धीवर येऊन पाहतो तों आपण त्या सरोवराच्या पाळीवर एक पाय आंत सोडून उभे आहों, असें त्याला दिसलें. आणि जें पाहिलें तें सारें स्वप्न होतें कीं काय, असें त्याला वाटून, तो मुकाट्यानें तेथून उठून पुनः स्वग्रामीं आला. तेथें त्यानें व्यापारधंदा करून पुष्कळ द्रव्य मिळविलें, नवे मित्र जोडिले, जुन्यांस ओळखी दिल्या, आणि खर्चवेंच बेताबाताचा ठेवून राहिलेलें आयुष्य सुखांत आणि सदाचरणांत घालविलें. अशी आसम ह्याची गोष्ट आहे.

श्लोक.

आहे विचित्र करणी परमेश्वराची;
तेथें मनुष्यमति कुंठित होय साची;
त्यानें दिले नियम घालुनि जे सुभावें;
ते मानवीं सकल मानित नित्य जावे. १.

कोळी.

प्राण्यांच्या स्थितीकडे ज्या विचारी विद्वानांचें विशेष लक्ष आहे, ते असें सांगतात कीं, प्राणी ज्या ज्या मानानें आपण होऊन कळप करून एकत्र रहातात, त्या त्या मानानें त्यांची बुद्धि कमजास्त असते. हा नियम प्रायः खरा आहे. हत्ती हा त्याच्या मूळच्या वन्य स्थितींत ज्यांनीं पाहिला आहे, त्यांस त्याच्या शहाणपणाचें नवल वाटतें. परंतु, तोच त्याच्या कळपांतून काढून मनुष्यांनीं आपणांत आणिला, ह्मणजे तो अगदीं निर्बुद्ध आणि आळशी असा होतो. बीवराचेंही तसेंच आहे. तो आपल्या कळपांत स्वच्छंद असतो तेव्हां एखाद्या कुशल गौंड्याप्रमाणें आपलें घर बांधितो, तोच मनुष्यानें पकडून आणिला ह्मणजे तो केवळ वेडा होतो; जणूं काय मनुष्याच्या सहवासानें त्याची अक्कल गुंग होते.

कृमिकीटकादिकांमध्येंही ह्याप्रमाणेंच आहे. मुंग्या आणि मधमाशा ह्या पराकाष्ठेच्या उद्योगी असतात, असें सर्वांस माहीत आहे. पण उद्योगी केव्हां? त्या आपल्या मंडळींत असतात तेव्हां. त्यांचा थवा फोडून त्या वेगळ्या ठेवा, म्हणजे त्यांचें शहाणपण व उद्योग हीं कोणीकडच्या कोणीकडेच जाऊन, त्या अन्नअन्न करून मरतील.

हा कीटकादिकांचा नियम कोळ्यास लागू नाहीं. तो एकटा असला तरी इतक्या चतुराईचीं कामें करितो कीं, तीं सांगितलीं असतां कोणास खरीं देखील वाटावयाचीं नाहींत. ह्या कीटकानें, केवळ परक्यांशींच नव्हे, तर आपल्या जातीच्या प्राण्यांशींही भांडून झगडून आपलें रक्षण करावें, अशा संकेतानें त्याची शरीररचना परमेश्वरानें केली आहे. त्याचें डोकें आणि छाती ह्यांजवरील कातडी इतकी भक्कम असते कीं, तींत कोणत्याही कीटकाची नांगी शिरत नाहीं. आणि त्याच्या पोटाची कातडी इतकी गुळगुळीत असते कीं, कोणत्याही प्राण्याची नांगी तिजवरून सुळकर निसटून गेल्यावांचून राहात नाहीं. त्याचे पाय लांब असून त्यांच्या शेवटीं नखें असतात. तेणेंकरून त्याच्या कीटकशत्रूंस त्यांजवर एकाएकीं चाल करवत नाहीं. त्याला डोळे पुष्कळ असून ते नखासारख्या कांहीं कठिण पदार्थानें आच्छादिलेले असतात. तरी त्याला कमी दिसतें असें नाहीं. कां कीं, तें आच्छादन पूर्ण पारदर्शक असतें. ह्याशिवाय त्याला त्याच्या तोंडाच्या पुढच्या आंगास एक चिमटा असतो, त्यानें त्याला आपलें भक्ष्य धरितां येतें, मारितां येतें, व जाळ्यांत आणून ठेवितां येतें. अशी त्याची युद्धसामग्री आहे.

दुसऱ्या कीटकांस पकडण्याचें त्याचें बळकट साधन म्हटलें म्हणजे जाळें होय. तें उत्कृष्ट करण्यासाठीं तो फार मेहनत घेतो. त्याच्या शरीरामध्यें परमेश्वरानें कांहींएक चिकटसर पदार्थ ठेविला आहे; तो आपल्या पश्चिमद्वारावाटे तो काढितो; आणि ज्या प्रकारचें जाळें विणण्याची त्याची इच्छा असते; त्या प्रकारचे जाड किंवा बारीक त्याचे धागे तो काढितो. पहिला धागा भिंतीला किंवा तशा दुसऱ्या कोणत्या पदार्थाला तो आरंभीं चिकटवितो; आणि तो तेथून सुटूं नये म्हणून त्यावर तो आपला चीक घालून फार बंदोबस्त करितो. नंतर त्या धाग्याचें दुसरें टोंक जेथें चिकटवावयाचें असेल, तेथें तो जातो; तोंपर्यंत तो दोरा तसाच त्याच्या पोटांतून निघत असतो. ह्या दुसऱ्या ठिकाणीं गेल्यावर तो धागा चांगला ताठ राहील, अशा मजबुतीनें तो तेथें अडकवितो. आणि ह्याप्रमाणें सर्व धागे आडवे उभे विणून सर्व जाळें तो तयार करितो. ते धागे अगदीं ताजे व ओलसर असल्यामुळें एकमेकांस चिकटण्यास कांहीं अडचण पडत नाहीं. जाळें फाटण्याचें जेथें विशेष भय

असतें तेथें हा छोटा शिल्पकार, इतर ठिकाणांच्या साहासाहापट धागे लावितो, असें पाहण्यांत आलें आहे !

कोणा एका ग्रंथकाराचा लेख ह्याविषयीं फार चमत्कारिक आहे. तो असें ह्मणतो कीं, "सुमारें चार वर्षांमागें, एके दिवशीं एका कोळयानें माझे दिवाणखान्याच्या एका कोंपऱ्यांत एक जाळें बांधिलें. तें, माझ्या मोलकरणीनें दोन वेळां झाडून टाकिलें. तरी पुनः त्यानें तें तसें विणिलें. तेव्हां, तें झाडून टाकूं नको असें मीं तिला सांगितलें. तें पुनः करण्यास तो दोन दिवस खपत होता. तें पूर्ण झालें तेव्हां त्याला मोठी हुशारी आली, असें त्याच्या चालचर्येवरून मला स्पष्ट दिसून आलें. त्या जाळयांत त्याला जी पहिली शिकार सांपडली, ती त्याच्याच जातीच्या प्राण्याची होती. तो कोळी, ह्या माझ्या कोळयापेक्षां शरीरानें मोठा होता; परंतु त्याजमधील घर बांधण्याचें सर्व द्रव्य सरून जाऊन त्यास रहायास थारा नाहींसा झाल्यामुळें, तो ह्या कोळयाच्या जाळयावर हल्ला करण्यास आला होता. तो तेथें प्राप्त होतांच दोघांचें युद्ध चालू झालें. त्यांत माझा कोळी हटेल, असें मला प्रथमतः वाटलें; कारण, तो आपल्या शत्रूशीं अमळसा लढून लागलाच आपल्या जाळयाच्या भोंकांत परत येऊन बसे. त्यानें बाहेर येऊन समोर लढावें, ह्यासाठीं दुसऱ्या कोळयानें आपले होते तितके उपाय करून पाहिले. पण हा आपल्या किल्ल्याच्या अगदीं बाहेर असा कधीं पडलाच नाहीं. तेव्हां शत्रूनें माझ्या कोळयाचें जाळें तोडण्यास आरंभ केला. तेव्हां माझा कोळी जिवावर उदार होऊन त्याजवर गेलाः आणि त्याशीं लढून त्याचा त्यानें प्राणच घेतला."

"पुढें तीन दिवसपर्यंत त्याला कांहींएक शिकार सांपडली नाहीं. तरी तो खाण्यापिण्यावांचून स्वस्थपणें आपल्या जाळयाची डागडुजी करीत होता. तिसरे दिवशीं निळया रंगाची एक मोठी माशी येऊन त्याचे जाळयांत अडकली. ती इतकी बळकट होती कीं, तें जाळें तोडून ती सहज निघून गेली असती. पण ती सुटून जाण्यास तडफड करीत आहे, व बरीच गुरपटली आहे, असें पाहून तो कोळी आपल्या भोंकांतून लवकर लवकर बाहेर पडून त्या माशीजवळ गेला; आणि तिजसभोंवतीं त्यानें आपल्या धाग्याचे भराभर भराभर शेंपन्नास वेढे दिले. त्यांच्या योगानें तिची धडपड वगैरे सर्व राहून ती बिचारी लवकरच प्राणांस मुकली, आणि त्या राजश्रींच्या भक्ष्यस्थानीं पडली. ती त्याला आठ दिवस पुरली."

"एके दिवशीं मीं एक गांधीलमाशी धरून त्याच्या जाळयांत टाकिली. तिला धरण्यासाठीं तो नेहेमींप्रमाणें मोठ्या त्वरेनें आला. परंतु, हा प्राणी आपणास भारी आहे, असें पाहून, त्यानें आपल्या जाळयाचे धागे तटातट

तोडून त्या माशीला मोकळें केलें. ती निघून गेल्यावर, हा आतां आपलें जाळें नीट करण्याच्या कामास लागेल, असें मला वाटलें होतें; परंतु त्यानें तें सगळें मोडून टाकून, तीन दिवसांत पुनः नवेंच जाळें तयार केलें."

"एका कोळयास आपलें जाळें कितीदां बांधतां येतें, हें पाहावें असें माझे मनांत आलें; ह्मणून मी त्याचें तें घर मोडिलें. त्यानें पुनः बांधिलें, तेंही मीं काढून टाकिलें. तेव्हां त्याचा सगळा सांठा सरला. त्यानंतर ह्यानें संरक्षणाच्या ज्या युक्ति केल्या, त्या फारच चमत्कारिक होत्या. तो आपले पाय आंगाशीं गुंडाळून घेऊन लहानशा गोळीसारखा कांहीं तासपावेतों निश्चेष्ट पडे; तरी फार सावध राहून, एकादी माशी टप्यांत आलीशी झाली, ह्मणजे तिला चटकन धरी आणि खात बसे."

"पुढें ह्या स्थितीचा त्याला फार कंटाळा आला. तेव्हां त्यानें शेजारच्या कोळयाच्या जाळयास तीन दिवसपर्यंत वेढा घालून, त्याच्या धन्याला ठार मारून तें घेतलें; आणि त्यांत ज्या माशा वगैरे अडकून सांपडत, त्यांजवर तो आपला निर्वाह करूं लागला. हा प्राणी तीन वर्षे वांचला. ह्या प्राण्याचे आंगाची कातडी आणि पाय, हीं दरवर्षास जुनीं जाऊन नवीं येतात. त्याचा एखादा पाय तोडला, तर तो पुनः तीन दिवसांनीं जशाचातसा वाढतो. हा लवकर माणसाळतो. माझ्या कोळयास प्रथम हात लावण्यास मी गेलों, तेव्हां तो भिऊन जाऊन घरांत बसला. परंतु, असें पांचचार वेळां झाल्यावर त्याची माझी इतकी लगट जमली कीं, तो माझे हातावरून मारलेल्या माशा खुशाल उचलून नेत असे."

"ह्या प्राण्यांत नरांपेक्षां माद्या फार असतात. त्या आंडीं घालितात, त्यांत जीवंत पिल्लें असतात. तीं आंडीं घालतेवेळीं, त्यांचे खालीं त्या आपलें जाळें पसरितात, आणि त्यांत त्यांस गुंडाळून टेवितात, व उबवितात. संकटसमय प्राप्त झाला असतां, हीं आंडीं घेतल्यावांचून त्या घराबाहेर पडत नाहींत: पण तेणेंकरून त्या कधींकधीं प्राणांसही मुकतात."

"पोर आंड्याबाहेर पडल्यावर लागलेंच धागे काढूं लागतें. तें एका दिवसाचें झालें, ह्मणजे माशा वगैरे आपलें भक्ष्य मिळवूं लागतें. तें तीन चार दिवस अन्नपाण्यावांचून राहतें. तरी त्याच्या वाढींत कमीपणा पडत नाहीं. त्याची वाढ फार जलद आहे. ती इतकी कीं, तें दोन दिवसांत दुप्पट होतें. ही वाढ त्याच्या पूर्ववयांत मात्र चालते; ह्यातारपणीं चालत नाहीं. तरी त्याचे पाय लांब लांब होत जातात. वार्द्धक्यामुळें अन्न मिळविण्याचें सामर्थ्य नाहींसें झालें, ह्मणजे तो उपास काढतां काढतां मरून जातो."

सिसरो.

ह्या रोमन वक्त्याचें नांव विद्वज्जनांत प्रसिद्ध आहे. तो इ० स० पूर्वी १०६ वे वर्षी जन्मला, आणि इ० स० पूर्वी ४३ वे वर्षी मरण पावला. त्याच्या वक्तृत्वाविषयीं व लिहिण्याच्या उत्तम शैलीविषयीं त्याची फार ख्याति होती. त्याच्या देशांतल्या दरबारांत पुष्कळ फळ्या होऊन, त्यांच्या झगड्यामध्यें, खोट्या आरोपावरून, त्याला देशत्याग करावा लागला होता. तेथेंही तो आपला सगळा वेळ ज्ञानसंपादनांत आणि विचारांत घालवीत असे. तेथून, त्यानें तेरेन्‌शिया नामक आपल्या प्रियकर पत्नीला जीं पत्रें पाठविलीं, तीं फारच प्रेमळ, सुरस व हृदयाला कळवळा आणणारीं अशीं आहेत. त्यांपैकीं कांहींकांहींची नरणी आह्मी पुढें दर्शवितों.

पत्र पहिलें.

हे परम प्रिये,

तुझ्या गुणांविषयीं, धैर्याविषयीं, आणि लोकहितार्थ अखंड श्रमांविषयीं माझ्या मित्रांच्या पत्रांवरून व लोकवार्तेवरून मला सर्व हकीकत समजते. हर हर! हे जिवलगे, किती मी दुष्ट! किती मी हतभाग्य! धिक् माझें जिणें! माझ्याकरितां तुजसारख्या सुशील साध्वीला अत्यंत दुःसह दुःखें भोगावीं लागतात ना! काय सांगावें? माझी लाडकी कन्या तुलिओला, हिचें माझे हातून लालनपालन व्हावें, तें कोणीकडेसच राहून माझ्यामुळें तिला उलटे हाल सोसावे लागतात! काय माझें दुर्दैव हें! माझा लहान बाळ सिसरो, ह्यास पाळण्यांतच विपत्तीनें गांठिलें, आणि त्याचें कारण काय तो मी; असें मनांत आलें ह्मणजे माझ्या अंतःकरणास जी व्यथा होते, ती मी काय सांगूं? तूं ह्मणतेस त्याप्रमाणें हा विपत्काल आपणांला केवळ दैवेंकरूनच जर प्राप्त होता, तर तो मला इतका दुःसह होता ना. परंतु, हीं सगळीं माझ्या कर्मांचीं फळें! मला तेव्हां अशी कशी तरी भूल पडली? जे लोक अंतर्यामीं मजविषयीं दुष्ट वासना वागवून बाह्यात्कारें माझी मर्जी संपादित होते, त्यांस मीं मित्र मानिलें; आणि जे निर्मलांतःकरणानें माझा स्नेह इच्छीत होते, त्यांस जवळ येऊं दिलें नाहीं.— आतां, माझ्या पुनरागमनाची कांहीं आशा अद्याप आहे, असें कितीएक मित्र ह्मणतात. अझून मी आपले शरीरप्रकृतीस जपून आहें. पुनः आपण सगळीं एकत्र जमूं, असें ह्रान्‌सियसाचें अनुमान आहे. हे जिवलगे, असा दिवस येऊन, भगवत्कृपेनें, तुझी माझी गांठ पडेल, आणि तूं मला आलिंगन देशील त्या समयीं माझें सर्व पुण्य फळास आलें, असें मी समजेन. घरदार विकण्याविषयीं तूं मला विचारतेस, त्यास तेरेन्‌शिये, पुरता विचार करून काय

करणें तें कर. परिणाम पाहा. प्रिये, आपणाला कांहींनाकांहीं तरी वतनवाडी आहे; तरी देखील आपली ही दशा. मग माझ्या बाळाला जर कांहींच न राहिलें, तर त्याची अवस्था काय होईल बरें? शिव शिव! काय दुःख हें! आतां माझ्या नेत्रांतून अश्रुधारा फार वाहूं लागल्या आहेत, ह्मणून माझ्यानें पुढें लिहिवत नाहीं. आणि आणखी दुःख करून तुला कष्टी करावें, हेंही नीट नव्हे. आपला बाळ आपण सध्यां तर फार दुःखांत पाडिला आहे; तरी त्यास पुढें कांहीं सुख होईल अशी तजवीज करून ठेविली पाहिजे. वयांत आल्यावर त्याचे ठायीं एकादा गुण असला, तर त्यास तो दारिद्र्यापासून मात्र वांचवील. परंतु, त्याचे जोडीला जर थोडा जमीनजुमला असेल, तर तो त्याला मोठ्या योग्यतेस चढवील.—शरीरप्रकृतीस जपत जा. हमेषा पत्रें पाठवून वर्तमान कळवीत अस. मुलांस माझे आशीर्वाद सांग. लोभ असूं दे, हे आशीर्वाद.

पत्र दुसरें.

हे प्रिये,

एकाद्या मित्राकडून लांबचलांब पत्र आलें, आणि त्याचें उत्तर तपशीलवार लिहावेंच लागलें तर मात्र मी तुझ्या पत्राइतकें लांब पत्र लिहितों. एरव्हीं कोणास लिहीत नाहीं, हें पक्कें समज. ह्याचें कारण असें आहे कीं, पत्रें लिहिण्यास सध्या मला कांहीं सुचत नाहीं. आणि सांप्रतच्या अवस्थेंत लिहिणें ह्मटलें ह्मणजे माझ्या अगदीं जिवावर येतें. त्यांत, तुजविषयीं आणि प्रिय तुलिओलेविषयी लिहूं लागलों, ह्मणजे तर कंठ दाटून येऊन नेत्रांतून घळघळां अश्रुधारा वाहूं लागतात. कारण, तुह्मां उभयतांस म्यां सुखांत पाहावें, असें मी इच्छीत होतों, व त्यासाठीं महत्प्रयत्नही करीत होतों. परंतु काय प्रारब्ध पाहा! तुह्मी परमसंकटांत आहां, असें ऐकण्याचा प्रसंग दुर्दैवानें मला आणिला आहे! असो! इच्छा परमेश्वराची. माझ्या मुक्ततेकरितां तूं धैर्य धरून प्रीतिपूर्वक अतिशयित प्रयत्न करितेस, हें मला समजलें आहे. आणि तसें तूं करशील ह्याविषयीं मला पूर्वीच खातरी होती. जीं दुःखें तूं मजकरितां भोगीत आहेस, त्यांनीं मात्र माझ्या दुःखाचा भार कमी व्हावा, दुसरा उपाय राहूं नये, असा वेळ परमात्म्यानें आणिला आहे, असें मनांत येऊन तर मला पराकाष्ठेच्या मनोवेदना होतात. पण हे जिवलगे, काय करूं? इलाज चालत नाहीं. आपल्या व्हालिरियसाचें पत्र पोहोंचलें. त्यांत, तूं जें कांहीं मजकरितां रोम येथें केलें, त्याचें यथार्थ वर्णन आहे. तें वाचतांना तर मला असें रडें आलें कीं, तें माझ्यानें आंवरवेना. हे प्रिये, ज्या तुझा लोभ संपादण्यास थोडेच दिवसांपूर्वीं पुष्कळ मोठमोठे लोक लाळ घोंटीत होते, ती तूं केवळ मजसाठीं दुःखार्णवांत पडून लोकांमध्यें धायमाय मोकलून रडत फिरतीस! अहारे

दैवा! असें कां रे निष्ठुर झालेंस! तेरेन्शिये. हें सगळें दुःख माझ्यामुळें ना? मी लोकांच्या नादीं लागून फसलों. घर विकण्याविषयीं तूं विचारतेस त्यास, आधींच माझ्या वियोगामुळें तुला दुःख झालें आहे; आणि त्यांत, घरासारखी आवश्यक वस्तु माझे सुटकेसाठीं विकून माझे जिवापलीकडचे माणसांनीं अधिक संकटांत पडावें, हा विचार मला इतकें दुःख देतों कीं, तो माझ्यानें मनांत देखील आणवत नाहीं. बरें; इतकेंही करून माझी सुटका जर झाली तर बरी; घरदार पुनः जमवूं. पण दुर्दैवानें पाऊल पुढें नच पडूं दिलें, तर हातीं आहे तें जाऊन विपत्ति अधिक मात्र होणार आहे; नव्हे काय? नको तर, माझे प्रिये, हातचें गमावूं नको. जे माझे श्रीमान् मित्र मजसाठीं पैसा खर्चण्यास समर्थ आणि सिद्ध आहेत, त्यांसच तें काम करूं दे. तूं ह्या भरीस पडूं नको. मी जवळ नाहीं ह्मणून तूं चिंताक्रांत होऊं नको, तुझी प्रकृति अधिक बिघडेल; कारण, तूं आधींच अशक्त झाली आहेस. तूं मला अहोरात्र डोळ्यांपुढें दिसतेस. परमचिंताग्रस्त तूं आहेस, असें मला वाटतें. तूं नेहमीं अशी काळजी वाहशील, तर तिच्या भारानें एकादे दिवशीं भलतेंच करून बसशील. परंतु, तूं धैर्यशाली आहेस, कांहीं झालें तरी डगमगणारी बायको नाहींस, हें मला ठाऊक आहे. तर शरीरप्रकृतीस जपत जा, आणखी आपले उद्योग सतत चालीव. जगदीशकृपेंकरून यश येईल.—लोभ असूं दे, आशीर्वाद.

पत्र तिसरें.

हे प्रिये,

आरिस्ताक्रितस ह्यानें तुझीं तीन पत्रें मला दिलीं; तीं वाचतांवाचतां माझ्या अश्रुपातांनीं अगदीं भिजून चिंब झालीं. हाय हाय!! माझे प्राणसखे तेरेन्शिये, मला आतां शक्ति मुळींच राहिली नाहीं. मला आपल्या स्वतःच्या दुःखांपेक्षां तुझीं दुःखें अगदीं दुर्वह झालीं आहेत. तुजवर तर दुःखाचा डोंगर कोसळला आहे; तरी तुझ्यापेक्षां मी अधिक दुःखी आहें. ह्याचें कारण हें कीं, जरी उभयतां आपण समदुःखी आहों, तरी ह्या सर्व दुःखांस मूळकारण मी. माझ्या अज्ञानानें हा संकटप्रसंग ओढवला, असें वारंवार माझे मनांत येतें. मला देशांतून घालवून दिलें, त्यापेक्षां माझा जीव घेतला असता तर बरें होतें. मी केवळ दुःखसमुद्रांतच बुडालों आहें, असें नाहीं; तर मला लज्जाही इतकी प्राप्त झाली आहे कीं, मला आतां जगांत तोंड दाखविण्यास जागा नाहीं असें मला वाटतें. मी आपल्या बायकामुलांच्या कल्याणास्तव झटलों नाहीं, ह्याची मला लाज वाटते. तूं नेहमीं रडत, कण्हत, किंवा आजारी, अशी माझे नजरेपुढें दिसतेस. ह्यावरून तुझी माझी गांठ पडण्याची मला कांहीं आशा नाहीं. तथापि तुला आशा आहे तोंपावेतों तूं सांगशील तसा वागण्यास

मी सिद्ध आहें. तूं ज्या मित्रांविषयीं लिहिलें, त्या मित्रांचे मीं आभार मानिले; व त्यांच्या खटपटी तूं मला कळविल्या हेंही त्यांस मीं कळविलें आहे. पिसो हा माझ्या बऱ्यासाठीं आपली पराकाष्ठा करून राहिला आहे, हें मी जाणतों. असा जांवई आणि आपण सर्व मुलेंबाळें एकत्र होऊं, असा दिवस परमेश्वर कधीं दाखवील! तूं मजकडे येण्याविषयीं विचारतेस; त्यास तूं इकडे येऊं नको; आहेस तेथेंच ऐस. रोममध्यें तुजवांचून माझा खरा जिवाचा हितकर्ता दुसरा कोणी नाहीं. तुझे यत्न सफल झाले, तर तुझी माझी भेट; नाहीं तर—आतां माझ्यानें आणखी लिहिवत नाहीं. शरीरप्रकृतीस जपत जा. तुझेइतकें प्रिय ह्यापूर्वी मला कांहीं झालें नाहीं, आणि सांप्रत होत नाहीं, हें तूं पक्कें समज. तूं आतां माझ्या डोळ्यांपुढें मला दिसलीस; तेणेंकरून हा हुंदका माझ्यानें घट्ट करवला नाहीं. लोभ असूं दे, हे आशीर्वाद.

पत्र चौथें.

हे प्रिये,

मजकडून जितकीं पत्रें तुला जावीं तितकीं जात नाहींत ह्याचें कारण असें कीं, तुजकडील आलेलीं पत्रें वाचणें अथवा तुला लिहिणें ह्मटलें ह्मणजे मला परम दुःख होतें. हे जिवलगे, ज्या देवांची सेवा तूं एकनिष्ठपणें करितेस, ते देव, व ज्यांच्या बऱ्याकरितां मी अहोरात्र झटलों, ते लोक जर आपल्या ह्या संकटाचें निवारण करण्यास समर्थ नाहींत, तर आतां वाट पाहून तरी काय फळ? होऊं दे एकदां तुझी माझी भेट; आणि मरूं दे मला तुझ्या गळ्यास शेवटची मिठी मारून! किती मी हतभाग्य! किती मी दुष्ट! दुःखानें गांजिलेल्या अबलेस, तूं मजपाशीं येऊन राहा, असें मी ह्मणतों काय? न ह्मणून तरी काय करूं? हे प्राणसखे, हा जीवमीन त्वत्सहवासोदकासाठीं तडफडत आहे. मला तुजवांचून पळभर देखील राहवत नाहीं. पण काय करूं? पळ कोणीकडेसच राहिलें; महिन्यांचे महिने घालविणें कपाळीं आलें आहे! माझ्या पुनरागमनाची कांहीं आशा असली, तर तूं होतील तितके उपाय करून पाहा. आणि आशा नसलीच, तर मजकडे येण्याचें तरी कांहीं संधान कर. मी स्वदेश पुनः ह्या डोळ्यांनीं पाहीन, असें मला तर आतां वाटत नाहीं. हें खचीत समज कीं, तूं माझ्याजवळ असलीस ह्मणजे मी दुःखी आहें, असें मला वाटणार नाहीं. हें सगळें खरें, पण आपल्या तुलिओलेची वाट काय करावी? ह्याविषयीं मला आतां कांहीं कळत नाहीं. तुला बरें वाटेल, तसें तूं कर. आपलें कांहींही होवो. त्या लहान मुलीची सर्व तजवीज बरोबर लावणें आपणांस भाग आहे. धाकटा सिसरो, त्याला मी संभाळीनच. आतां, ह्या हुंद-

क्यापुढें माझ्यानें जास्त लिहवत नाहीं. तूंच आतां स्वतःला सांभाळून मला टेका देशील तो खरा. आपण पुष्कळ सुखें पाहिलीं आहेत. आतां आपणांवर जो हा प्रसंग गुदरला आहे, तो आपल्या अंगच्या दुर्गुणांमुळें गुदरला आहे असें नाहीं; तर केवळ प्रारब्धानें प्राप्त झाला आहे. असो. शरीरप्रकृतीस फार जपत जा. माझ्या स्वतःच्या विपत्तीपेक्षां तुझ्या विपत्तीचें मला फार दुःख होतें. ईश्वर तुला निश्चिंत करो. लोभ असावा, हे आशीर्वाद.

उष्णतेच्या मानावरून देशांचें वर्णन.

उष्ण देश.-भिन्न भिन्न देशांमध्यें प्राणी, वनस्पति आणि खनिज पदार्थ, हे वेगवेगळे प्रकारचे असतात. त्यांत सृष्टिकर्त्या कारागिराचें असें अतर्क्य चातुर्य दिसून येतें कीं, ज्या देशांतील प्राण्यांस जे पदार्थ अगदीं आवश्यक असतात, ते तेथल्या हवेंत उत्पन्न व्हावे, अशी योजना त्यानें करून ठेविली आहे. पहा, उष्णदेशांमध्यें साखर, खारीक, नारळ, खजूर, लिंबू, नारिंग, अननस, इत्यादि, पदार्थ ह्मणजे जे खाल्लयानें उष्णतेनें तप्त झालेल्या मनुष्यास थंडगार वाटावें, आणि समाधान व्हावें, असे उत्पन्न होतात. जमिनीवर असणारा अति मोठा प्राणी हत्ती, हा उष्णदेशांत सांपडतो. हत्ती १० फुटांपासून १२ फूटपावेतों उंच, व १३ किंवा १४ फूट लांब असून, वजनांत ६ किंवा ७ हजार पौंड भरतो. तो शरीरानें इतका अवजड आहे तरी, एका दिवसांत ६०।७० मैलांची मजल सहज करितो. तो ६०० पौंडांचें ओझें घेऊन १० तासांत ६० मैल जातो. उष्ण प्रदेशांत उंटें नसतीं, तर कितीएक प्रांत मनुष्यांस दुर्गम झाले असते. शहामृग हा एक मोठा पक्षी उष्ण प्रदेशांत आढळतो. त्याची उंची पायाच्या तळव्यापासून तों त्याच्या पाठीपर्यंत ७।८ फूट भरते. त्याचे पंख अगदींच आंखूड परंतु फार सुंदर असतात. कसाही जलद चालणारा घोडा असला, तरी त्यास हा पक्षी चालण्यामध्यें मागें टाकितो. बोआकान्स्त्रक्तर ह्मणून जी अजगर सर्पजाति ३०।४० फूट लांब असते, ती मूळची उष्णदेशांतील होय. ह्या सर्पानें मनुष्यासच काय, परंतु एकाद्या ताठर बैलासही जर मिठी घातली, तर त्याच्या हाडांचे तुकडे तुकडे होऊन जातात. आणि तो ते तसेच गिळितो.-उष्णदेशांतले लोक समशीतोष्ण देशांतल्या लोकांइतके बळकट व चपळ नसतात. तथापि, तेथील जमीन चांगली पिकाऊ असल्यामुळें अल्प श्रमानें उत्तम धान्यें व फळें तेथें उत्पन्न होतात. झाडें व शेतें चोहींकडे नेहमीं हिरवीं चार दिसतात. हवा अत्युष्ण असल्यामुळें तेथील लोकांत जाड आणि जड कपडे आंगावर घेववणार नाहींत, हें जाणून विश्वपालकानें तेथें रेशमाचे किडे पुष्कळ निर्माण होण्याची

तजवीज करून ठेविली आहे. तेणेंकरून लोकांस बारीक रेशमी कपडे पांघ-
रतां येतात.

समशीतोष्ण देश.–ह्यांत मनुष्यांस उपयोगीं पडणारे प्राणी पुष्कळ होतात.
घोडा, बैल आणि मेंढा, हीं जनावरें येथें चांगलीं निपजतात. मनुष्याला खा-
वयाला मांस व पांघरायाला उबदार वस्त्रें त्यांपासून मिळून, तीं त्यांचीं ओझीं
वाहातात. ह्यांत गुरांकरितां गवत व मनुष्यांकरितां धान्य हीं यथेच्छ पिक-
तात. वर सांगितलेले प्राणी शीत प्रदेशांत जगत नाहींत. आणि कोणी घोडा
तिकडे नेलाच तर त्याची अवलाद अगदीं बेढब व खुरटी होऊन जाते. गाय
ही उष्णदेशांत समशीतोष्ण देशाप्रमाणें उपयोगीं पडत नाहीं, आणि तेथें मेंढी
नेली तर तिच्या आंगावर उपयुक्त मऊ लोंकर येईनाशी होऊन, निरुपयोगी
रांठ केस उगवूं लागतात. इतर प्रदेशांपेक्षां ह्यांत नानाप्रकारच्या उपयोगी
वनस्पति उत्पन्न होतात. कोळसा, लोखंड, शिसें, तांबें इत्यादि धातु
ह्यांत पुष्कळ सांपडतात. हे मनुष्यांच्या सुखास फार अवश्य असल्यामुळें
त्यांचा व्यापार येथें फार चालतो. येथील लोकांचा बांधा मध्यम प्रतीचा अ-
सतो. ते फळें, धान्यें व मांस खाऊन राहतात. येथें वनस्पतींच्या उत्पन्नावर
लोक फारसे राहत नाहींत.

शीत देश.–ह्यांतील जमीन पिकाऊ नसते. उन्हाळा फार थोडा असल्या-
मुळें फळें व धान्यें पुरतीं पिकत देखील नाहींत. झाडें व वनस्पति कमी अ-
सतात. लोक बहुधा मांसावर उपजीविका करितात. तें त्यांस तेथें यथेच्छ
सांपडतें. ते पशूंच्या सकेश चर्माचीं वस्त्रें करितात. तेणेंकरून त्यांस थंडीची
बाधा होत नाहीं. रेनदीर ह्मणून एक प्रकारचीं हरणें तेथें पुष्कळ असतात.
तीं तेथील लोकांस घोडा, बैल, मेंढी, गाय ह्यांचे जागीं उपयोगीं पडतात.
तेथल्या लोकांची संपत्ति काय ती तीच असते. कुत्राही त्यांस पुष्कळ कामांस
लागतो. तेथले कुत्रे लहानशी गाडी एका दिवसांत सुमारें ५० कोस ओढून
नेतात. गाडीवर बसणाऱ्यानें बर्फ पडूं लागल्यामुळें जरी आपले डोळे मिटले,
तरी ते वाट सोडीत नाहींत. त्यांचें मांस हें तेथले लोक मिष्टान्न मानितात.
तथापि, त्या प्राण्यांची ते इतकी किंमत समजतात कीं, यजमानावर तसाच
बिकट प्रसंग गुदरल्यावांचून तो आपल्या कुत्र्यांस हात लावीत नाहीं. शीत
देशांमध्यें व्हेल व सील हे प्रचंड मत्स्य सांपडतात. त्यांवरही कितीएक लो-
कांची उपजीविका चालते. तेथील लोक खुजे असतात, परंतु बळकट व
उद्योगी असतात.

येणेंप्रमाणें तीन प्रकारच्या देशांचें सामान्य व संक्षिप्त वर्णन आहे.

नारायणराव पेशवा ह्याचा शेवट.

बाळाजी बाजीराव ऊर्फ नानासाहेब ह्याचा मुलगा नारायणराव, हा इ० स० १७७२ त पेशवाईचे गादीवर बसला. तो इ० स० १७७३ त मारला गेला. त्याची हकीकत चमत्कारिक आहे. ती येणेंप्रमाणें:—

इ० स० १७७३ च्या आगस्त महिन्याच्या २० व्या तारखेस नारायणराव पेशवा भोजन करून आपल्या रंगमहालामध्यें सुखशय्येवर स्वस्थ निजला होता. इतक्यांत वाड्यामध्यें एकाएकीं मोठी गडबड झाली. तिच्या योगानें तो जागा झाला. दंगा कशाचा ह्मणून तो बाहेर पाहतो तों, गारदी लोक त्याच्या दृष्टीस पडले. तेव्हांच त्याच्या मनाला धक्का बसला; आणि तो इकडे तिकडे पाहातो इतक्यांत, ते सर्व जमून आपले आंगावर चालून येत आहेत, असें त्याच्या दृष्टीस पडलें. मग तर त्याच्या काळजानें ठाव सोडिला. मग काय पुसावयाचें आहे ? तो घाबऱ्या घाबऱ्या पळत पळत, आपला चुलता राघोबा दादा ह्याजकडे गेला. आणि त्याचे कमरेस मिठी मारून बोलला, "काका, काका, माझा जीव वांचवा." हें तो बोलतो आहे, तोंच सुमेरसिंग गारदी त्या खोलींत येऊन थडकला. त्यास नारायणरावाला न मारण्याविषयीं राघोबा दादानें पुष्कळ सांगितलें. परंतु तो कांहीं ऐकेना. आणि तो शेवटीं एक बोलला कीं, "दादासाहेब, सरकाराला आपण सोडून देऊन दूर व्हावें, नाहीं तर हा सुमेरसिंग उभयतांचेही प्राण घेईल; विचार पाहा." हें भाषण ऐकतांच राघोबा दादानें त्याला सोडून गच्चीची वाट धरिली. नारायणरावही तिकडे पळत चालला. इतक्यांत रघुनाथरावाचा हत्यारबंद चाकर तुळाजी ह्यानें नारायणरावास पाय ओढून जमिनीवर पालथें पाडिलें. त्याचे अंगावर सुमेरसिंग तरवार उपसून धांवला. तेव्हां नारायणरावाचा परम विश्वासू नौकर चांफाजी टिळेकर हा, आपल्या धन्याच्या रक्षणार्थ त्याच्या अंगावर पडला. त्या उभयतां स्वामिसेवकांस तुळाजीनें व सुमेरसिंगानें, तरवारीच्या वारांनीं तेथल्या तेथेंच ठार मारिलें.

हें कृत्य राघोबादादानें करविलें असा पुष्कळांस संशय आला. रामशास्त्री ह्यांनीं तर ह्या गोष्टीचा फार बारीक रीतीनें शोध केला; आणि त्याविषयींचें स्वतः त्याचे हातचें पत्र मिळविलें. तें पत्र घेऊन ते एके दिवशीं राघोबा दादाकडे गेले; आणि बोलले कीं, "तुह्मी कांहीं ह्मणा, हें कृत्य तुह्मांखेरीज दुसरे कोणीं केलें नाहीं, हें मला पक्कें समजलें आहे." तेव्हां, आतां चोरून कांहीं उपयोग नाहीं, असें पाहून त्यानें शास्त्रीबावांस असें सांगितलें कीं, "मी पत्रामध्यें धरावा असें लिहिलें होतें, मारावा असें लिहिलें नव्हतें, तो धचा

मा कोणीं केला हें मला ठाऊक नाहीं." तेव्हां, हें कर्म आनंदीबाईचें, ह्मणजे राघोबाच्या बायकोचें असेल, असा सर्वांनीं अजमास केला. नंतर राघोबानें शास्त्रीबावांस असें पुसलें कीं, "कोणत्याही पर्यायानें असो, परंतु हें पातक माझ्या माथां आलें आहे, त्यास प्रायश्चित्त काय करावें?" त्यावर त्या निस्पृह पुरुषानें उत्तर दिलें कीं, त्यास देहांत प्रायश्चित्त पाहिजे. कारण, यापुढें तुमचे हातून सद्वर्तन होण्याचें लक्षण दिसत नाहीं; आतां तुमच्या राज्याची व तुमची धडगति नाहीं; तुह्मी राज्य करीत असाल तोंपर्यंत मी ह्या शहरांत पुनः कधींही येणार नाहीं; आजपावेतों मी सरकारचा आश्रित होतों, तो आतां नव्हे." असें भाषण करून तो ब्राह्मण सटकर उठून गेला.

हा पेशवा आपले वयाचे १८ वे वर्षी मारला गेला. तेणेंकरून त्याचे गुणावगुण पुरतेपुणें बाहेर पडले नव्हते; व जे पडले होते ते प्रसिद्धीस आले नव्हते.

चमत्कारिक गोष्टी.

१. दोस्तमहंमद हा बुखाराप्रांतांत गेल्यावर, तेथील खानानें त्यास आपल्या दरबारांत बोलावून नेलें; मग तो आपल्या हातीं सांपडला, असें खचीत झाल्यावर, त्यास कैदेदाखल प्रतिबंधांत ठेविलें. तेथून त्यानें रखवालदारास लांच देऊन आपली सुटका करून घेतली, आणि एक उझबेक वाटाड्या आणि एक आपण असे दोघे खुलुमाकडे येऊं लागले. वाटेनें एक लिहिण्याजोगी नक्कल घडली, ती अशीः—दोस्तमहंमदाचा घोडा किंचित् लंगडूं लागला, ह्मणून तो आपल्या सोबत्यास देऊन आपण, त्याचें मजबूत लहानसर तट्टू होतें, त्याजवर बसून चालला. तो त्याचा सोबती, आपण महंमदास पळविलें हें प्रसिद्ध झालें असतां आपणावर खानाचा राग होईल, ह्मणून मनांत भय मानीत होता, आणि कोणी खानाकडील लोक भेटल्यास दोस्तमहंमद त्यास त्यांच्या स्वाधीन करून आपलें कार्य साधण्याविषयीं त्याच्या मनांत लोभ उत्पन्न झाला होता. इतक्यांत त्यास कोणी दोस्तमहमहंमदाच्या विरुद्धपक्षाचे स्वार भेटले. त्यांशीं त्याविषयीं व फिरंग्यांविषयीं गोष्टी बोलत असतां तो त्यांस ह्मणाला, "तुह्मांस बक्षीस पाहिजे असल्यास तो सरदार जातो आहे तो पाहा; तो दोस्तमहंमद आहे. तो आतांच बुखाऱ्याच्या राजाच्या कैदेपासून सुटून चालला आहे." हें ऐकून ते ह्मणाले, "तूं लबाड आहेस? दोस्तमहंमद दरिद्री तट्टावर, आणि तूं त्याचा सोबती मातबर पाठाळावर, असें कसें घडेल? तूंच दोस्तमहंमद. चल आमच्या बरोबर बुखाऱ्यास." हे शब्द ऐकतांच त्याचें तोंड उतरलें, आणि

हें त्या लोकांनीं भयाचें चिन्ह जाणून त्यास धरून नेलें. आणि दोस्तमहंमद खुशाल खुलुमाकडे गेला. (इ. स. १८४०.)

२. एका शहरांत एक श्रीमान् सावकार राहात होता. त्याला तीन पुत्र होते. सृष्टिक्रमानुसार सावकार मरण पावला. त्यानें मरावयाच्या पूर्वीं आपल्या मृत्युपत्रांत आपल्या जिनगीची अशी व्यवस्था करून ठेविली होती कीं, वडील पुत्रानें सर्व जिनगीचा निमे हिस्सा घ्यावा, मधल्यानें सर्व जिनगीचा तिसरा हिस्सा घ्यावा, आणि कनिष्ठानें नववा हिस्सा घ्यावा. ह्याप्रमाणें बापाचा स्वदस्तूरचा लेख पाहून स्थावरजंगम सर्व जिनगी हिस्सेरशीनें तिघांनीं वांटून घेतली. शेवटीं घोडे १७ उरले. त्यांची यथाभाग वांटणी करावयास ते लागले. परंतु एक दोन घोडे कापल्याखेरीज हिस्से बरोबर पडतना. शेवटीं भांडत भांडत ते शहरच्या राजाकडे गेले. परंतु, राजाचीही अक्कल त्या कामांत अगदीं चालेनाशी झाली. तेव्हां त्यानें न्यायाधिशास बोलावून आणून त्या खटल्याचा निवाडा करावयास सांगितलें.

तो न्यायाधीश चतुर होता. त्यानें तें मृत्युपत्र चांगलें लक्ष लावून वाचिलें, परंतु तंटा मिटण्यासारखा त्यांत त्याला आधार कांहीं आरंभीं दिसेना. तरी, त्या मृत्युपत्रांतल्या वांटणीची चूक त्याच्या लक्षांत येऊन, तो मनांत ह्मणाला कीं, कांहीं तरी युक्ति लढविल्यावांचून ह्या मूर्खांची समजूत व्हावयाची नाहीं. ह्मणून त्यानें तिघांजणांसही आपले समोर उभें केलें, आणि त्यांस विचारिलें, काय हो, तुमचा काय तंटा आहे?

तिघे पुत्र–महाराज, तंटा ह्मणून इतकाच कीं, आमच्या बापानें लिहून ठेविल्याप्रमाणें यथाविभाग ह्या घोड्यांची वांटणी आह्मांस मिळाली पाहिजे. ठरलेल्या हिशांत कमी होतां कामास नये, आणि घोडे सबंद मिळाले पाहिजेत.

न्याया०–एवढेंच ना? ह्यांत काय आहे? बरें अगोदर हें सांगा कीं, तुमच्यांतून प्रत्येकास तुमच्या वाजवी हिशापेक्षां जास्ती भाग जर मिळाला, तर त्याला तुह्मी कबूल आहां कीं नाहीं?

ति०–होय महाराज, आमचें बरेंच झालें.

न्या०–आणा तर मग तुमचे कोठें आहेत ते १७ घोडे, आणि करा माझ्या समोर उभे.

हे शब्द ऐकतांच तिघांसही मोठा आनंद झाला. आणि आज्ञेप्रमाणें सर्व घोडे आणून त्यांनीं न्यायाधीशापुढें उभे केले. ते पाहून न्यायाधीशानें आपल्या मोतद्दारास हाक मारिली, आणि त्याकडून आपला खाजगी घोडा आणून

त्या घोड्यांच्या रांगेंत उभा केला. नंतर त्यानें त्या तिघांजणांतून वडील मुलास एकंदर घोडे किती झाले ह्मणून विचारलें.

वडील पुत्र–महाराज, १८ झाले.

न्याया०–(तिघां जणांस पुढें उभें करून) पाहिलेंरे बाबांनो ! हे १८ घोडे आहेत. हे सर्व तुमचेच आहेत, असें क्षणभर समजा. (नंतर वडील मुलाकडे बोट करून ह्मणतो) तूं निमे हिशाचा वांटेकरी आहेस, नव्हे ? घे तर ह्यांतले ९ घोडे. (मधल्याकडे बोट करून ह्मणतो,) तुझी तिजाई आहे; घे हे आपले ६ घोडे. (धाकट्याकडे बोट करून ह्मणतो,) तुझा नववा हिस्सा ना ? घे तर आपले २ घोडे. आतां बाकी राहिला एक, हा तर बाबा माझा आहे. मी काय ह्मणून आपला घोडा तुह्मांला देईन ? हा मी आपला घेऊन जातों.

ह्याप्रमाणें त्या पुरुषानें घोड्यांच्या जीवांस धक्का न लावतां प्रत्येकास वाजवी पेक्षां जास्त हिस्सा देऊन त्या मुलांची समजूत केली. आणि त्यांस त्यांच्या घरीं जाऊं दिलें. हें चातुर्य व ही समयसूचकता पाहून राजा फार खूष झाला, आणि न्यायाधीशास त्यानें मोठें इनाम दिलें.

सारांश 'क्रियेवांचून ज्ञान पंगू,' अशी जी लोकांत ह्मण आहे ती अक्षरशः खरी आहे. आपणांस पुष्कळ गोष्टी माहीत आहेत, व आपण मोठे विद्वान् आहों; पण त्या ज्ञानाचा उपयोग जर प्रसंगीं न करतां येईल, तर तें असून आणि नसून सारखेंच आहे.

ह्या गोष्टीमध्यें, मुलांस विभाग सांगतांना जी चूक त्यांच्या बापानें केली, ती वाचणाऱ्यांनीं लक्षांत आणावी.

३. आफ्रिकेंतील मुंग्यांचे असे थव्यांचे थवे बाहेर पडतात कीं, जशी काय जमीनच चालत आहे, अशी भासते. ह्यांपैकीं एका थव्यानें एका हत्तीवर चाल केली. आणि आठ तासांनीं पाहूं लागले तों तेथें त्याचा अस्थिपंजर मात्र दृष्टीस पडला ! पहा. हे प्राणी लहान खरे; तरी 'दसका लकडी एकका बोजा' ह्या न्यायानें हें एवढें कृत्य झालें.

४. आयुष्याची परिमिति.–अनुभवावरून समजलें आहे कीं, ३,२१० मनुष्यांत एक मनुष्य १०० वर्षें वांचतें. दायांकडून पाजिलेल्या १,००० मुलांपैकीं ५०० मरतात, तितकींच जर आयांनीं पाजिलीं तर ३०० मरतात. दरिद्री लोकांपेक्षां सुखी लोक जास्त दिवस जगतात. जीवंत जन्मलेल्या मुलांपैकीं $\frac{1}{4}$ अकरा महिन्यांचीं होण्यापूर्वीं मरतात, $\frac{1}{3}$ तेवीस महिन्यांचीं होण्यापूर्वीं मरतात; $\frac{1}{2}$ आठवे वर्षी मरतात. सर्व जनांचे $\frac{2}{3}$ एकुणचाळिसावे वर्षापूर्वीं, व $\frac{3}{4}$

एकावन्नावे वर्षापूर्वीं मरतात. फार झालें तर १२,००० मनुष्यांपैकीं १ मनुष्य १०० वर्षांहून जास्त दिवस वांचतो. **बफन.**

मार्चांत माणसें फार मरतात; त्याच्या खालोखाल आगष्टांत व सप्तेंबरांत; आणि नोवेंबर, दिसेंबर व फेब्रुवारी, ह्यांत फार थोडीं मरतात. विवाहित स्त्रिया अविवाहित स्त्रियांपेक्षां जास्त दिवस जगतात.

हें स्थूलमान युरोपखंडांतल्या देशांतलें आहे. हिंदुस्थानांत इतर ऋतूंपेक्षां वसंतऋतूंत आणि ग्रीष्मऋतूंत माणसें अधिक मरतात, असें अनुमान निघालें आहे.

५. इंग्लंदांत मानमथ प्रांतामध्यें एका मोठ्या मैदानांत कोलोना ह्या नांवाचा पुरुष हवा खात फिरत होता. त्यानें एक खार जमिनीवर बसलेली पाहिली. ती तत्काळ विजेसारखी जवळच्या ओक वृक्षावर चढली, आणि त्याच्या शेंड्यास गेली. आणि तेथून एक फळ घेऊन खालीं आली. तें तिनें थोडीशी माती उकरून पुरून ठेविलें. ह्याप्रमाणें, कोलोना जोंपावेतों तेथें पाहात होता, तोंपावेतों, ती एकसारखें करीत होती. अशीं पुष्कळ फळें तिनें पुरून ठेविलीं. ही तिची हिंवाळ्याची खाण्याची तजवीज असावी, असें वाटतें. जितकीं फळें हा प्राणी पुरून ठेवितो, तितक्यांच्या जागा त्याच्या स्मरणांत राहातात असें नाहीं. पुष्कळ चुकतात. आणि जीं फळें अशा विस्मरणानें जमिनींत राहातात, त्यांचे कदाचित् मोठमोठे वृक्षही होतात. केवढा ह्या प्राण्याचा उद्योग, आणि काय ईश्वरी कौतुक पाहा! ज्या ओक वृक्षाविषयीं इंग्लंद इतका गर्व वहातें, तो वृक्ष एवढ्याशा प्राण्याच्या श्रमाचें व विस्मरणाचें फळ आहे! विश्वरचनेचा जों जों अधिक विचार करावा, तों तों तींतले अधिकाधिक चमत्कार दृष्टीस पडून, त्यांनीं मन अगदीं थक्क होऊन जातें.

सूड उगवणें.

सूड उगविण्याची खोड फार वाईट आहे. तिजपासून जनामध्यें चांगलें कांहीं होत नाहीं; वाइटाचे मात्र पर्वत पडतात. दुष्ट बुद्धीनें आपणास कोणीं दुखविलें, ह्मणजे तात्काळ त्याला दुप्पट दुखवावें, असें आपल्या मनांत येतें. पण तें करणें चांगलें काय? त्यापासून कोणाचें तरी हित होतें काय? एकाद्यानें आपलें घर जाळिलें तर त्याबद्दल आपण त्याचें जाळूं नये. कां तर त्यापासून फायदा कोणाचाही नसून जगांत नाशाची मात्र वृद्धि होते. आणखी असें आहे कीं, सामान्यतः कोणत्याही प्रकारें मनुष्यास दुःख देणें हें अत्यंत नीच कर्म होय. तें दुःख एकाद्यानें आपणास दिलें, तर तो दुष्ट खराच. पण आपण उलट जर त्याला दिलें, तर तो आणि आपण एकसारखेच पापकर्मे

झालों; आपणाकडे श्रेष्ठत्व राहिलें नाहीं. मांजर द्वाडपणानें एकाद्या सुज्ञ मनुष्यास डसलें, तर सूड उगवण्याकरितां त्यानें त्याला उलट डसावें काय? कोणी मोठा पुरुष रस्त्यांतून चालला असतां, एकाद्या हलकट मनुष्यानें येऊन एकाएकीं त्याचे तोंडांत मारिली, तर तो उलट त्याला मारील काय? अथवा सरकारांत फिर्याद जाईल काय? नाहीं. कां कीं, त्याच्या योगानें त्यानें त्या हलक्या माणसाची बरोबरी केली असें होईल. तर त्याचप्रमाणें आपण दुष्टाचे अपराधांची क्षमा करावी, आणि त्याचा सूड उगवूं नये, हें आपणांस उचित आहे.

मनुष्य एकांतीं विचार करीत असतां देखील स्वपक्ष कसाही असला तरी त्याला तो खरासा वाटतो. मग उघडपणें दुसऱ्याशीं वाद लागल्यावर तो आपला पक्ष खरा करून दाखविण्याविषयीं भगीरथ प्रयत्न करील, ह्यांत कांहीं नवल नाहीं. शहाणा आणि मोठा काय तो मी, असें असमंजस माणसास वाटत असतें. आणि तसें जो कोणी आपणास मानीत नाहीं, तो आपला वैरी आहे, असें तो समजतो, व त्याचा सूड उगविण्याची संधि पाहात असतो.

कधीं असें घडतें कीं, एकाद्यानें दुसऱ्याचा कांहीं थोडासा अपराध केला, ह्मणजे दुसरा त्याला लागलेंच शासन करितो. तेव्हां त्याला असें वाटतें कीं, माझा अपराध एवढा नसतां, ह्यानें बुद्धिपुरःसर मला दुखविण्यासाठीं इतकी इजा केली. असें मनांत आल्यावर, जास्त वाटलेल्या शिक्षेचा सूड तो पुनः दुसऱ्यावर काढितो. तेव्हां दुसऱ्याला असें वाटतें कीं, मीं जशास तसें केलें, आतां हा उगीच मागें लागला आहे. ह्यामुळें तो पहिल्याला फार रागानें आणखी दुखवितो. ह्याप्रमाणें वैमनस्यें वाढतात. आणि शेवटीं त्याचा परिणाम उभयतांसही अतिभयंकर होतो.

ज्या गोष्टी घडून गेल्या, त्यांवरून पुढें सावध राहण्याविषयीं मात्र जपावें. ह्यापलीकडे त्यांच्या विचारांत फायदा नाहीं, असें विद्वज्जनांचें मत आहे. कारण, विद्यमानीं चाललेल्या व पुढें प्राप्त होणाऱ्या गोष्टींचा विचार अगदीं आवश्यक आहे, तो करण्यास देखील आपलें आयुष्य पुरत नाहीं; तेव्हां मागच्या गोष्टींचें चर्वितचर्वण करावयास वेळ कोठून मिळणार? लोकांस दुःख देणें हें आपलें कर्तव्यकर्म आहे, असें कोणीही समजत नाहीं. परंतु, लाभ, संतोष, समाधान, इत्यादिकांच्या लोभानें मनुष्य परपीडेस प्रवृत्त होतो. ह्यांत कांहीं विशेष नाहीं. कां कीं, स्वसमाधानाचा उपाय करण्याची इच्छा यावत् प्राण्यांमध्यें जन्मतःच असते. तर तिला वश होऊन जो पुरुष सारासार विचार न पाहतां वागतो; त्याचा राग करून किंवा सूड उगवून उपयोग काय? त्यापासून ती दुष्ट वासना मात्र जास्त वाढते.

स्वहित नसतां केवळ दुष्ट बुद्धीनें जो पुरुष दुसऱ्यास दुःख देण्यास प्रवृत्त होतो, तो एक कंटकच समजावा. पाहा, कांट्याचा उपयोग दुसऱ्यास भोंसकण्यावांचून दुसरा कांहीं आहे काय ? नाहीं. तद्वत्, अशा दुष्टाचे हातून दुसरें कांहींएक न घडतां परपीडा मात्र व्हावयाची. ज्या अपराधाचा बंदोबस्त सरकारच्या कायद्यानें होत नाहीं, त्याबद्दल सूड घेतला, तर कदाचित् शोभेल. परंतु, ज्याचा बंदोबस्त कायद्यानें होतो, त्याचा सूड उगविल्यास तक्षकपणाचा एक, व राजाज्ञाभंगाचा एक, असे दोन दोष माथां येतात. आणखी शिवाय शत्रूस अधिक चेव येतो, तो वेगळाच.

कोणी मनुष्य सूड घेतो, तेव्हां, आपल्या वैऱ्यास इजा व्हावी, इतकाच त्याचा सर्वदा हेतु असतो, असें नाहीं. तर त्याला दुःख सोसतांना कृतकर्मांची आठवण होऊन, पश्चात्ताप व्हावा, असेंही त्याचे मनांत कधीं कधीं असतें. हा मनोधर्म फार चमत्कारिक आहे. अपराध्यास शिक्षा करून मनुष्याची तृप्ति होत नाहीं; तर ती शिक्षा, जें दुःख तूं मला दिलें त्याबद्दलची आहे, असें शत्रूस कळविण्यानें त्याला फार समाधान होतें. हें एक प्रकारें बरें. परंतु भितरे सूड उगविणारे लोक जे आंतमाऱ्यानें दुःख देतात, ते परम दुष्ट होत. बाहेरून स्नेहभाव दाखवून घात करणारे जे चांडाळ, त्यांचें मुखावलोकनही करूं नये; व अशांच्या अपराधांची कधीं क्षमाही करूं नये. शत्रूंस क्षमा करावी, असें नीतिशास्त्राचें आग्रहपूर्वक ह्मणणें आहे; परंतु मित्रास क्षमा करावी असें वचन कोठें आढळत नाहीं. कां कीं, क्षमेस पात्र अपराध कोणता ? बुद्ध्या केलेला काय ? नव्हे. तर चुकून झालेला. आणि जो आपला खरा मित्र आहे, तो आपणास बुद्धिपुरस्सर दुःख देईल काय ? नाहीं. तेव्हां त्याला क्षमा करण्याचें प्रयोजनच नाहीं. ह्मणून नीतिशास्त्रानें याविषयीं मौन धरिलें असावें.

सूड उगविण्याचा स्वभाव फार घातक आहे. तो ज्याचे ठायीं असतो, त्याचें मन हितकारक गोष्टींकडे न लागतां, त्यास ज्यानें छळिलें असतें, त्याचा सूड घेण्यास कोणत्या रीतीनें कशी संधि साधावी, ह्या विचारांत भ्रमत असतें. त्यापासून कांहीं फायदा नाहीं. उलटा तोटा आहे. तो असा कीं, आपल्या शत्रूंनीं आपला अपमान वगैरे करून जें कांहीं दुःख आपणास दिलें असेल, त्याची आपणास सर्वदा आठवण होते, आणि तिच्या योगानें मागील दुःखाची पुनःपुनः आवृत्ति मात्र होते. दुसरें कांहीं नाहीं. तस्मात् सूड उगविण्याची जी दुर्बुद्धि आहे, ती नेहेमीं दाबीत असावें, हेंच आपणास उचित होय.

सूड घेण्याच्या बुद्धीपासून अनेक नाश होतात. त्याचीं उदाहरणें ग्रंथांतरीं व लोकांच्या तोंडीं पुष्कळ आहेत. त्यांवरून आपण सावध व्हावें. ही दुर्बुद्धि

जशी आपले मनांत उद्भवूं देऊं नये, तशीच ती आपणाविषयीं दुसऱ्याचे मनांतही उत्पन्न होऊं देऊं नये. नाहीं तर आपली मोठी हानि होईल. दुसऱ्याचें वाईट आपण केलें नाहीं, आणि त्याचें वाईट व्हावें असें मनांत आणिलें नाहीं, ह्मणजे आपणाविषयीं दुष्ट बुद्धि कोणीही धरणार नाहीं, हें खचित समजावें.

दावेदाऱ्याचा सूड उगविण्याविषयीं मनुष्याच्या मनाचा एकदां निर्धार झाला, ह्मणजे किती दुष्ट परिणाम घडतात, हें दाखविण्यासाठीं एक लहानशी गोष्ट सांगून हा विषय समाप्त करितों.

पोतोसीचा सुभेदार लायसेंशियादो इस्क्विव्हल ह्यानें एका पलटणीस तकमन राजधानीस निघून जाण्याविषयीं हुकूम केला, आणि अशी सक्त ताकीद दिली कीं, ओझीं वगैरे नेण्याच्या बिगारीस इंदियन लोकांस बिलकूल धरूं नये. आणखी, आपली ताकीद नौकरलोक कशी मानितात हें पाहण्यासाठीं इस्क्विव्हल एका लहानशा खोलींत लपून बसला. स्पानियर्द लोक आपले बोजे इंदियन लोकांच्या डोक्यांवर चढवून चालूंही लागले, तरी तो प्रथमतः कांहीं बोलला नाहीं. परंतु, शेवटची टोळी निघाली, तेव्हां त्याच्यानें राहवेना. तो खोलींतून फटकर बाहेर आला. तेव्हां अग्वायर नामक अमलदारानें दोघां इंदियनांच्या डोक्यांवर ओझीं लादलीं आहेत, असें त्यानें पाहिलें. तेणेंकरून त्याला इतका संताप आला कीं, त्यानें अग्वायर ह्यास एकदम कैद केलें. नंतर कांहीं दिवसांनीं त्याच्या अपराधाची चौकशी करून त्यास इस्क्विव्हल ह्यानें २०० फटके मारण्याची शिक्षा ठरविली. अग्वायर हा मोठा माणूस होता. त्यानें आपले मित्रांकडून सुभेदारास, ही लज्जास्पद शिक्षा रद्द करण्याविषयीं नानाप्रकारांनीं सांगितलें, परंतु सुभेदारानें तीच शिक्षा अमलांत आणण्याविषयीं दुराग्रह धरिला; तो तो कांहीं केल्यानें सोडीना. अग्वायरानें अर्ज केला कीं, मला देहान्त शिक्षा सरकारानें द्यावी, म्हणजे हें कालिमा लागलेलें तोंड घेऊन जनांमध्यें मला जावयास नको. सुभेदार पाषाणहृदयाचा पडला; त्याला कशाची दया ? त्यानें परम क्रोधाविष्ट होऊन असा सक्त हुकूम केला कीं, फटक्यांची शिक्षा, आतां ह्या घडीस बजाविली पाहिजे. हें बाहेर समजतांच शहरचे सर्व लोक जमा झाले; आणि त्यांनीं अग्वायराची शिक्षा कमी करण्याविषयीं, अथवा निदान सध्या तहकूब ठेवण्याविषयीं सुभेदारास विनंती केली. त्यानें शिक्षा ८ दिवस तहकूब ठेवण्याविषयीं हुकूम दिला. तो घेऊन ते लोक तुरुंगाकडे गेले. तों, अग्वायर ह्यास, पहिल्या हुकुमाप्रमाणें गाढवावर बसवून फटके मारण्यासाठीं नुकतेंच बाहेर काढिलें होतें, त्यास त्यांनीं पाहिलें. तेव्हां ते मोठ्या घाईनें त्याजपाशीं जाऊन

ओरडून ह्मणाले, "हां हां राहूं द्या, राहूं द्या, शिक्षा सध्या तकूब झाली आहे; हा हुकूम पाहा." हें अग्वायरानें ऐकिलें तेव्हां तो बोलला, "गाढवावर बसण्याचा व उघड्या आंगानें जनांपुढें येण्याचा जो लाजिरवाणा संस्कार, तो ह्या देहास न घडावा, ह्मणून मी इतका धडपडत होतों. तो तर आतां होऊन चुकला आहे. त्यापक्षीं मला आतां ती शिक्षा सोसूं द्या. शिक्षा होण्याच्या भीतीनें ज्या वेदना मला आठ दिवसांत सोसाव्या लागतील, त्या, आतांच्या साक्षात् शिक्षेच्या वेदनांपेक्षां, दुःसह होतील, त्या मला नकोत. व ह्या वेळीं शिक्षा होऊन गेली, ह्मणजे माझे मित्रांस मजसाठीं आणखी खटपट करणेंही नको. आणि मला पकें माहीत आहे कीं, कोणीं कांहीं केलें तरी सुभेदार माझी शिक्षा तिळभर देखील कमी करीत नाहीं. मग वृथा शीण कशाला पाहिजे ?" असें ह्मणून त्यानें पाठ पुढें केली, आणि हूं का चूं न करितां फटाफट दोनशें फटके घेतले.

नंतर अग्वायर ह्यानें सरकारची नौकरी सोडली, आणि औदासीन्य धरिलें. त्यास चिंताक्रांत पाहून त्याचे मित्र त्याला दुःख विसरण्यास नानाप्रकारचे उद्योग कर ह्मणून सांगत. तेव्हां तो ह्मणे कीं, "आतां कशाचें दुःखविस्मरण ? पाठीचे व्रण गेले, परंतु अंतःकरणास जे घाव लागले आहेत, ते बरे न होतां, उलटे वृद्धि पावत आहेत. हें दुःख माझें जन्माचें सोबती झालें आहे. मी मरेन तेव्हांच तें नष्ट होईल. आणि ह्यापासून सुटका लवकर व्हावी, ह्मणून मी मृत्यु येण्याविषयीं होईल तितका प्रयत्न करीन. तुह्मीं कोणी माझे नादीं लागूं नये."

पुढें, इस्क्विव्हल हा कामावरून निघे तोंपर्यंत अग्वायर हा पिरू देशांत स्वस्थ राहिला. तो कामावरून निघतांच त्यास ठार मारण्याचा निर्धार करून अग्वायर बाहेर पडला. हें वर्तमान इस्क्विव्हल ह्यास कळलें. तेव्हां त्याच्या भयानें लासरिज येथें साडेचारशें कोसांवर त्यापासून तो दूर जाऊन राहिला. आणि इतक्या दूरच्या पल्ल्यावर अग्वायर कशाचा येतो, अशा भ्रमांत तो स्वस्थ होता. इतक्यांत १५ दिवसांमध्यें अग्वायर त्या ठिकाणीं दाखल झाला. ही खबर इस्क्विव्हलास समजतांच तो तेथून निघून, सुमारें ६५० कोसांवर क्वितो ह्या शहरीं येऊन राहिला. अग्वायर लासरिज येथून उघडा आणि अनवाणी निघाला. तो थोड्याच दिवसांत त्या शहरांत आला. ह्याप्रमाणें पळ आणि पाठलाग एकसारखे सवातीन वर्षें चालले. तेणेंकरून इस्क्विव्हल थकला; आणि अग्वायर ह्यापासून आपलें रक्षण होण्यास कोस्को शहर चांगलें, असें समजून तेथें राहिला. कारण, तेथचा सुभेदार मोठा कडा आणि निष्पक्षपाती होता. तेथें देखील इस्क्विव्हल मोठ्या सावधगिरीनें वागत असे. तो आंगरख्याचे आंत चिलखत घाली, व

जवळ जंब्या, कट्यार, तरवार, हीं हत्यारें नेहमीं बाळगी. परंतु एके दिवशीं संधि साधून अग्वायर त्याचे घरांत शिरला. तो इस्किव्हल एका कोचावर स्वस्थ निजला होता. त्यास त्यानें आपल्या तरवारीनें वार करून ठार मारिलें. तेव्हां अग्वायर ह्याचा राग शमला. हा परिणाम सूड उगविण्याचा! केवढा अनर्थ!

कोणतीही वाईट वासना मनांत उद्भवल्याबरोबर तिचें उत्पाटन केलें पाहिजे; जर ती वाढूं दिली, तर ती नाश केल्यावांचून कदापि राहत नाहीं.

गरीबी.

ह्या जगामध्यें गरीबी पुष्कळांस प्राप्त होते. पण कोणत्या रीतीनं वागलें असतां तिजमध्यें आपला निभाव लागेल, हें जाणणारे फारच थोडे असतात. दारिद्र्य हें महा संकट आहे. इतर संकटांपासूनही दुःख होतें, परंतु, तें ह्याच्या इतकें नाहीं. गरीबी कपाळीं आली ह्मणजे अन्न नाहीं, वस्त्र नाहीं, कोणी नुसतें ये बस देखील ह्मणत नाहीं, अशी मनुष्याची स्थिति होते. एकाद्या महारोगी मनुष्याप्रमाणें त्याला श्रीमंत जनांपासून दूरदूर बसावें लागतें; तो कोणाचे घरीं गेला असतां, त्यास कोणी घरी असूनही भेटत नाहींत: जणूं काय ते त्याला भितात, अशासाठीं कीं, हा आला ह्मणजे कांहीं ना कांहीं तरी मागत सुटणार; तो जो उद्योग करितो, त्यांत त्याचा पाय मागें. असें असून घरीं कुटुंब मोठें असलें, ह्मणजे त्या पापास जोडा नाहीं. देवा, मरण दे, पण ही गरीबी नको, असें त्याला होतें. सारांश, अशा अवस्थेमध्यें दिवस काढणें फार कठीण आहे. ह्यास्तव त्याविषयीं थोड्याशा सूचना येथें करितों.

लाज.—मागें ह्या लोकांत मोठ्या डौलानें व इतमामानें मी वागत असें, तो आतां येथेंच अशा दीनतेनें कसा वागूं, हा जो विचार आहे, तो गरीबी प्राप्त झाल्यावर मनांत आणतां कामास नये. जो प्रसंग येईल तो कसातरी घालविणें भाग आहे. त्यापक्षीं, ज्या गोष्टींपासून आपलें किंवा लोकांचें अहित होतें, त्या वर्जून, प्रसंगोपात्त, कोणतीही एकादी गोष्ट विचारपूर्वक करणें, हें अगदीं योग्य आहे. अमुक कर्म निर्दोष आहे, पण तें हलकें असून अद्यून-पर्यंत कोणीं कधी केलें नाहीं, असें वारंवार मनांत येतें; तथापि त्यास न जुमानितां स्वहिताचें काम करण्यांत आपलें पाऊल कधींही मागें घेऊं नये. आणि फारच दुःख वाटूं लागलें, तर असा विचार करावा कीं, आजपावेतों तशा कामास हात घालण्याचा प्रसंग आला नाहीं, ती ईश्वराची कृपा होती,

आणि तें आतां करावें लागतें, ही त्याचीच इच्छा आहे. ह्मणून त्याविषयीं कुरकुरणें अथवा लाज धरणें, हें अगदीं वेडेपण आहे. पंचपक्वान्नी मधुर भोजन नित्य सेविणाऱ्या राजास जर ज्वर आला, तर त्यालाही काडेचिराइ-ताचा कडू काढा घ्यावा लागतो. तात्पर्य, मनुष्य केवढा कसाही असो, त्यास आपल्या स्थितीप्रमाणें कृति बदलणें प्राप्त आहे.

आर्जव.—गरीबीमध्यें सर्वांशीं मोठ्या आर्जवानें वागलें पाहिजे. त्यांत दुर्जनांशीं तर फारच. कारण, गरीबास त्यांची मर्जी संपादून, लोकांच्या नाशा-विषयीं उद्युक्त असें जें त्यांचें दुष्ट मन, तें आपणांस न बाधे असें करावयाचें असतें. ह्याचा बंदोबस्त यथाकालीं न केला, तर जसें मिठाच्या एका लहा-नशा खड्यानें हंडाभरही दूध नासतें, तसें त्याच्या अल्प दुष्ट कर्मानें, आपणावर लोकांनीं कितीही उपकार केले, तरी ते निरुपयोगी होतात. यास्तव दुर्जनांस सदा वंदून राहिलें पाहिजे.

कर्ज.—गरीबीमध्यें कोणत्याही कामासाठीं कर्ज करूं नये. कारण, 'कर्जा-चिये पाठीवरी असे असत्याची स्वारी' अशी ह्मण आहे; आणि असत्य हें सर्व दुःखांचें मूळ आहे. इंग्रजींत देखील एक ह्मण आहे, तिचा अर्थ असा आहे कीं, "जो ऋणमुक्त तो संकटमुक्त" कर्ज काढील त्यास कांहीं तरी दुःख झाल्यावांचून राहणार नाहीं. एकादी हलकी देखील चाकरी पतकरावी, अथवा वेळेस आपल्या घरची चीजवस्त असेल ती विकावी, निदान भीकही मागावी, पण दरिद्र मनुष्यानें कर्ज असें काढूं नये. श्रीमंत व जमीनदार पुरुषास देखील कर्जापासून मुक्त होण्याची पंचाईत पडते; ह्याचीं उदाहरणें, जाहागिरदार, जमीनदार वगैरे लोकांकडे लक्ष पुरविलें असतां पुष्कळ आढळतील. असें आहे, तर मग तेथें गरीब लोकांचा पाड काय ?

स्तुति.—गरीबानें कोणत्याही कामासाठीं कोणाची उगीच स्तुति करूं नये. त्यानें एकाद्याच्या गुणांचें खरें वर्णन केलें, तरी सुद्धां हें कांहीं तरी मागण्यासाठीं लाघव आहे, असें एकदम जनांच्या मनांत येतें. मग खोट्या स्तुतीनें त्यांस तसें वाटेल, ह्यांत कांहीं नवल नाहीं. पहा, ही चांडाळीण गरीबी फुका खरें देखील बोलूं देत नाहीं ! जनांत खऱ्या स्तुतीस पात्र असे गुणी लोक फार थोडे अस-तात. तेव्हां अर्थात् मूर्ख धनांधांची वाहवा करण्यांत याचक असत्य भाषणाच्या दोषांत पडतो. हा एक तोटा. आणि दुसरा असा कीं, त्या खोट्या स्तुतीनें ते मूर्ख धनिक फुगून स्वतःची खरी स्थिति विसरतात; आणि लुच्चे, कार्यवादू, पैसा-काढू लोक, थापा देऊन त्यांस नागवितात, त्यामुळें ते शेवटीं धुळीस मिळतात. ह्यास कांहीं अंशीं खोटी स्तुति कारणीभूत होते. ह्यास्तव सुज्ञ पुरुषानें ती सर्वथा वर्जावी. जे श्रीमंत लोक गोरगरिबांस पैसा देतात, त्यांच्यामध्यें के-

वळ धर्मबुद्धीनें गरीबांची दया येऊन देणारे फारच थोडे; लौकिकाकरितां देणारे असे पुष्कळ असतात.

निंदा.—गरीबानें कोणालाही वाईट ह्मणूं नये. कोणाच्या निंदेच्या गोष्टी त्याचे समक्ष निघाल्या, तर त्यानें त्या एके कानानें ऐकून दुसऱ्या कानानें सोडून याव्या; त्यांविषयीं त्यानें अक्षर देखील बोलूं नये. कां कीं, त्यास लहान, मोठे, उंच, नीच, सज्जन, दुर्जन, ह्या सर्वांची गरज लागणार. आणि हें सर्व जग तर त्यांनींच भरलें आहे.

सहनशीलता.—हा मोठा गुण गरीबास आवश्यक आहे. ज्याचे ठायीं सहनशीलता नाहीं, तो दांडगा असा जनांचा समज होतो; ह्मणून त्यास साह्य करण्याविषयीं त्यांची प्रवृत्ति होत नाहीं. आणि गरीबाला तर त्यांची क्षणोक्षणीं गरज लागते. ह्यास्तव कोणी कसेंही बोलला तरी तें ह्यानें सोसून घ्यावें. त्याविषयीं मनांत फार राग आला, तर तो बाहेर न दाखवितां ती वेळ विनोदानें मारून न्यावी. तसें न करितां उलट भाषण केल्यास, लोकांस वाईट वाटून ते प्रतिकूल होतील. मग गरीबाचें कसें चालेल ?

पोषाख.—गरीबांनीं आपल्या मगदुराप्रमाणें वस्त्रें घेऊन तीं अगदीं साध्या रीतीनें पांघरावीं. त्यांत चट्टीपट्टी बिलकूल करूं नये. कारण, तिच्या योगानें स्वभाव डौली दिसतो, तो कोणालाही आवडत नाहीं. आपण लोकांस आवडलों तरच ते आपणांस साह्य करतील, हें सांगावयास नको. आणखी, आपणांस पंचा नेसण्याचें सामर्थ्य असून, दैन्य दाखविण्यासाठीं जर आपण लंगोटी लावून फिरूं लागलों, तर त्यालाही लोक नांवें ठेवितील, व लबाडी ह्मणतील. हें गरीबांनीं लक्षांत ठेवून वागावें.

खाणेंपिणें.—गरीबांनीं आपलें खाणेंपिणें फार माफक ठेवावें. 'असेल तेव्हां दिवाळी, आणि नसेल तेव्हां शिमगा,' असा उधळेपणा त्यांनीं करूं नये; जें थोडेंबहुत मिळेल तें पुरवून पुरवून खावें; ऋण काढून सण करूं नये. उंच पदार्थावर वासना गेली, तर ती विचारानें दाबावी; आणि मनांत असा विचार करावा कीं, उंची पदार्थांपासून सुख काय तें ते तोंडांत आहेत तोंपर्यंत; ते खालीं उतरले ह्मणजे ते रुचिकर होते आणि नव्हते सारखेच असे होतात.

साधारण वागणूक.—गरीबांनीं लोकांशीं आंतबाहेर सारख्या रीतीनें वागावें; प्रतारणा करूं नये. कोणतेंही काम करणें तें विचारपूर्वक करून आपणांस हितावह होईल तसें करावें. उद्योगानें सर्व साध्य आहे, असा भरंवसा धरावा. अहोरात्र चांगला उद्योग करावा; ईश्वरावर भाव ठेवावा; त्याची नित्य एकाग्रचित्तानें प्रार्थना करावी; त्यापाशीं आपल्या पापांची क्षमा मागावी; आणि त्याच्या आज्ञा पाळाव्या.

ह्याप्रमाणें वागल्यावर कोणाही गरीबास गरीबी दुःसह होणार नाहीं. त्याला लोक साह्य करतील, आणि उद्योगाचे बळानें कदाचित् तो गरीबीपासून लवकर मुक्तही होईल.

मृत्यु.

लहान मुलें स्वभावतःच अंधेरांत जाण्यास भितात; आणि ज्याप्रमाणें त्यांचें तें भय नानाप्रकारच्या बाऊंच्या गोष्टींनीं वाढतें, त्याचप्रमाणें मृत्यूविषयीं मोठ्या मनुष्यांची गोष्ट आहे. ह्मणजे, मरणाचें भय त्यांचे मनांत पूर्वींचें असतेंच, परंतु, तें प्रेतसंस्कार दृष्टीस पडल्यानें, तद्विषयीं पुष्कळ गोष्टी केल्यानें, पाहिल्यानें व ऐकल्यानें वृद्धि पावतें. मरण हें स्वपातकाचें फळ व परलोकीं जाण्याचें द्वार आहे; हा विचार पवित्र आणि धर्मनिष्ठास योग्य होय. सृष्टिक्रम आहे तदनुरूप मरणें अवश्य आहे; ह्मणून, तें मनांत आणून त्यापासून भय पावणें, हें फार मोठें असमंजसपण आहे. मरणाच्या दुःखाची कल्पना मनांत आणून देण्यासाठीं, कोणी एक पुरुष असें ह्मणतो कीं, आपलें बोट जर उगाच थोडेंसें कोणीं दाबिलें तर त्यापासून आपणास ज्या वेदना होतात, त्यांवरून, सर्व शरीर नाशाप्रत पावविणारा जो मृत्यु, त्याच्या तडाख्यांच्या वेदनांची कल्पना मनुष्यांनीं मनांत आणावी. तथापि, करांगुळी चिंवळिल्याच्या दुःखाइतकेंही दुःख न होतां मनुष्यें प्राण सोडितात, अशीं कितीएक उदाहरणें घडून येतात. सेनेका ह्मणून एक मोठा रोमन विद्वान् होऊन गेला. तो ह्मणत असे कीं "स्वतः मृत्यूपेक्षां प्रेतसंस्कार फार भयंकर आहे." हें सत्य आहे. मध्यें शव पडलें आहे, त्याच्या सभोंवतीं माणसें बसून दुःखाचा आक्रोश करीत आहेत, आणि तें प्रेत स्मशानांत नेण्याची तयारी कांहीं पोक्त माणसें, अत्यंत दुःखित मुद्रेनें, करीत आहेत, असें दृष्टीस पडल्यानें मृत्यूचें फार भय वाटतें. तथापि हाही चमत्कार खरा आहे कीं, मनुष्याच्या कितीएक मनोवृत्ति मरणाच्या भीतीस देखील गुंडाळून एकीकडे ठेवितात. पहा. सूड उगविण्याचा दृढनिश्चय मरणास मोजीत नाहीं. त्याचें उदाहरण ह्याच पुस्तकांतल्या अग्वायराच्या गोष्टीवरून दिसून येतें. ममतापाशानें मरणाचें कांहीं वाटत नाहीं. ह्याचीं उदाहरणें, आई मुलासाठीं जिवावर उदार होते, चांफाजी टिळेकर नारायणरावाचे आंगावर पडून मेला, इत्यादि अनेक देतां येतील. कीर्तीच्या लोभापुढें मरणाची परवा वाटत नाहीं. ह्याचीं पुष्कळ उदाहरणें रजपूत लोकांच्या इतिहासांत आढळतात. आतां आपणांस अतिशय दुःख होणार, असें वाटलें ह्मणजे मनुष्यें मृत्यूच्या मागें लपतात. पतिमरणानंतर स्त्रियांवर वैधव्यप्रसंग आल्यामुळें त्यांनीं प्राणनाश करून घेतल्याच्या अनेक गोष्टी लोकांत प्रसिद्ध आहेत. अब्रूची चाड ही मरण-

भीतीस खातें; दिवाळें वाजण्याचा प्रसंग आल्यामुळें अनेक सावकारांनीं विष खाऊन प्राण सोडिले आहेत, हें कोणी नाकबूल करणार नाहीं. ह्यावरून, मनुष्याच्या मनोवृत्ति मरणभीतीस जिंकितात, हें सिद्ध झालें. मनुष्य मरण्यास सिद्ध होतो, तो जीवास कंटाळतो अथवा मृत्यूस तो भीत नाहीं ह्मणून सिद्ध होतो, असें नव्हे. तर, पुढें प्राप्त होणाऱ्या दुःखापेक्षां मरणदुःख सोसण्यास सोपेंसें वाटतें, ह्मणून तो मरण्यास सिद्ध होतो. प्राण जाण्याच्या पळापावेतों मनुष्याचा स्वभाव बदलत नाहीं, असें कितीएक गोष्टींवरून वाटतें खरें. परंतु, जगांतल्या व्यवहारांतल्या अनुभवांनीं त्यांत पुष्कळ अंतर पडत जातें, असेंही कितीएक गोष्टींवरून कबूल करणें भाग पडतें. मरण ही एक परमेश्वराची देणगी आहे, असें समजून मरतो तो मोठा पुण्यवान् ह्मणावा. जनन आणि मरण हीं परमेश्वराधीन आहेत, आणि तीं दोन्ही परम दुःखप्रद आहेत, असें पुष्कळ साधुपुरुष सांगतात. परंतु तीं सोसल्यावांचून जीवांस अन्य गति नाहीं.

मृत्यूविषयीं निरंतर सूक्ष्म विचार करीत गेलें असतां, त्याची भीति नाहींशी होते. आपलें जें कांहीं आयुष्य गेलें, तें सारें स्वप्नवत् आहे; आणि पुढें जें राहिलें आहे, तें अगदीं मृगजळवत् आहे; ह्मणून चालली आहे घडी ती मात्र आपली. आणखी, वामनपंडितांनीं ह्मटलें आहेः—

श्लोक.

जों हे स्वस्थ तनू जरा वसतसे जों दूर जों इंद्रियें
शक्तें जों सरलें न आयु पुरतें तों शाहण्यानें स्वयें
आत्मप्राप्तिसुखार्थ यत्न करणें कीं तोच हा फारसा
होतां मंदिर दीप्त कूपखननीं उद्योग तो कायसा.

हें अंतःकरणांत दृढ धरून, हे मानवा, आपले आयुष्याचा एक क्षणही व्यर्थ घालवूं नको. विचार कर.

श्लोक.

बा अंतकाळ तुज येईल जाण जेव्हां
होतील व्यर्थ सगळेहि उपाय तेव्हां
जाणें पडेल तुज सोडुनि हा पसारा
सत्कारणीं खरच ह्यास्तव काळ सारा.

जन.

ह्या संसारांतील पुष्कळ कामें करावयाचीं फार कठिण आहेत. त्यांत जनांकडून चांगलें ह्मणून घेण्याइतकें कोणतेंच कठिण नसेल. पहा, जन कसे आहेत

ते ! आजपावेतों ह्या पृथ्वींत अनेक सज्जन होऊन गेले; पण त्यांत ज्याची कधीं कोणीं निंदा केली नाहीं, असा एक तरी सांपडेल काय? तुह्मी पाहिजे तितके कां जपून वागाना; यच्चयावत् मनुष्यें तुह्मांला वाखाणितील, असें कधीं घडणार नाहीं. कोणी ना कोणी तरी तुमची निंदा करणारा निघेल. श्रीमंताचा खर्च बाताबेताचा असला ह्मणजे त्याला कृपण, करंटा, रक्षक, भोगील कोणाचें. सराफ, असें ह्मणावें; तो खूप पैसा उडवून चैन करीत असला, ह्मणजे त्याला दिवाळखोर, भगली, बाजीराव, अशीं नांवें ठेवावीं; अशी जनांची चमत्कारिक रीति आहे. वामनपंडितांनीं ह्या विलक्षण वृत्तीचें वर्णन केलें आहेः—

श्लोक.

लज्जेनें जड दांभिक व्रतिपणें कापट्य शौचें गणी
शौर्यें निर्दय आर्जवें बडबड्या कीं दीन सद्भाषणीं
मानेच्छा तरि मूर्ख कीं बडबड्या वक्ता निकामी भला
ऐसा तो गुण कोणता खळजनीं नाहींच जो निंदिला.

आणखी जनांचा स्वभाव असा आहे कीं, कसेंही असलें, तरी, जें प्रिय तें चांगलें, आणि जें अप्रिय तें वाईट, असें त्यांस वाटतें. खरें ह्मटलें असतां जें चांगलें तें प्रिय, आणि जें वाईट तें अप्रिय, असें असावें, पण तसें नाहीं. ह्यामुळें जें खरोखर स्वभावतःच वाईट त्यास चांगलें ह्मणून त्याचें ग्रहण करितात; आणि जें खरोखर स्वभावतःच चांगलें, तें वाईट ह्मणून त्याचा अव्हेर करितात. जनांमध्यें सध्यां दुर्गुणांची वृद्धि होत चालली आहे, ती जर एकाद्यास न रुचली, आणि जर तो तिला अनुकूल न झाला, तर त्याच्या विरुद्धपक्षाचा समाज मोठा असल्याकारणानें, तो मूर्ख ठरतो; त्याला मित्र फार थोडे मिळतात; आणि कधीं कधीं त्याचें नुकसानही होतें. ह्या गोष्टी हरहमेश दृष्टीस पडतात. ह्यामुळें लुब्रे लोक प्रसंग पडेल त्याप्रमाणें बऱ्यास वाईट व वाइटास बरें ह्मणून, ग्राह्याग्राह्यविचार न पाहतां आपली वेळ साधितात. परंतु, जे नीतिदेवतेचे निःसीम भक्त आहेत ते दुःख सोशितात, पण आपला बाणा सोडीत नाहींत.

दुसऱ्याचे दोष बाहेर काढण्याची व त्यांबद्दल त्याला शासन करण्याची जितकी मनुष्याला हौस आहे, तितकी त्याच्या चांगल्या गुणांबद्दल त्याची स्तुति करण्याची किंवा त्यास बक्षीस देण्याची इच्छा त्याला नाहीं. पहा, चोरी, चहाडी, व्यभिचार इत्यादि अनेक दुर्गुणांपासून तुह्मी जन्मभर दूर राहिलां, आणि एक दिवस चुकून कोठें तुमचें पाऊल वांकडें पडलें, ह्मणजे पुरे; लोक तुमची तेवढ्याबद्दल अप्रतिष्ठा करण्यास चुकणार नाहींत. तात्पर्य, जन हे दोषदृष्टि

आहेत, गुणदृष्टि नाहींत. नीति आणि सदाचरण ह्यांचेंच केवळ अनुसरण मी करीन, जनरीतीला अनुसरून वर्तणार नाहीं; असें जर कोणी ह्मणेल, तर लोकांत त्याचें चालावयाचें फार कठिण पडेल; ह्मणजे असें कीं, जो कोणी तसा वर्तेल, त्यास आपला व्यवहार करतां येणार नाहीं. कारण, सर्व जनांहून त्याची रीति वेगळी पडणार.

जन हे पैशाचे आहेत; ज्यापाशीं द्रव्य, त्याला ते भजतात. गरीब आणि श्रीमंत ह्यांच्या संबंधानें एकाच क्रियेस त्यांनीं वेगवेगळीं नांवें दिलीं आहेत. पुष्कळ खाणारा श्रीमान् असला, ह्मणजे तो भोक्ता; गरीब असला म्हणजे खादाड. शरीरसंपत्तिसंपन्न श्रीमंत असला ह्मणजे तो निरोगी, निकोप शरीराचा, दुलदुलीत; तोच गरीब असला, ह्मणजे लाटण्या, लठ्ठेश्वर, दंडोक्या. ह्याप्रमाणें सर्व समजावें. सध्याचे काळीं साधारण लोकांत पैशाला जसा मान आहे, तसा कशासही नाहीं. वित्तापेक्षां विद्या श्रेष्ठ, असें लोक तोंडानें बोलतात मात्र. त्याप्रमाणें ते खरोखर मानीत नाहींत. ह्याचीं उदाहरणें देणें नकोत. कारण, तीं हरहमेषा जनांत दिसून येतात. ह्याचें कारण उघड आहे. तें हें कीं, श्रीमानाच्या द्रव्यापासून लोकांस जितका तात्काल उपयोग होतो, तितका विद्वानाच्या विद्येपासून होत नाहीं. ह्यास्तव विद्या प्राप्त करून घेण्यासाठीं एकाद्यानें आपलें सगळें द्रव्य खर्चून बसावें हें योग्य नाहीं. सुख होण्यास वित्त आणि विद्या हीं दोन्हीं पाहिजेत.

सामान्य दृष्टीनें पाहिलें असतां, आपणावर पुष्कळ लोक प्रीति करतात, असें मनुष्यास वाटतें; परंतु, ती भ्रांति आहे. कितीएक जन स्वहित साधण्यासाठीं दुसऱ्याची हांजीहांजी करितात, व कितीएक जन आपलें नुकसान न व्हावें ह्मणून त्याची मर्जी धरितात. परंतु, खरा मित्र असा थोडा. प्रसंगीं उपयोगीं पडणारा असा फार विरळा. हें मनुष्यास अनुभवांतीं कळतें. आधीं खरें वाटत नाहीं. ह्यास्तव शाहाण्यानें पहिल्यापासून सावध रहावें. फारसें लोकांच्या भिस्तीवर जाऊं नये. जी वस्तु आपणापाशीं नाहीं, ती आपल्याला कोणी द्यावयाचा नाहीं. तीच आपणाजवळ असली, ह्मणजे तोंड हालविल्याबरोबर सर्व आपापली वस्तु पुढें करितात. ही गोष्ट साधारण द्रव्यास लावून पहा.

इतक्या गोष्टी सांगितल्या, तरी आणखी पुष्कळ राहिल्या आहेत. परंतु लेखाची इयत्ता भरली, ह्मणून तो संपविणें भाग पडतें. वर सांगितलेल्या सर्व रीति लक्षांत ठेवून मनुष्यानें वागावें. लोकांनीं आपणाशीं ज्या रीतीनें वागावें, असें आपण इच्छितों, त्या रीतीनेंच आपण त्यांशीं वागावें. खरें बोलावें; सदाचरण करावें; कोणास दुखवूं नये; आपल्या देशाचें हित शोधावें; आणि ऐहिक पसारा व्यर्थ समजून, एकांतीं एकाग्र चित्तानें जगत्कर्त्या विश्वंभराला

अनन्यभावेंकरून शरण जावें, आणि त्याजपाशीं सुबुद्धि व पातकांची क्षमा मागावी; आणि शेवटीं ईश्वरीं एक भाव ठेवून प्राण सोडावा. हेंच जन्माचें सार्थक्य होय.

ज्ञानसंपादन.

श्लोक.

जो ज्ञानहीन नर तो पशुतुल्य जाणा
ऐसा सदर्थ कवि सांगतसे शहाणा
तो सत्य सत्य, लवलेश न त्यांत खोटें
ध्यानीं धरा हित घडेल तुम्हांस मोठें.

आपलें ज्ञान वाढविणें हें आपलें मोठें कर्तव्य आहे, असें सर्वदा सर्वांनीं लक्षांत ठेवावें. बसतां, उठतां, काम करतां, देतां घेतां, बोलतां चालतां, खातां पितां, घरांत किंवा बाहेर, विचार करण्यास प्रतिबंध होत नाहीं, आणि विचार चाललेला असला ह्मणजे ज्ञान सहज वाढतें. अंधेरामध्यें एकटा असतांही, आपल्या मनोवृत्ति कशा आहेत, त्या कोणत्या प्रसंगीं कशा उद्भवतात, त्यांचे परिणाम काय, जन्मास येऊन आपण केलें काय आणि करावें काय, इत्यादि अनेक चित्तवेधक विषयांवर प्रत्येकानें आपल्या अंतःकरणापाशीं संवाद करावा. तेणेंकरून जो आनंद होतो तो अवर्णनीय आहे. मंडळींत जनाचे गुण, दोष, स्वभाव, वासना, सत्कृत्यें, दुष्कृत्यें, आणि आचरणें हीं पाहून त्यांपासून आपणांस उपयोगीं पडण्यासारखा बोध प्राप्त करून घ्यावा. ईश्वराविषयींचें ज्ञान तर सर्वोत्तम व सर्वोपयोगी आहे. त्याचे खालोखाल उपयुक्त ह्मटलें ह्मणजे मानवस्वभावाचें ज्ञान होय; तें केवळ विचारशील अवलोकनानें मात्र प्राप्त व्हावयाचें.

तुह्मी शहरांत असतां तेव्हां मनुष्याच्या कलाकौशल्याचे पदार्थ पाहून ज्याप्रमाणें तुमचें मन रमतें, त्याप्रमाणें बाहेर रानांत असतां तेव्हां पृथ्वी, आकाश, वनस्पति, पशुपक्षी, इत्यादि अनेकविध सृष्ट पदार्थांत ईश्वराचें जें अद्भुत चातुर्य दिसतें, तें मनांत आणा, ह्मणजे तुह्मांला परम आश्चर्य आणि आनंद झाल्यावांचून राहणार नाहीं. तसेंच, ह्या दोनही प्रकारच्या वस्तूंची तुलना करून पाहिल्यानें मनुष्यास अनुभवजन्य ज्ञानापासून किती सुख झालें आहे, व काळेंकरून तें किती वाढेल; मनुष्याच्या व जगदीश्वराच्या करणींत किती अंतर आहे; देव किती थोर आहे व मनुष्य किती क्षुल्लक आहे; ह्या गोष्टी लक्षांत येऊन तुह्मांला परमानंद होईल. तर, जें कांहीं तुह्मी पाहतां, ऐकतां

अथवा समजतां, त्यापासून ज्ञान वृद्धिंगत होण्यासारखा कांहीं विचार काढावा, हें तुह्मांस उचित आहे.

मेघ, नक्षत्रें, सूर्य, चंद्र, आणि ग्रहांच्या गति, हीं लक्षपूर्वक पाहून त्यांचा विचार करावा. पृथ्वीच्या उदरांत काय काय आहे, तें कशाच्या उपयोगी आहे, व तें माणसाच्या हातीं कसें येतें हें मनांत आणावें. फळें, फुलें, आणि वृक्ष, ह्यांतील चमत्कार पहावे. पशु, पक्षी आणि इतर कीटक ह्यांचीं शरीरें व जीवनस्थिति ह्यांजकडे अति सूक्ष्म दृष्टि पुरवावी; तेणेंकरून पुष्कळ ज्ञान प्राप्त होईल, व हृदय प्रेमानंदानें भरून जाईल.

कोठेंही व कोणत्याही कामांत तुह्मी असलां तरी ज्ञानसंपादन चालू असावें. थिओबालदिनो, हा लांकडांचे खरेदीकरितां लहानपणीं नोर्वेच्या अरण्यांत गेला होता. तेथें त्यानें आपलें काम साधून, शिवाय, वनस्पतिज्ञान पुष्कळ संपादिलें; आणि, फिन्स ह्मणून जे रानटी लोक त्याला आढळले, त्यांची सर्व हकीकत मिळवून, ती लिहून, 'रायल सोसायती' नामक विद्वत्सभेकडे पाठविली. प्युतोली नामक दुसऱ्या एका गृहस्थास, तुर्क लोकांनीं धरून आपले बरोबर मक्केस नेलें. तेथें त्यानें प्रतिबंधांत असतांही, मुसलमान लोकांच्या धर्मसमजुतींविषयीं पुष्कळ माहिती करून घेतली. त्याचे लेख प्रसिद्ध आहेत.

ज्ञान ही वस्तु अमोलिक व अत्यंत सुखकारक आहे. ज्यांस धनधान्यादि सुखोत्पादक पदार्थ यथेच्छ होते, कोणत्याही गोष्टीची वाण नव्हती, अशा श्रीमान् मनुष्यांनीं देखील ज्ञानसंपादनार्थ अपरिमित श्रम घेतले, अशीं उदाहरणें ग्रंथांतरीं अनेक दृष्टीस पडतात. त्यांतून एकदोन येथें सांगून हा लेख समाप्त करितों.—इलिझाबेथ ह्मणून एक महाविख्यात, पराक्रमी राणी इंग्लंदांत होऊन गेली. तिला कांहींएक उणें नव्हतें; तरी, ती आपल्या उतरत्या वयांत आपला रोजचा काळ लिहिण्यावाचण्यांत, विचार करण्यांत, व ज्ञानवृद्धीकडे इतका घालवी कीं, महाविद्यालयांतील मोठ्या अभ्यासी, हुशार विद्यार्थ्यांचाही तितका काळ त्या कामीं जात नसेल.—आलफ्रेद धि ग्रेत, इंग्लंदचा राजा, ज्यानें महाप्रयासेंकरून स्वदेश परचक्रापासून सोडविला, व पाण्यांत आणि जमिनीवर मिळून छप्पन्न लढाया मारिल्या, तो, अनेक प्रसंगीं मोठ्या संकटांत पडला असतां, व कधीं कधीं फार आजारी असतां, आपल्या नित्यनियमाप्रमाणें दररोज आठ तास अभ्यासांत व ईश्वरभजनांत घालविण्यास चुकला नाहीं.—पांपीच्या लष्करांत ब्रूतस हा शिपाई असतां फावल्या वेळांत ज्ञानसंपादन करी. फार्सालिया येथील लढाईच्या आदले दिवशीं, त्यास जरी अन्नापाण्याचा बराच तोटा होता, तरी, त्यानें सायंकाळपावेतों आपला वेळ पालिबियस ह्याजविषयीं चुटके

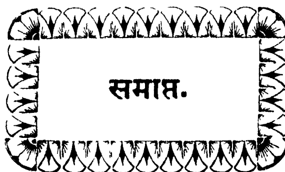
लिहिण्यांत घालविला.—इत्यादि उदाहरणांवरून ज्ञानजन्य सौख्य किती गोड आहे, ह्याची कल्पना करा.

पळ, घटिका, दिवस, मास, अयन, वर्ष, हीं एकामागून एक कशीं निमूटपणें चाललीं आहेत, व तीं आपणास मृत्यूच्या भयंकर जबड्याकडे कशीं हळू हळू नेत आहेत, हें मनांत आणावें; आणि आपलें आयुष्य फुकट न घालविण्याचा निश्चय करून तो बळकट धरावा.

शिकंदर, अकबर, औरंगजेब, अशा अशा पराक्रमी पुरुषांचीं राज्यें, कुटुंबें, आणि धनें, कालचक्राखालीं चिरडून जाऊन धुळीस मिळालीं; तेथें आपला गरीबाचा काय पाड; संसार व संपत्ति ही दोन प्रहरची सावली आहे, केव्हां पाठमोरी वळेल ह्याचा नेम नाहीं; सर्व क्षणिक आहे; असा विचार करून ताठा, गर्व, मीपणा, अभिमान, ह्यांचा त्याग करावा. आणि लोकांचीं मरणें पाहून व ऐकून, आपणालाही असेंच एक दिवस एकाएकीं जाणें पडेल; ह्याचें स्मरण धरावें.

लोकांचें आचरण पाहून जें वाईट आणि दुर्विपाक असेल, त्यापासून दूर राहावें: आणि जें चांगलें व सत्परिणाम आढळेल त्याचा स्वीकार करावा. लोकांचीं दुःखें आणि विपत्ति ह्यांजकडे लक्ष देऊन, तशीं दुःखें आणि विपत्ति हीं परमेश्वरानें आपल्या मागें लाविलीं नाहींत, म्हणून त्याचे आभार मानावे. ईश्वरकृपेनें जेवढें आपणांस प्राप्त असेल, तेवढ्यांत तृप्ति मानून, आपल्या दुःखित बांधवांस यथाशक्ति साह्य करावें.

देवानें तुम्हांला हात, पाय, डोळे, ज्ञान, बुद्धि, हीं अशासाठीं दिलीं आहेत कीं, त्यांपासून तुह्मीं स्वतःचें हित करून घेऊन लोकांचे कामीं पडावें हें लक्षांत ठेवा. आपण सदा दरिद्री व दुःखी आहों, ह्यावरून आपल्या पदरीं दोष किती मोठा असावा, त्याचें स्मरण धरा. आणि इतके पातकी असतांही परमेश्वर दयालुत्वेंकरून आपलें संरक्षण करितो, एकदम नाश करीत नाहीं, ह्याबद्दल त्याचे मोठे उपकार माना; आणि सर्वकाळ त्याची स्तुति करा.

समाप्त.

रसिक जनांस प्रार्थना.

श्लोक.

विद्वत् सज्जनहो तुम्हां नमुनियां हा अर्पिला ग्रंथ मीं
प्रेमें पूर्ण करोनि घ्याचि सगळें जें ह्यांत आहे कमी
तुंगीं दोषनगीं क्षमा मज करा, अल्पा गुणांतें पहा
जोडोनी करयुग्म मागत असे ऐशा वरा दास हा.

परमेश्वरप्रार्थना.

आर्या.

जगदुत्पत्तिस्थितिलयकर्त्या परमेश्वरा तुला भावें
गावें तुझ्या प्रसादें दासाच्या ह्या श्रमास यश यावें.

विक्रीस तयार.

	किं.	ट. ख.
ग्लाडस्टन ह्यांचें चरित्र.	।॥।	०=
एब्राहाम लिंकन यांचें चरित्र.	।॥	०–
महाराष्ट्रवाङ्मय.	।॥	०–॥
महाराष्ट्रकंठभूषण—म्हणजे दासबोधांतील समर्थांचा बोध.	।=	०–
इसापनीति.	।॥	०–
वेरुळचीं लेणीं.	।॥=	०–
वसईचा मोहरा.	०=॥	०॥
भरतपूरचा वेढा.	।–	०–
शहाणपणाचा ओनामा.	०=॥	०॥
कठीण शास्त्रांतल्या सोप्या गोष्टी.	।=	०–
प्रपंचरहस्य—प्रपंचासंबंधीं कांहीं निवडक विचार.... ...	१	०–
सवाई माधवराव पेशवे.	०≡	०–
शिरस्तेदार.	।।	०॥
शिक्षकांस थोडासा बोध—एक उपयुक्त व बोधपर निबंध.	०–	०॥
सुगमपदार्थविज्ञान.	।॥=	०–
मुलांस उत्तम बक्षीस.	।–	०–
मुलांचें कल्याण.	०–॥	०॥
सांप्रतच्या लेखकांचें कर्तव्य—(निबंध)	।।	०–
आनंदराव—एक करुणरसप्रधान गोष्ट.	०≡	०॥
... सुल... संवाद—एक निबंध....	–	०॥
विद्यार्थ्यांचा व्याकरणमित्र—व्याकरणाविषयीं निवडक सूचना.	०–॥	०॥
चितुरगडचा वेढा.	।≡	०–
छत्रपति संभाजीमहाराज.	१।	०=
दिनार्बस किंवा रासेलस....	।।	०–॥
नशीब आणि उद्योग.	।॥	०॥
नीतिमंदिर.	।॥=	०–
फुलांची परडी.	।।	०॥
पृथ्वीराज चव्हाण.	।॥	०–
बाळमित्र.	।॥=	०–॥
भा...वंडांत कलह.	।।	०–

☞ हीं सर्व पुस्तकें मुंबईत निर्णयसागर छापखान्यांत व्ही. पी. नें अथवा रोख पैसे पाठविले असतां मिळतील.